

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૦૫

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સુદર અને વિદ્યાનંદ

વિષય ૬-૩

સુંદર અને વિધાનંદ

અથવા

પ્રેમનો ચિતાર

ભાગ ૧ લો.

નવલ કથા.

કર્તા,

નરભેશંકર પ્રાણુજીવન દવે, એમ. એ.,

પ્રોફેસર, સામળદાસ કોલેજ,

ભાવનગર.

બીજી આવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦.

પ્રકાશક,

બુકસેલર—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

વ્યાધીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયન્તી

રોગાશ્ચ શત્રવ इव प्रहरन्ति देहे ।

आयुः परित्तवति भिन्नघटादिषाम्भो

लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥

(સર્વ હક સ્વાધીન.)

સંવત ૧૯૭૩.

સને ૧૯૧૭.

મૂલ્ય સવા રૂપયો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સંસ્કૃતિ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ ૭૦૦૬

*The current that with gentle murmur glides.
Thou knowest, being stopped, impatiently doth rage.
But when his fair course is not hindered,
He makes sweet music with the enamelled stones,
Giving a gentle kiss to every sedge,
He overtaketh in his pilgrimage.
And so by many winding nooks he strays,
with willing sport to the wild ocean.*

Shakespeare.

શ્રી “સત્યપ્રકાશ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં હાથાભાષ શકરાભાષ
ગાંધીએ છાપ્યું.
ખાડીઆ,—અમદાવાદ.

ગૂજર્જર સાક્ષર-મણિ,

રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,

બી. એ.

સુદૃઢ બંધુ;

દેવી સરસ્વતીને શ્રદ્ધાપૂર્વક અહોનિશ અભિષેક કરતા ચંદ્ર'દ્વારા તે સમયે ઉછરતા લેખકે ઉપર અમી ચંદ્રવત વર્ષાવતા, સ્વર્ગસ્થ રા. બા. હરિલાલભાઈના,—જેમને આ 'નવલ'ની પ્રથમાવૃત્તિ અર્પિત થઈ હતી તેમના—આપ અનુજ છે. અને તેમની સહૃદયતા અને વિદ્વત્તાના વારસ છે, સંસ્કૃત વાણીના મોહબદ્ધ ઉપાસક હોઈ તેનાં જવાહીરના મોહક ગૂજરાતીમાં પ્રાસાદિક ઉતારનારા છે, ગૂજર્જર—ગિરાના અનન્ય ભક્ત છે અને તેની સાહિત્ય સમૃદ્ધિના સંગીન વધારનારા છે, મારા ઉપર આપનો બંધુભાવ એવો છે કે આપની પાસે આવતાં કેાઈ અલૌકિક આનંદનો ભાવ મને સ્કુરે છે; ઇત્યાદિ આપનાં સાંજન્ય, સહૃદયતા, અને સરળતાથી મુગ્ધ બની આ 'નવલ' હું આપને અર્પું છું તે સ્વીકારશો.

લી. જેને આપ આપનો
લધુ બંધુ જ ટેવો છે તે
નરસેશંકર.

દ્વિતીય—રેકુરેન્સા.

જય ! જય ! જય ! ગુર્જરોં ગિરા, નમું પદ તોરા, ગુણ હું ગાઉં,
છમ્ છમ્ છમ્ કરતી નાય છમ્મીલી, જોઇ દિલ હરખાઉં;
નહિ આજ મને કંઇ આશ, આશ તુજ હાસ, પાસ હું આવું,
તુજ કૃપા વિણ હું ક્યાંયોં, મોઢાસજ લાવું.

તુજ કૃપા વિણ નર કંઇક,
ગયા નર કંઇક;
રહ્યું નહિ કોઇ,
રહ્યા હું મોહી.

છમ્ છમ્ છમ્ કરતી નાય છમ્મીલી, જોઇ દિલ રહું જોઇ.
તે માટ કૃપા કરી હાય, ટેકવ મુજ માય, હું આજ સોહાઉં,
રમ્ રમ્ રમ્ કરતી નાય રસિલી જોઇ દિલ ખુશી યાઉં,
વળી ઘૂંઘરીઓ ધમકાવ, દઇ કર તાલ, હાલ ઉપજાવે,
બહુ શ્રોતાજનનાં શીશ ડોલતાં લાવે.

તુજ પ્રસાદોં વિણ નહિ કંઇ,
તુજ કૃપા વિણ નહિ કંઇ;

તુજ કૃપા હોય તો મજે, કહોંયી જડે, નહિ તો અટવાઉં,
છમ્ છમ્ છમ્ કરતી નાય છમ્મીલી, જોઇ દિલ હરખાઉં.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

—:૦:—

લગભગ પચીસેક વર્ષ પહેલાં લખાએલા અને બાવીશેક વર્ષ પહેલાં બહાર પડેલ આ 'નવલ'ને ગુજર્નર બંધુઓની સમક્ષ, લાંબી તંદ્રામાંથી એકાએક આળસ મરડીને બેઠા થતા મનુષ્યની માદક, ખડું થવાનો જે આનંદકારી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે તેને માટે હું, 'ગૂજરાતની ગર્જના' નો ઘોષ કરનાર અને 'સુભગા' જેવું મનોહર અને રમ્ય પાત્ર આજેખનાર મારા સુહૃદ્દય મિત્ર રા. રા. ચુનીલાલ વર્દમાન શાહની પ્રેરણા અને પ્રયાસને આભારી છું. વૃત્તિઓ અને સંજ્ઞેગોતું બળ મનુષ્યના જીવનમાં લગભગ અનિવાર્ય હોય છે. માઈ આળસ, સ્વભાવનું એકમાર્ગી જીવન, જીવનની એક પછી એક છલકાઇ જતી આવશ્યકતાને લીધે વૃત્તિનું તેમાં રા-કાણુ, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે આવા 'નવલ'ને એકથી વિશેષ આ-વૃત્તિઓ જોવાનો સમાસ છે એમ જાણવા છતાં, તેનાથી અઘાપિ પર્યંત દૂર જ રહેવાયું છે. પરંતુ 'દયાકુંવર' ના સદ્ભાગ્યે બુકસેલર મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટેના સાહિત્ય-પ્રેમી પુત્ર બાઈ ગોવિંદરાવમાં તેને પિતા મળી ગયો, અને તેથી હવે તેનો છૂટકો વેહેલો થઇ જશે એવી આશા મને રહે છે. મને ખાતરી છે કે દીકરીના લાવણ્યથી મુગ્ધ બનેલ આ પિતા પોતાના ગળ પ્રમાણે બાલ શૃંગાર સહીત સંસારની યાત્રાએ તેને મોકલવા ચૂકશે નહિ.

આ 'નવલ'ની આકર્ષક શક્તિ વિષે મને મૂળથી જ શંકા નહોતી, અને તેવા ઉદ્દગાર મેં તેમાં કાઢ્યા પણ છે. છતાં 'કાઠી-કાવાડી' ની સંજ્ઞાથી તે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું, તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે સામાન્ય નામે ચડતાં વાંચનારનું ચિત્ત વાર્તામાં જ એકાગ્ર થાય. હવે તો માઈ મૂળ નામ જ એ સંજ્ઞાની સંજ્ઞા થઇ પડી છે, એટલે વિશેષ લખવાની જરૂર જ હવે રહી નથી. પરંતુ તે સમયના માસિક અને વર્તમાન પત્રોમાં આ 'નવલ'ની સંતોષકારક નોંધ લેવાઇ હતી, અને તેમાં 'આવો ચુનંદો લેખક જ-નાનખાનાની બીબી મીસાલ પોતાનું નામ છૂપાવીને પરદેનશીન કેમ રહ્યો હશે તે સમજાવું નથી' એવો માસિક મળહનો મીઠો પણ પુરૂષને ઓની ઉપમા આપતો તે સમયનો ઉદ્દગાર સ્મૃતિમાં ચોડી

રહ્યો હતો તેનો પ્રત્યુત્તર-પ્રસવ, તે રસિક પારસી બંધુની બાષામાં બોલું તો, આજે આમ થઇ જાય છે.

ખીજો ભાગ બહાર પાડવાનું સ્કુરણ હવે થયું છે, અને બનતા પ્રયાસે જલદીથી તે બહાર પડી જશે એવી ઉમેદ છે.

અમદાવાદ,
વિક્રમાર્ક સંવત ૧૯૭૩,
વૈશાક સુદિ છઠ, શુક્રવાર.

}

ન. પ્રા. દવે.

પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમ આવૃત્તિ.)

કારણ વિના કોઈ કાર્ય થતું નથી. કાર્યની સફળતા કારણ ઉપરથી પણ કદખી શકાય છે. સ્વાર્થી દુનિયામાં મનુષ્યનો યત્ન કોઈ પણ ઉદ્દેશ વિનાનો નથી હોતો, ઉદ્દેશ ઉપરથી મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ પણ જણાય છે. આ ક્ષણિક સંસારમાં લક્ષ્મી તો માત્ર વ્યવહાર પ્રસંગમાં જ આવી શકે છે. ઘણા તારાઓ આ સંસાર—આકાશમાં ઉગી, આથમી ગયા. તેમને લક્ષ્મી અંતે કાંઈ કામમાં આવી નથી. તેમનાં નામ આપણી જીભના ટેરવા પર રહેલાં છે, એ તેમના કાર્યને લીધે જ. સુભાગ્યે જ લક્ષ્મીવાનની લક્ષ્મી આવા કામમાં સાધનરૂપ બને ખરી; પરંતુ એ દશાના ભાગ્યહીનને ખીજા રસ્તા શોધવા પડે છે. ફક્ત પ્રયત્ન કરવો એ જ એમના હાથમાં રહે છે. સફળતાની દોરી ઇશ્વર પોતાના હાથમાં રાખે છે. દરેક માણસમાં આ સ્વાર્થ હોય છે પણ સ્વાર્થમાં પરમાર્થ બની શકે તો જ તે ઉત્તમ છે.

હાલના વખતમાં નવલકથાનું ઘેલુ લોકોમાં પ્રસરેલું છે. કાંઈ પણ કારણ મળતાં, તેને કલ્પિત અસંબદ્ધ કથાઓના આકારમાં ગોઠવી તેનાં લુંગળાં ડુંકવા માંડે છે. કુદરત આગળ કાંઈ અશક્ય નથી; અશક્યમાં અશક્ય પણ એની આગળ શક્ય છે. પણ વાર્તારૂપે નવલકથામાં પાત્રોને જેમ તેમ ન્યાયવાં, એ નબળા મનના જનસમુહને ખરાબ રસ્તે દોરવા જેવું છે. સર્વ ગ્રંથકારે આ બા-

બત ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. વિશેષે કરીને નવલકથાના ઉદ્દેશ બહુ ઉંચા હોવા જોઈએ; કારણ કે, નવલકથા લોકોથી વધારે વંચાય છે.

આર્ય સંસારમાં પાશ્ચાત્ય દેશના વિચારો તેમ જ તેનું અનુકરણ અત્યારે એટલો પગપેસારો કરી ગયું છે કે સર્વ વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય એ તરફ હાલ ખેંચાયલું છે. પરંતુ માફ લક્ષ્ય આ સંસારમાં જ પડેવાયું. માફ એ લક્ષ્ય કાંઈ નવું નથી. સર્વ વિદ્વાનોના લક્ષ્યમાં એ વાત અસહ્ય જ હતી અને હજી પણ છે. પરંતુ આર્ય સંસારની ખામીઓનો ખરો, હૃદયવેધક ચિતાર આપવાનું મને મન થયું, અને એ ઉપરથી આ ગ્રંથની યોજના ઉદ્ભવ પામેલી છે.

સંસ્કૃત તથા પ્રાચીન કવિઓની પ્રથા, કેવળ જે સાફ જ છે તે લખવા તરફ મૂળથી જ છે. નરસું પ્રસંગમાં આવે તો શામાટે તે સંબંધી ન લખવું? વસ્તુતઃ સંસારમાં ઘણી વખત બને છે, તેમ તો ન લેવાય, પણ શિક્ષારૂપે નરસાનો પ્રસંગ ઉપયોગમાં લેવા શી હરકત હોય? નરસાનું પરિણામ નરસું આવે, તો લોકોનો એ પાત્ર તરફ અણગમો થાય. એમ થાય તો શિખામણ રૂપે જ થયું, અને સારાના જોટલો જ એણે ફાયદો કર્યો કહેવાય; એટલા માટે જ વિદ્વાનંદ અને સુંદર બંને ઉલટા સ્વભાવનાં પાત્રોનો દાખલો છે. સદ્ગુણના સુયશની સાથે દુર્ગુણના અપયશનું ચિત્ર જોડાજોડ પડેવાથી સદ્ગુણ દીપી નીકળી વધારે દઢ થશે એ મારી કલ્પના છે; માટે જે ધારણાથી મેં એ લખવા હિંમત કરી છે, એ ધારણા વાચકવર્ગના ધ્યાનમાં ઉતરશે, તો હું પોતાને કૃતકૃત્ય થયો સમજીશ. કોઈ પણ રસમાં ઉતર્યા પછી એ રસને દીપાવવો એ કવિનું તેમ જ ગ્રંથકારનું કામ જ છે. નર્મદાશંકર કવિ કહે છે કે:—

સ્વભાવ ગુણ ચિતર્યા જહાં, વિદ્યાને રીતભાત;
જગલીલા જેસ્સા તણા, ઉત્તમ કવિતાં જાત.

ભાષા, તેમ જ તેના ગુણદોષ કેવા છે, તે બતાવવું એ માફ કામ નથી; એ કોઈ નિદ્ધાન કરશે. પરંતુ નવલકથાનો ઉદ્દેશ વાચકવર્ગને કેવળ આનંદ આપવાનો જ નથી; તેમ પોતાના મનમાં જે આબુ તે બોલી બતાવવામાં પણ નથી. વિદ્વાન લોકો એનું તારણ કરે છે—મંથન કરે છે અને વાર્તાના દહીંમાંથી સાર અને ખૂખીઓનું

માખણ વલોવી લે છે. તેમની સેવા માટે પણ બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અજ્ઞાન જનમંડળ તેમ જ સ્ત્રી—વર્ગમાં જિજ્ઞાસા હોય છે, માટે તેમની જિજ્ઞાસાને વખતોવખત ઉત્તેજિત કરી, તેની સાથે તેમને બોધનો ધુંટો પણ ઉતારી દેવો જોઈએ. સાધારણ વર્ગમાં રસિકતા ઉત્પન્ન કરવાને વાર્તાના ગૌણરૂપને અલંકારથી શણગારી રસિક કરવું જોઈએ. અમુક દેશની રીતભાત અને ભાષાનું જ્ઞાન પણ નવલકથામાંથી લઈ શકાય છે, માટે અમુક વખતની કે ચાલતી રૂઢીને ધ્યાનમાં રાખીને જ વસ્તુસંકળના થવી જોઈએ. પાત્રો ઉપરથી લોકોને અનુકરણ કરવાનું મન રહે, માટે પાત્રોને બહુ ઉચ્ચ રાખવા ન જોઈએ. અબણ વર્ગને નવલકથામાંથી ભાષા શીખવાનું બની આવે, માટે ભાષા શુદ્ધ અને સરળ જોઈએ; આ સિવાય અનેક ગુણ નવલકથામાં સમાયલા છે; અને થોડે ભાગે પણ વાંચનારનો આમાંથી કોઈ પણ ઉદ્દેશ પાર પડે તો તે પણ એક સંતોષની વાત છે.

મારા એક વિદ્વાન સ્નેહીએ પ્રુફ જોવામાં તથા અથથી ઇતિ સુધી વાંચતાં પ્રસંગોપાત સચના કરેલી છે તેને માટે તે બાધનો અહીં ઉપકાર માનુંધું.

આ કથાને કોઈપણ પ્રકારે, કોઈની સાથે આંગિક સંબંધ નથી. માત્ર મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે જનસ્વભાવનું ખરેખરું ચિત્ર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ગાહડા,

વિક્રમાર્ક સંવત્ ૧૯૫૧ ના
આશ્વિન શુદ્ધિ ૧૦.

}

કર્તા.

*How use doth breed a habit in a man !
These shadowy, desert, unfrequented woods,
I better brook than flourishing peopled towns ;
Here can I sit alone, unseen of any,
And to the nightingale's complaining notes;
Tune my distresses, and record my woes;
O, thou ! that dost inhabit in my breast,
Leave not the mansion so long tenantless,
Lest, growing ruinous, the building fall,
And leave no memory of what it was.*

* * * *

Thou, gentle nymph ! cherish thy forlorn swain,

* * *

*These are my mates that make their wills their law
They love me well, yet I have much to do,
To keep them from uncivil outrages.*

Shakespeare.



હૃદય-ધીર.

* તુજ નયન દેખો દિલડું દ્રવ્યું, કહું, ઓ રસિકી.
 શું પડદે રહી મુખડું ધર્યું, અલી ઓ રસિકી.
 નયનથી દિલ ઉઘડી ગયું, કહું ઓ રસિકી.
 તુજ પ્રતિબિંબ એ પળમાંહી મળ્યું, અલી ઓ રસિકી.
 ફરી લખક ઝખક દેખાડ, મુખ તું, ઓ રસિકી.
 શા ચંચળતાના ઘાટ ! નિરખું, ઓ રસિકી,
 ગહતાં ગહતાં બોજ વધી ગયું, કહું ઓ રસિકી.
 રળતાં રળતાં મન લચી ગયું, અલી ! ઓ રસિકી.
 લચી બો શોદ હવે શરમાય, કહું છું ઓ રસિકી
 મુખ સંતાડયે શું થાય ? સમજ, અલી, ઓ રસિકી.
 અરે ! સમજ, સમજ ! દિલ ડર નહિ ખા, અલી ! ઓ, રસિકી.
 ગહું તોયે પાછળ પાછળ, કાં જ ? તું રસિકી.
 લાવ્યો છું કાઠી બહાર, પકડી, ઓ રસિકી.
 તો થાજે હવે તૈયાર, તું અલી ! ઓ રસિકી.
 હવે, કર તારો તું ઉપાડ, રનેહ ધરી રસિકી.
 ? વડીલોની આગળ લાડ, છે અલી ઓ રસિકી,
 શરમ નહિ તેવા તણી, અલી ઓ રસિકી.
 પથ્થર લે જે મૂકી મણિ, અલી ઓ રસિકી.
 પણ તું તો હિંમત રાખ; કહું છું ઓ ! રસિકી.
 લાડીને સુધારસ ચાખ, તું અલી ! ઓ રસિકી,

* “મા પાવા તે ગદથી હતયાં, મા કાળીરે” એ દાળ છે. અન્યોક્તિ છે. મુઘ્ધાનું ચિત્ર છે, અને નવલકથાને અત્ર લાગુ પડતું છે.

૧ વિદ્વાનશ્રી વડીલો.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્રકરણ ૧ હું.	બેદ ભરેલી ખીના.....	૧
પ્રકરણ ૨ જી.	ધર્મરૂપર આસ્થાનો બદલો.....	૬
પ્રકરણ ૩ જી.	શૈકનું વિલ.	૨૦
પ્રકરણ ૪ થું.	અનુસંધાન.	૩૧
પ્રકરણ ૫ મું.	અનુસંધાન.	૩૮
પ્રકરણ ૬ ઠું.	અનુસંધાન.	૪૨
પ્રકરણ ૭ મું.	અનુસંધાન.	૫૧
પ્રકરણ ૮ મું.	અનુસંધાન.	૬૬
પ્રકરણ ૯ મું.	અનુસંધાન.	૮૧
પ્રકરણ ૧૦ મું.	અનુસંધાન.	૯૯
પ્રકરણ ૧૧ મું.	અનુસંધાન.	૧૧૦
પ્રકરણ ૧૨ મું.	ચંચળમનની અનિશ્ચિતતા.	૧૩૬
પ્રકરણ ૧૩ મું.	દુષ્ટતાની અવધિ.	૧૫૨
પ્રકરણ ૧૪ મું.	પાપનો ઘડો ફટકો.	૧૬૫
પ્રકરણ ૧૫ મું.	શૈકનું ડાહ્યાપણ.	૧૭૬



નરભેશંકર પ્રાણજીવન દવેકૃત

પુસ્તકો.



કિંમત. રૂ. આ. પા.

ચંદા અથવા દુઃખદ વાદળું અને વચ્ચે રૂપેરી દારો.	૦-૧૨-૦
જીલિયસ સીઝર.	૦-૧૨-૦
ઝાથેલો.	૦-૧૨-૦
મેઝર ફેર મેઝર અથવા થાય એવા થઇએ તો ગામ વચ્ચે રહીયે.	૧-૦-૦
વેનિસનો વેપારી.	૧-૪-૦
ચંદ્ર રમણ અથવા પ્રેમની આંટીધુંટી.	૧-૦-૦
યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ. (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સો. છપાવે છે.)	(છપાય છે.)
હેમ્લેટ.	૧-૮-૦
અદ્વૈત મુક્તાવલી. (વેદાંત પ્રક્રિયાનો અત્યુત્તમ ગ્રંથ.) પ્રકરણ, મનન, વિવેચન અને પાશ્ચાત્ય શીલસુશીની પ્રસંગોપાત્ત સરખામણી સહિત ધણીજ સરળ ભાષામાં.	૨-૦-૦

મળવાનું સ્થળ:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુટે.

ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

સુંદર અને વિદ્યાનંદ.

અથવા

પ્રેમનો ચિતાર.

ભાગ ૧ શ્લો.

પ્રકરણ ૧ શ્લું.

ભેદ ભરેલી બીના.

“સુઘરનકી ઉઘરન લગી, કુઘરનકી સીંચાત,
અરે સમા ! કૂલસળા, તુજપર પર્યો ન ઘાત.”

મુંબઈ એ હિંદુસ્તાનમાં હાલને સમયે વાણું પ્રખ્યાત શહેર છે. પૂર્વ તરફના વિસ્તીર્ણ વેપારનું તે જાણે મથક છે. ભરતખંડમાંથી પ્રતિ પખવાડીએ વિગ્નતીય પ્રગ્નથી ધમડાઈ જતી અનંત લક્ષ્મીનું તે જાણે પુનઃ--પ્રસવસ્થાન છે. દેશી કારીગરીનો તે જાણે નમુનો છે. સરસ્વતીમંદિરની તે જાણે શોભા છે. સંસ્કૃત વિદ્યાના અબ્યુદયનો તે જાણે આશ્રય છે. હરહમેશ વંદતા જતા પરિચયને લીધે ઇંગ્રેજી વિદ્યાનું તે જાણે ઘર છે. કોઈપણ જાતનો ઉદ્યમ મળી રહેતો હોવાથી ગરીબનું તે જાણે નિર્વાહસ્થાન છે. સર્વ જાતની અનુકૂળતા પૈસો ખરીદ કરી શકતો હોવાથી, ધનવાનનું તે જાણે વૈભવસ્થાન છે. ધણી નવીનતાનું તે જાણે ઉત્પત્તિસ્થાન છે. “પચરંગી” વસ્તીથી તે ભરેલું છે; અને અત્યારે ચોરાશી બંદરનો વાવટો જ મુંબઈમાં ઉડતો હોવાથી, જાણે આ અનુપમ આર્યાવર્તનો તે ઉડતો, ઝૂડપડતો ધ્વજપટ હોય, એમ સમુદ્રમાં દૂરથી તેનો દેખાવ રળી-આમણો લાગે છે.

વેપાર રોજગાર અને સમૃદ્ધિમાં પણ અત્યારે મુંબઈની ખરી-ખરી કોઈકજ શહેરથી થઈ શકે એમ છે. દરેક ચીજ એવા વિશાળ પાયા ઉપર અહીં થતી જોવામાં આવે છે કે, તેમાંજ તે ચીજનો ઘણું કરી સર્વાંગે સમાવેશ થઈ જાય છે. જૂદા જૂદા લોકો, જૂદી જૂદી ભાષા, જૂદા જૂદા રીત રીવાજો, તરેહ તરેહના હુન્નરો, વિદ્યા, લક્ષ્મી અને ચડતીને અંગે સર્વ સાનુકૂળ હોવાથી મુંબઈ એ મૂર્ખને માટે પણ ઉત્તમ છે. પોતાના નાગરિકને કોઈપણ પ્રકારે કાંઈપણ લાભ અપાવ્યા વિના રહે નહિ, એવી મુંબઈ પાળક છે.

જે વખતે આપણી વાર્તાનો આરંભ થાય છે, તે વખતે મુંબઈ ઉછરી બર યુવાનીમાં આવ્યું હતું. અંગ્રેજોના પરિચયને લીધે ચીન, વિલાયત, જાપાન, તથા અમેરીકા સાથેનો સંબંધ જોડાયો હતો; અને તેણે કરીને ઘણીજ અચળતા અને આત્માદી લોકોમાં જોવામાં આવતી હતી. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાંથી વેપારી વર્ગની પેઢીઓ અહીં દાખલ થઈ હતી, અને વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાંથી પણ ઘણા લોકો અહીં આવી વસ્યા હતા. માળાપથી નજીવા કારણોથી રીસાયલા યુવાનો મુંબઈમાં અદૃશ્ય રહી પોતાની જાંદગી ગુજરતા હતા. પ્રેમમાં અતિશય પરિચયને લીધે પ્રિયના વિયોગમાં દુઃખી થતા તરણો છુપે વેશે પોતાની ખરી સ્થિતિ છુપાવી ત્યાં રહેતા હતા. પ્રપંચી બુદ્ધિમાં રાગ પૂર્વક રમતા કંઈ કંઈ પાપીઓ ત્યાં પ્રવેશ કરતા હતા; અને તેમનાં કંઈ કંઈ પાપોડોવડે તેમને મુંબઈ નિર્ભયસ્થાન થઈ પડતું હતું. સિવાય, દેશમાં નિરૂદ્ધમ, પોતાની ઉત્સાહી બુદ્ધિ, અગર કુટુંબ કલેશને લીધે મળી આવતાં કાંઈ કાંઈ કારણો, અગર ખીજ કોઈપણ કારણથી, જૂદી જૂદી જાતના યુવાનો, પોતાનાં નાવ સંસારમાં ચલાવવાને મુંબઈ જ આવતા હતા; અને મુંબઈ પણ એવા યુવાનોને સંઘરી, તેમની આત્માદીની સાથે પોતાની પણ આત્માદી વધારતું હતું; પોતાના પડખામાં લઈ માતાની માફક તેમનું પોષણ કરતું હતું.

મુંબઈ ખેટ છે અને ચારેખાજુએ પાણીથી ઘેરાએલો છે. દૂર દેશાવરની સાથે સંબંધ રાખનારી મોટી મોટી આગબોટો અહીં ગોદીઓમાં જોવામાં આવે છે, અને આ વખતે કેટલાંક માણસો ગોદીના કાંઠાપર કોઈ આગબોટની રાહ જોતાં ઉભાં હતાં. આગબોટ

દેખાઇ; પગથુડ પાણીમાં જલે ડોલતી ડોલતી કોઇ હાથણી ચાલી આવતી હોય એવી લાગતી, અને માલ અને ઉતારના બેગમરૂપ છોકરાથી ગર્ભિત થએલી હોય, એમ ગર્ભિણી સ્ત્રીની માફક મંદ ગતિથી ચાલતી જલે મધ્યા સ્ત્રી હોય તેમ, પાણીનું અંતઃકરણ ચીરતી ચીરતી, કાંઠે ઉમેલા અનેક આદમીઓના અંતઃકરણના સત્કારનો અનાદર કરવા ખુશી ન હોય, તેમ આગમોટ ધીમે ધીમે વેગે કાંઠા તરફ આવવા લાગી. કાંઠે ઉમેલા અનેક આદમીઓ કોઇ સગાં સંબંધીની, કોઇ મિત્ર અથવા અધુવર્ગની, અને કોઇ વડીલ કે ઉપરીવર્ગની રાહ જોતાં ઉભાં હતાં.

મુંબઇમાં ગોદીઓ બાંધેલી છે, એટલે આગમોટા ઠેઠ કાંઠે આવી શકે છે; અને આ આગમોટ પણ આવી. કાંઠા ઉપર સીડી લાગી અને તેની સાથે ઉતારની ધમાલ ઉતરવા માટે મચી રહી. તેમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી અને એક પુરુષ પણ ઉતર્યા. પુરુષનું વય વર્ષ પચીસેકનું હતું. રંગે ધડવર્ણો તે હતો. તેની આંખો મોટી અને ચળકતી હતી. તેનું કપાળ વિશાળ હતું. અને તેમાં વિચારની દોરીઓ પડેલી હતી, અને પોતે મોટા વિચારમાં પડ્યો હોય, તેવું એની મુખમુદ્રા સૂચવતી હતી. સૌ માણસ ઉતરવા લાગ્યાં કે તરતજ પોતે વૃદ્ધ સ્ત્રીને સાવચેત કરી સામાન લઇ ઉતર્યો, અને તેની પછવાડે વૃદ્ધ સ્ત્રી ઉતરી. વૃદ્ધ સ્ત્રી સાડેક વર્ષની હતી. તેનાં ગાત્ર શિથિલ થઇ ગયાં હતાં; પણ અંગમાં ચંચળતા છે એવું પ્રસંગ આવ્યે ખતાવવા તે ચુકતી નહિ. આંખો ઝીણી પણ ચંચળ, હાથ પગ ટૂંકા અને પોને પણ ટૂંકેજ ધાટે હતી. જે કામમાં પટ્ટ થયેલી હતી, તે કામને માટે તદ્દન લાયકની હતી.

અને ઉતર્યા કે તરતજ યુવાને “વિક્ટોરીઆ” વાગાને બોલાવી તે ભાડે કરી લીધી, અને ચોક્કસ જગ્યાનું નામ નિશાન આપી માડી ત્યાં લઇ જવા કહ્યું.

“ચાલો, રાજબાઇ ગાડીમાં બેસી જાઓ.”

“હા ચાલો” કહી રાજબાઇ ગાડીમાં બેઠી.

ઘોડાની પીઠપર ચાખુક પડતાંજ ગાડી સડસડાટ ચાલવા માંડી. ગાડીનો ગડગડાટ અને લોકોની ગીરદી અને તેની સાથે વિક્ટોરીઆ

૧ ભાડુતી ઘોડાગાડીને મુંબઇમાં વિક્ટોરીઆ કહે છે.

વાળાના “બાબુ”ના અવાજથી અંદર શું વાત થતી હતી તે સં-
બળાતું નહોતું; માત્ર વાત કરનારાં જ જણતાં હતાં.

“કેમ, રાજબાઈ ! તારો ભાગ તો તું ભજવી શકીશ ના ?”

“હા, તેમાં તો કંઈ વાધો નથી. પણ બાઈ સોભી બહુ લાગે છે.”

“રાજબાઈ” તું સમજતી નથી. બાઈને આપે છે, તે પુષ્કળ છે; છતાં તારું કામ જોયા પછી મને ખાત્રી છે કે બાઈ તને ખૂબ રાજ કરશે. માત્ર તારું કામ તારે ફતેહમંદીથી ઉતારવું જોઈએ.”

“તેમાં તો, સાહેબ, તમે જોશો કે હું કેવી છઉં. ખીજ સ્ત્રી-
ઓની માફક મને બહુ બોલવાની ટેવ નથી અને ગમે તેમ થાય
તોપણ મારા પેટમાંથી આ વાત કોઈપણ પ્રકારે બહાર જાય જ
નહિ, એ બાબતમાં તદ્દન નિશ્ચિંત રહેવું.” રાજબાઈ હાથના ઇસા-
રાથી ખાત્રી કરી આપતી બોલી.

“એ બાબત તો મને તારી ખાત્રી છે. બાઈ બહુ બહુ માણસ
છે અને વળી ખાનદાન છે, અને તારા જેવા માણસને કામનો પૂરતો
બદલો કેમ આપવો તે સારી રીતે એ જાણે છે. મને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે
કે આ બાબતમાં ફતેહમંદ કામ થયા પછી તને ખૂબ રાજ કરશે,
કારણ હજાર એ હજાર રૂપીઆથી તેમને તોટા જવાનો નથી અને
તને તો જણાઈ આવે.” યુવાને, જાણે ઉપકાર કરતો હોય તેવો
ડોળ કર્યો.

“હાજી, આપ બહુ સારા છો એટલે મને ચિંતાજ નથી, પણ
બાઈ ! જણાવ્યા પછી છોકરાનું શું થશે ?” રાજબાઈએ ધીમેથી
પૂછ્યું, અને જવાબને માટે તેના મુખ સામું જોતી તે તલપી રહી.
યુવાન છેડાઈ ગયો. ડોળા ધુરકાવી આમ તેમ તે જેવા
લાગ્યો; અને ધડીકમાં ગુસ્સે થઈ ગયો. “એ બધું મારું કામ છે,
અને તારે એ બાબતમાં કંઈ પૂછપરછ ન કરવી.” યુવાને કાંઈક
તોછડાઈથી જવાબ વાળ્યો.

“વાઈ ! જેવી ખુશી” કહી, વાત બંધ પડી.

એટલામાં ઘર આવ્યું. ગાડીમાંથી ઉતરી બેઠે જણ ઘરમાં ગયાં.
સામાનનું પોટકું ઉતારી યુવાન ગામમાં સીધું સામાન લેવા ગયો.
ઘર બાબત આગળથી સોંપ કરી રાખેલી હતી, તે પ્રમાણે ઘર બહુ
ગીરદા વાળી વસ્તીમાં નહોતું. માણસની હયાતી છતાં કાંઈપણ કામ

મુંબઈમાં છાનું રાખવું હોય તો રહી શકે છે. માત્ર માણસની પ્રપંચી સુધ્ધિ અને થોડાક પૈસા જોઈએ છીએ અને આપણા યુવાનની પાસે હાલમાં પૈસાની તાંગી નહોતી. ઘરમાં બધા મગીને ચારેક ખંડ હતા; તેમાંથી એક ખંડ એણે ખાસ ધલાયદોળ રાખ્યો; એક ખંડમાં જમવા કરવા વિગેરેની સોઢ કરી; અને એકમાં યુવાને પોતાની ખાસ એક રાખી; બાકી રહેલા ચોથા ખંડમાં થોડાં ધણાં કામનાં કામગીયાં ગોઠવી, જે ચાર ટેબલ ખુરશીઓ વિગેરે બપકાખંધ રીતે મૂકી, યુવાને સાધારણ વેપારીના જેવો ડોળ રાખ્યો. થોડા દિવસમાં પોતાની સ્ત્રી દેશથી આવવાની છે, અને આગળથી ઘરની તજવીજ તથા સોઢ કરવાને માટે આવેલો છું તથા વેપારી છું, અને થોડી સુદ્ધતને માટે મુંબઈ જોવાના ખાસ ધરાદાથી અને કાંઈક કોઈ વેપાર પ્રસંગને લીધે મુંબઈમાં રહેવા વિચાર છે, એવી વાત પાડોશીમાં તથા લાગતા વળગતામાં જણાવી. બીજી આગખોટમાં યુવાનની સ્ત્રી આવવાની હતી, અને તે આવે તે પહેલાં ઘરમાં બધી જાતની સોઢ કરી રાખવાની હતી. જાદુ જેવી કિંમતવાળો પૈસો દરેક ચીજ થોડા અરસામાં કરી નાંખે છે, અને સઘળું તૈયાર થઈ ગયું. બીજી આગખોટ આવી, અને તેમાં યુવાનની સ્ત્રી, કે જેને માટે આ બધી ગોઠવણ થતી હતી, તે પણ આવી પહોંચી.

સ્ત્રીની ઉંમર અત્યારે સત્તર અઠાર વરસની લાગતી હતી. શરીરનો રંગ ગોરો અને કદે ઉંચી હતી; અને તેના ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે, સાધારણ બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં, તેનામાં કાંઈક, કોઈપણ જાતની, વિશેષતા વધારે હતો. બાંધો જોઈએ તે કરતાં જરા વધારે લાંબો હતો, અને હાથ પગ પણ પ્રમાણમાં લાંબા હતા; તો પણ શરીર ઠીક ઠીક ભરેલું હતું, એટલે લાંબા જરા પણ બેડોળ લાગતી નહોતી. ઘર સ્ત્રીઓનું ગણાય છે, અને સ્ત્રી વિના દરેક ઘર શુન્ય લાગે છે. જે ઘરમાં સ્ત્રી ચાલાક હોય છે, તે ઘરમાં પુરુષનું દિલ તેની દરેક ગોઠવણથી ખુશ થયા વિના રહેતું નથી ઘરમાં બાધ આવ્યા પછી ઘરની દરેક વ્યવસ્થામાં સુધારો અને ફેરફાર થવા લાગ્યો. બેઠકોના અને ખાનગી ખંડોની અદલાબદલી થવા લાગી, જવા આવવાના ઓરડા વચ્ચે ચક્ર નાંખાયા, અને નજીવી બાબતોમાં પણ દેખીતો વિવેક નજરે આવવા લાગ્યો.

બાધ ગર્ભવંતી હતી, અને દશ બાર દિવસમાં તો છૂટા છેડા થવાના હતા. કોણ જાણે શા કારણથી આવે જોખમને સમયે તેઓ દેશ મૂકી પરદેશ આવ્યાં હતાં, પરંતુ ધરની ગોઠવણ કરવામાં આ બાબતની અનુકૂળતા સર્વ રીતે જોવામાં આવતી હતી. ધરડી સ્ત્રીને ચાકર તરીકે સાથે લેવામાં આવી હતી; અને તે સૂચાણી હોવાથી તેની મદદ પ્રસંગે કામમાં બહુ આવશે જાણી તેને અહીં લાવવામાં આવી હતી. બાધને અત્રે આવ્યાને પંદરેક દિવસ થઇ ગયા હતા અને અણીનો દિવસ હવે આજ કાલનો હતો. રાજબાધ હમેશાં તેની પાસેની પાસેજ રહેતી હતી અને દરેક બાબતમાં પોતાનો અનુભવ જણાવતી તે વિશેની ખાત્રી કરી આપતી હતી. પૂરા દિવસે બાધને પ્રસવ કાળ થયો અને પરિણામમાં પૂત્ર અવતર્યો.

આ વાતને છઠ્ઠેક મહિના થઇ ગયા છે. મુંબઇમાં હાલ કોઇ નથી. ઘર ખાલી પડ્યું છે. આપણો યુવાન, તેની સ્ત્રી, કે બુઢી રાજબાધ, તેમાંથી કોઇ પણ જોવામાં આવતું નથી. વાંચનાર ! તે કોણ હતાં તે જાણવાનો શ્રમ છોડી દે. તેઓને મુંબઇ આવવાનું શું પ્રયોજન ? અને તે વળી આમ છાની રીતે ? ધરનું બાહું વિગેરે હિસાબ સર્વનો તેમણે ચુકવી આપ્યો હતો, ત્યારે પૈસા સંબંધી અડચણ તો તેમને નહોતીજ. ત્યારે તે સ્ત્રી કોણ હતી, અને તે યુવાન કોણ હતો ? અને તેઓને આમ મુંબઇમાં છાનાં રહી પોતાનું આ કાર્ય છાનું રાખવાની શી જરૂર હતી ? તેઓ માણસો હતાં, અને આપણે આ વાત અહીંથીજ બૂલી જઇએ. સંસારમાં બનતા અનેક અભેદ બનાવ માંહેલો માત્ર આ એક ભેદ બનાવ છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

ધૃશ્વરપર આસ્થાનો બદલો.

કનકાવતી એ સમુદ્ર તટપર આવેલું અતિ દ્રવ્યવાન પણ સાધારણ વિસ્તારવાળું શહેર છે. તેમાં વસ્તી ઝાઝી વેપારી વર્ગની છે; અને જોકે વેપારનો વિસ્તાર બહોળો તો નહોતો, પણ તેના નાગરિકો ઉત્સાહી બુદ્ધિના હોઇને દેશ પરદેશ સાથે લાંબો વેપાર ખેડતા હતા, તેથી શહેરમાં પૈસો પુષ્કળ હતો. અહીંનો ગરીબમાં ગરીબ

માણસ પણ બીજા શહેરના સાધારણ માણસના પ્રમાણમાં પૈસાદાર ગણાતો હતો, અને ચંચળ લક્ષ્મી જાણે પાસેના દરિયામાં કાયમને માટે સ્થાન કરીને રહી હોય, તેમ તેનો પૈસો અદળતક હતો. લોકોમાં સાધારણ રીતે નીતિ વધારે હતી, પણ પૈસાને અંગે રહેતા આંગળીઆત દુર્ગુણ નજરે આવતા હતા. વેપારનો મૂળ સંબંધ ઝાઝો મુંઝઈ સાથે હતો, અને કનકાવેતીના શેડીઆનો મોટો ભાગ પણ મુંઝઈમાંજ રહેતો હતો. દ્રવ્યની છતને લીધે પોતાની જન્મભૂમિને શણગારવામાં તેઓએ કોઈ પણ પ્રકારે ક્યાશ રાખી નહોતી, પરંતુ તેમનું ખરેખરું વૈભવસ્થાન તો મુંઝઈજ હતું; આથી કરીને શહેરના પૈસાના પ્રમાણમાં વસ્તી થોડી હતી અને વેપારમાં મંદી હતી.

ઉનાળાની એક થંડી રાત્રે સમુદ્રપરથી પવનની શીતળ લહરીઓ ધીમે ધીમે આવતી હતી, અને દિવસના ઉકળાટથી ગભરાયેલી રાત્રી સર્વેની લજ્જા છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. સમુદ્રનાં ગંભીર મોજાં કોઈ કોઈ ખાર નજીક આવેલા બંગલાની વાડીનાં પગથિયાં સાથે મિથ્યા પ્રયત્ન કરી વાત કરવા આવતાં હતાં. ગૌરવર્ણની સુંદર રાત્રીએ આકાશ-કપાળમાં પૂર્ણિમાનો સુશોભિત આંદલો કર્યો હતો, અને નવયૌવનમાં ગુલાબનાં ફુલની માફક ખીલતી સ્વરૂપવાન સ્ત્રીની આગળ સહચારીઓ નષ્ટ પામે, તેમ આકાશમાં પોતાની આસપાસ મંદ પરિવેષ^૧ પ્રસરાવતા શીતળ ચંદ્ર આગળ તારામંડળ ક્ષીણ લાગતું હતું. આ વખતે લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠ દરિયાની સામે આવેલા પોતાના લલિત શયનગૃહમાં હિંડોળે બેઠા હતાં, અને તેમની પાસે તેમની પત્ની સુંદરબાઈ બેઠાં હતા. પોતાની પ્રિય મુઝાના મુખ ચંદ્રમાંથી નીકળતાં, ચંદ્ર કિરણ જેવાં નર્મ, સ્નેહ વાક્યો, સમુદ્રપરથી આવતી પવન લહરીઓ સાથે સંક્રાન્ત થઈ જતાં હતાં, અને શેઠને કાંઈક અપૂર્વ આનંદ આપતાં હતાં.

શેઠની ઉંમર વર્ષ પચાશકની હતી. તેમના માબાપે સંસારમાં તેમને નાનપણથીજ નિરાધાર છોડ્યા હતા; પણ તેમનાં સગાંસંબંધીઓની પ્રેરણા તથા સહાયતાથી, તેમજ પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિ અને અસધારણ અક્ષલ હોશિયારીથી બહોળા વેપારમાં પડ્યા હતા, અને

૧ પરિવેષ—ચંદ્રની આસપાસ પ્રકાશિત અજવાળાનું કુંડાળું પડે છે. (Halo)

અંતે ધણો પૈસો મેળવી શક્યા હતા. પોતે વરસનો ધણો ખરો ભાગ મુંબઈમાં જ રહેતા હતા, કારણ વેપાર પ્રસંગને લીધે દેશમાં જથ્થક રહેવું તેમને પાલવતું નહોતું: પણ અંતે પોતાની ઉત્તરાવસ્થાને લીધે, તથા બધી રીતે ભાગ્યદેવી ફળીભૂત હતી, છતાં તેમની પુત્ર વાંચ્છના હજી સુધી તૃત્ત યય નહોતી, તેને લીધે શેઠે હવે દેશમાં કાયમ રહેવાનું નક્કી કર્યું હતું, અને વેપાર રોજગાર આટોપી લઈ નાણાંને મોટો ભાગ જુદા જુદા “શેરો” માં રોક્યો હતો, અને બાકીનો પૈસો “બેંક” માં મૂકી તેનું વ્યાજ ખાતા હતા.

શેઠ આ ત્રીજી બાઈડી પરણ્યા હતા. પેહેલી એ વગર છોકરે ગત થઈ હતી, અને આ ત્રીજી બાઈડી હમણાં શેઠ વરશેક દહાડો થયાં પરણ્યા હતા, બન્ને બાઈડીઓ :યતાં ધણાં ધણાં ધર્મદાન કરતાં ધણી ધણી વિધિના નિયમ જાળવતાં પણ, અંતે પોતાની પછવાડે કોઈ પિંડદાન દેનાર નથી, એ વાતથી શેઠને મનમાં ધણુંજ ઓછું આવતું હતું. ધણી મહેનતથી, ટપકતા પરસેવાથી મેળવેલો આટલો પૈસો અંતે કોઈનો થવાનો; માંફ તાફ કરી મહા મુસીબતે આ સંચિત કરેલા ધનનો ભોગવટો અંતે કોઈક કરવાનો, એ જાણી શેઠ દિલમાં બહુ દિલગીર થતા હતા. પોતાની બહેનનો એકનો એક છોકરો જે નાનપણથીજ પોતાને ત્યાં ઉછર્યો હતો, તેના ઉપર શેઠ ધણુંજ વહાલ રાખતા હતા; અને પોતાને પુત્ર નથી, પણ આ બહેનનો છોકરો પણ કુટુંબ લોહીજ છે, એમ સમજીને શેઠ પોતાનું મન વાળતા હતા. માણસની તૃણા કોઈ કાળે પૂરી પડતી નથી. જેમ જેમ તે પૂરી પડતી જાય છે, તેમ તેમ તે વધતી જાય છે. ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવ્યા પછી મનુષ્યને તેનો મોહ જતો રહે છે, અને આ ક્ષણિક સંસારમાં સર્વ મિથ્યા છે, એવું જાણવા છતાં પણ મન ખેદ પામ્યા વિના રહેતું નથી, એ ઇશ્વરની લીલા છે.

શેઠનાં પત્ની સુંદરબાઈની ઉંમર ચૌદક વર્ષની હતી. બાઈનાં માઆપ બહુ ગરીબ હતાં; પણ લક્ષ્મી જેવી પોતાની આ દીકરીને ધનવાન શેઠ સાથે પરણાવી તેઓ પૈસાદાર થયાં હતાં. સુંદરબાઈ પણ રૂપે સુંદર હતાં. રંગે ગોરી, નાના નજીક હાથ પગ, મોઢું નાનું નાજીક અને ગોળ, અને શરીરની કાઠી પણ જોડાએ તેવીજ નાજીક અને સુંદર હોવાથી શેઠ પણ વખતો વખત મોહિત થઈ જતા હતા. શેઠને આ ત્રીજી બાઈડી હોવાથી તેને લાડ લડાવતા

હતા, અને પાણી માગે તો દૂધ લાવી આપતા હતા. ધરમાં તે કાંઈ કામકાજ કરવાનું નહોતું, એટલે કામની ચીવટ તો એમને નહોતીજ. બાઈની બાળક બુદ્ધિ હતી, અને હજી હતી પણ બાળક; એટલે શેઠની મોટી ઉમરની બહેન તેમની સાથેજ રહેતી હતી, અને ધરની સંભાળ રાખતી હતી. શેઠને કાંઈ સંતાન નહોતું, અને આટલી મોટી ઉમરે સંતાન થાય, એ સૌના મનને અસંભવિત જેવું હતું, એટલે પોતાની આ બહેનનો છોકરો જે પોતાને ત્યાંજ રહેતો હતો, અને જેના ઉપર શેઠ ઘણુંજ વડાલ રાખતા હતા, તેને પાછળથી વારસ કરી જવાનો શેઠનો વિચાર હતો. આ સ્વાર્થી લોભ બહેનના મગજમાં રાત્રી દિવસ ભમ્યા કરતો હતો, અને આ ત્રીજી વખત નહિ પરણવાની સત્તાહ પણ બહેન બાઈને આપી ચૂકી હતી; પણ બીજાં સગાંઓએ શેઠને સમજાવ્યા કે:—એમ કરો નહિ. ફરી પરણો, અને તમારા નસીબમાં હશે તો સર્વ સાડું થઈ રહેશે. નહિ તો, છે તે ક્યાં બાગી ગયું છે ? જે કાંઈ સંતાન નહિ થાય તો બાણેજ અંતે ક્યાં બાગી ગયો છે ? માટે અમારું માનો અને ફરી બાઈડી કરો.—આ શિખામણુ શેઠને ગળે ઉતરી, અને ફરી લગ્ન કર્યાં. ઇશ્વરેચ્છાથી અને દૈવ કૃપાથી શેઠાણીને ગર્ભ રહ્યો, અને સૌને સારા દિવસની આશા ઉત્પન્ન થઈ. શેઠની બહેન તો આ જોઈ મુંઝાઈ ગઈ, અને જાણ્યું કે જે સુંદરને છોકરો અવતરશે તો આપણો પગ આ ધર-માંથી વહેશે મોડો પણ જવાનો. પૈસો એ હરામ ચીજ છે. પૈસો કંઈ કંઈ કૃત્ય કરાવે છે. પૈસાથી ઝેર વેર અને કાળાં કર્મ એ પૈસા-થીજ થાય છે; અને એટલા માટે પૈસાદાર ઘણું કરીને જેવા હરામ નીતિના હોય છે, તેવા ગરીબ નથી હોતા. પૈસાદારને પરમેશ્વરરૂપ પૈસો મળ્યો, એટલે એમને આબરૂનો ખપ બિલકુલ નથી રહેતો; બિચારા ગરીબને આબરૂ એ ધન છે.

સુંદરને આ વખતે પાંચમો મહીનો ચાલતો હતો. અલખત, શેઠની બહેન આ વાત જાણતી હતી, અને ગર્ભ અધુરે જાય, અથવા તો સૂકાઈ જાય, તેને માટે ઘણા પ્રયત્ન છાની રીતે કરતી હતી. ગરમ ખાવાનું તે સુંદરને આપતી હતી, અને દરેક બાબતમાં પોતાની આ મુરાદ જલદી પાર પડે તેવું મનમાં ઇચ્છતી હતી. શેઠને આ બાબતનો કોઈએ અણસારો કર્યો, અથવા તો પોતાની મેળેજ જાણી ગયા, પણ થોડા દહાડામાં બહેનને પોતાને ઘેર જવા કહ્યું; અને

અત્યારે શેઠ, શેઠાણી તથા નોકર ચાકર સિવાય ઘરમાં કોઈ નહોતું.

આગળ કહ્યું તેમ શેઠાણી હિંડોળે જોડાજોડ બેઠાં હતાં, અને દરીઆ ઉપરથી આવતી ચંડી હવામાં બંને વિનોદ કરતાં હતાં. વંશવૃદ્ધિની આશામાં શેઠ ગુલતાન હતા, અને કંઈ કંઈ મિષ્ટે શેઠાણીને રીઝવતા હતા.

“જેયું ! ઇશ્વરે અંતે મારી ધારણા પૂરી કરી.” શેઠે હળવેથી ટકોર કરી.

“શું થયું છે જે આટલા ખર્ચા ખુશી થાઓ છો ?” શેઠાણીએ પ્રત્યુત્તર કર્યો.

“કેમ ! અજાણી થઈ જાય છે કે ? વારૂ, વારૂ ! શરમાયા કર. તારી શરમ ક્યાં સુધી પહોંચે છે, તે મારે જોવાનું છે. અત્યારે તો એટલુંજ કે તમે મારે પેટે કેવાં હળવાં ચાલો, તે જોયા પી મને હોંસ હતી, અને એ હોંસ પૂરી પડતી જોઈ હું અત્યારે ઘણો ખુશી થાઉં છું.”

શેઠ મોટી કમરના હતા, એટલે પ્રસંગ પડતાં તેમનાથી આવું જોતલું હર્ષના આવેશમાં વારી શકાયું નહિ. શેઠાણી તો શરમાઈ ગયાં, અને શું જવાબ દેવો, તે એને નજ સુજ્યું. માત્ર તે નીચે જોઈ ગયાં, અને શેઠે પોતાની મોટી હથેળીમાં શેઠાણીની નામુક હડપચી લઈ, મોઢું ઉઘ્યું કરી સ્મિત કરી મલકાતે મુખે કહ્યું—“જેયું ! કેવી શરમ આવે છે ? ! વારૂ, આવી શરમ આવવાનો વખત ઇશ્વર પ્રી પણ આપે.”

“ઠીક ! તમને તો જ્યારે ત્યારે એવુંજ જોતલું ગમે છે.” કહી શેઠાણી જરીક લેહેકાથી ખસી ગયાં. શેઠ જો કે અત્યારે મોટી કમરના હતા, તોપણ તેમનામાંથી રસિકતા ગઈ નહોતી. પોતે જો ત્રણ વાર પરણ્યા હતા, પણ તેમના નીતિવિચાર બહુ ઉત્કૃષ્ટ હતા. પોતાની પાસે પૈસો પુષ્કળ હતો, પણ મૂળ ગરીબાવસ્થામાં ઉછર્યા હતા; એટલે પૈસાનો છક બિલકુલ નહોતો. બીજા પાસેથી તેમને દયા માગવાનો વખત આવ્યો હતો, એટલે તેમનું દિલ દયાળુ રહેતું હતું. પૈસા સિવાય પોતાને અડચણ પડી હતી, એટલે એવી અડચણ બીજાને ન પડે, એટલા માટે એમનું દિલ ઉદાર રહેતું હતું, છતાં તેમનું દાન અપાત્રે થતું નહિ. દુઃખ ભોગવ્યા પછી અનુભવ સહીત

મળેલું સુખ તેમને મીઠું લાગતું હતું અને તેમાં તેમને સંતોષ રહેતો હતો. દુષ્ટ માણસોને તે ધિક્કારતા હતા, પણ પોતાની ઉદારવૃત્તિને લીધે ધણી વખત તેઓને શિક્ષા કરવાનું તેમને મન થતું નહિ; તો પણ કોઇ પણ પ્રકારે તેમને ઉત્તેજન આપતા નહિ. પોતાને નાન-પણમાં ધણી મુસીબત વેઠવી પડી હતી. સગાં સંબંધીઓની નકામી મરજ વેઠી તેમનાં અનેક મેણાં ટુણાં ખાવાં પડ્યાં હતાં. અને જોને કોઇ બોલાવે નહિ તેને ગરજ ગધેડાને બાપ કહેવો પડ્યો હતો. ધન્યરેઝાથી જો પોતાને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તો તેને પોતાની જમ ભોગવવું ન પડે, તે બાબતનો શેઠને હરહમેશ વિચાર થયા કરતો હતો. કુંભારના કાચા ધવા જેવા શરીરનો ભરોસો નહિ; પાણીના પરપોટા જેવી આ જીંદગીનો વિશ્વાસ નહિ, અને તેમાં પણ વળી પોતાની ઉંમર આઘેડ એટલે “૧વિલ” તો કરી નાંખવું એમ શેઠની મરજ હતી. શેઠાણી તો હજી બાળક હતી; સંસાર વ્યવહારની તો તેને હજી બિલકુલ ખબર નહોતી; અને મૂળથીજ શેઠના વૈભવને લીધે લાડમાં ઉછરેલી હોઈને, ઘર બહાર શું થતું હશે, અને દુનિયા કેવી હશે, તે તો તેને ખબર નહોતી. આવી બાબતમાં તેમનો અનુ-મત લેવો તે તદ્દન નકામુંજ હતું.

શેઠની પાસે પૈસો પુષ્કળ હતો, પણ એ સમ્રાજી દ્રવ્ય જો “પાનીએ બુદ્ધિ” વાળી સ્ત્રીનેજ સોંપી જાય તો સ્ત્રીની બુદ્ધિ કેટલી ? શ્રીમંતાઈના બિલકુલ દુઃખ વિનાના વૈભવમાં ઉછરેલી અને દુનિયાના કેવળ જ્ઞાન રહિત, તેને ચંચળ પૈસો સાચવતાં કેમ આવડે ? પૈસો એ મધ છે. ગોળ છે; અને એ મધ અને ગોળ ઉપર બેસતી માખીઓને ઉડાડનાર જો કોઇ હાજર ન હોય તો અંતે શું શું પરિણામ આવે, તેના અનેક દાખલા શેઠને પ્રત્યક્ષ હતા. ત્યારે કરવું શું ? પૈસાને માટે વિલમાં વાલી નમવા ? વાલીઓની પણ કોઇ કોઇ વખતે કેવી હરામનીતિ થાય છે, તેઓ પણ કેવાં ઢાળાં ઘોળાં વારંવાર કરેછે, તે શેઠ જાણતા હતા. પૈસા સંબંધી આવા નાણુક કામમાં સગાં સંબંધીઓને તો વચમાં નાખવાંજ નહિ; કારણ તેમને તો પછી કાંઈ કહેવાયજ નહિ. આ વિચારમાં શેઠનું મગજ ચકડોળે ચડ્યું હતું, અને પાસે બેઠેલીનું બાન તેમને ન રહ્યું.

૧ વિલ—વસીયતનામું. મરવું છે એમ ધારી આગળથી નાણાં વગેરે મિલકતની વ્યવસ્થા કરવી તે.

“કેમ કાંધ બહુ ઉંડા વિચારમાં પડી ગયા છો ?” શેઠને ગળે હાથ નાંખી ઝુલા ઉપર પણ શેઠની ગરદનને ઝુલો બનાવી ઝુલતી શેઠાણી બોલી.

“ના, કાંધ નહિ, એ તો અમસ્તું.” શેઠ વાત ઉડાવી

“ના, તેમ નહિ, તમારા દીક્રમાં કાંધક વિચાર ધોળાય છે. શું મારો તો વાંક કાંધ નથી થયો ?” શેઠાણીએ શરીથી પૂછ્યું.

શેઠાણી બાળક હતી, અને શેઠ સિવાય કાંધ પુરુષનું મોહું પણ તેણે હજી સુધી જોયું નહોતું; અને શેઠ પોતે પણ ધર્માચરણી હતા, જેથી એની પવિત્રતાનો પટ થોડે ભાગે પણ શેઠાણીમાં એસી ગયો હતો, એટલે શેઠનું મન વરતી જાય તો તેમાં નવાઈ નથી.

“તમને મારા સમ છે. જે ન કહો તો, જે હોય તે”-શેઠાણીએ આગ્રહથી પૂછ્યું.

“જે, તું હજી બાળક છે, અને તું એ બધી બાબતમાં ન સમજ, માટે વચ્ચે આવ્યા વિના જે થાય છે તે જોયા કર.”

આટલી પણ વિમાનતા શેઠાણીથી ખમાઈ નહિ. મૂળથીજ એને કાંધએ કાંધ કહેલું નહિ. નોકરોં ચાકરોને પણ હુકમથીજ બોલાવી જાણતી અબજા પતીનું આટલું બોલવું પણ અત્યારે સહન કરી શકી નહિ. પહેરેલાં ધરેણાં ઝપોઝપ શરીરપરથી ઉતારી ફેંકી દીધાં. શેઠની પાસેથી હઠી ચડેલે મોંએ નીચે જઈ બેઠી; અને કાંધએ ન કહેવાનું એને કહ્યું હોય, અથવા તો કાંધએ એની ઉંડી લાગણીઓ કૂર રીતે દુઃખવી હોય, એમ મનમાં અત્યંત દુઃખિત થતી શેઠાણી પગવારમાં શેઠની સોડમાંથી ખસી આધે જઈ બેઠી. આ તો “ધરમ કરતાં ધાડ” થઈ એમ શેઠને સ્પષ્ટ લાગ્યું. શેઠ હિંડોળાપરથી ઉતરી વીલે મોંએ તેની પાસે જઈ બેઠા. તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ ધીમે ધીમે નીચા વળી વળી સમજાવવા લાગ્યા, અને ગરબુ બની તેની ગરબ વરતાવવા લાગ્યા.

“જાઓ ! વળી અહીં શું કરવા આવ્યા ? અમે તમને બોલાવીએ છીએ કે તમે અમને બોલાવવા આવો છો ?” શેઠાણી રીસથી બોલ્યાં, અને છાંછેડેલા સાપની જેમ કુંશટો માર્યો.

“પણ તું સાંભળ તો ખરી ! જે વાતમાં તને બિલકુલ સમજાય ન પડે તે વાત જાણીને તું શું કરવાની હતી તે કહે ? જે

ધમ્મરેઝાથી આપણને પુત્ર-પ્રાપ્તિ થાય તો તેને માટે ભવિષ્યમાં શી ગોઠવણ કરવી તે વિચારમાં હું હતો. તું જાણે છે કે મારી ઉંમર પાકી થઈ છે, અને તું હજી બાળક છે. આ ક્ષણમંત્રુર દેહનો ભરોસો નહિ, અને દૈવયોગે અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ અને તો પછી તારું અને મારા કુળદીપકનું કાણુ ? હા ! પૈસો તો છે, પણ તેને સાચવીને વપરાય તોજ એ સુખ આપે છે, નહિ તો દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે; માટે ન ધારેલું ભવિષ્યયોગે અને તો શું કરવું તેનો ઉપાય હું યોજતો હતો.”

ખંડિત થયેલી અબળા પતીના આ વાક્યથી રીઝી. ખનતાં સુધી શેઠ, શેઠાણીને કોઈપણ વાતે ઝોછું આવવા દેતા નહોતા; એક તો શેઠાણીની ઉંમર નાન્ટુક અને નાની, અને તેમાં વળી ત્રીજ વરને પરણેલી, તેની સાથે ધમ્મરની દરેક બાબતમાં તેમના ઉપર મહેરબાની હતી; તેથી શેઠાણીને કોઈપણ વાતે ઝોછપ નહોતી. પોતાના મનનું ધાર્યું જ દરેક બાબતમાં તે કરતી હતી; અને જરીક જો ન થતું, અગર કોઈ વખતે પોતાની મગાવેલી ચીજ શેઠ ન લાવી આપે, અગર લાવી આપવામાં શેઠ જરીક વિલંબ કે આનાકાની કરે, તો શેઠાણી આવીજ ધાંધલ કરતાં હતાં; અને લક્ષ્મીદેવીની સહાયથી શેઠાણીનું મન કોઈપણ વાતે દુભવવું અને તે વળી આવા વખતમાં કે શેઠાણી જ્યારે કુળવૃદ્ધના રસ્તામાં હતાં ત્યારે—એ તો શેઠને અરિચકર હતું. શેઠ જાણતા હતા કે સ્ત્રીને ગર્ભાવસ્થામાં બહુ જ ખૂશ રાખવી જોઈએ છીએ; અને જો તેમ ન થાય તો ગર્ભનું પોષણ થવામાં હરકત થાય છે, એટલું જ નહિ. પણ ગર્ભને ઘણી જાતની હરકત થાય છે. આંખ, કાન, કે નાકમાં વિરૂપણું આવી જાય છે, અગર શરીરના બીજા કોઈપણ અવયવને જન્મ-ખોડ લાગવાનું સંભવિતપણું રહે છે.

ઉપરના વિચારથી શેઠાણીને મનાવવામાં શેઠ તત્પર થઈ ગયા હતા; અને આટલી થોડી વારમાં જ શેઠાણી ઠેકાણે આવી ગયાં જાણી શેઠ મનમાં કુલાઈ ગયા.

“તમને તો એવા જ વિચાર થયા કરે છે !” શેઠાણીએ જરા રીસથી—જરા લાડથી કહ્યું. “તમને શું થવાનું છે ? તમે સાજ તાજ છો, અને તમને કાંઈ થવાનું નથી.”

જાંદગીનો મોટો ભાગ ગાળેલા શેઠને આ વાત ગળે ઉતરી નહિ. શેઠાણીનું લોહી ચડતું હતું, અને જે વિચારો મારા મનમાં આવે છે, તેનો આભાસ પણ એના મનમાં નથી એમ શેઠને દુસ્ત જણાયું.

“બધી વાત ખરી, પણ જોયું કની? પેલે દહાડે ધનનંદન શેઠ કેવી રીતે એકદમ ગત થઇ ગયા. વિત્તપાળશા શેઠ તો ખિચારા મરતી વખતે વાત પણ કરવા પામ્યા નહિ, અને પછવાડેથી બધું ધુળધાણી થઇ ગયું. ઇશ્વર કરે ને એવો વખત આપણે ન આવે, પણ કર્તા હર્તા ઇશ્વર છે, અને ન બનવાનું બની ગયું તો?”

“એવું ન બોલો? તમે છો તો મારે બધું છે. પૈસામાં પૂળી હતી. બળ્યો બધો એ પૈસો! એટલું ખાત્રીથી માનજો કે હું તમારી છાયામાં ઉછરી છું તો તમારા જેવી જ થઇશ.”

શેઠાણીના મનને અત્યારે સંસાર તરવો દુસ્તર નહોતો. હમણાં પોતે જેમ રહે છે તેમ જ સંસારમાં રહેવાનું હશે, એ જ્ઞાન શેઠાણીને હતું. મૂળથી જ શેઠનો વૈભવ જાણનારી શેઠાણીની કલ્પનામાં, આ દુર્ઘટ સંસાર-સાગર ઓળંગતાં કેટલી હેરાનગતિ ભોગવવી પડે છે, એ આવી શક્યું નહિ. તેનો સંસાર સંબંધી અનુભવ અત્યાર સુધી શેઠથી શરૂ થઇ ધરમાં જ અટક્યો હતો. શેઠના પરિચય સુધીની તેની હદ હતી; અને એ પરિચયમાં એણે કાંઇ પણ દુસ્તરતા જોઇ નહોતી. સંસાર સંબંધી તેનું જ્ઞાન, કુમાના દેડકાની માફક, ધરમાં રહી આનંદ ભોગવવામાં, શેઠ સાથે નજીવી—નકામી આડ બાંધી કંકાસ કરવામાં, નજીવા કારણો તથા શેઠાણીનો હમેશનો સ્વભાવ જ એવો છે એમ ધારી કોઇ કોઇ વખત કંટાળી જતા શેઠ એને ધણી વખત મનાવવાનો પ્રયત્ન જ નહોતા કરતા, અને એ જોઇ વધારે ચીડાઇ પોતાના દિલને અત્યંત ઓછું લગાડવામાં, ઓછું લગાડી કોઇ કોઇ વખત અત્યંત ખિન્ન બની રોવામાં, કોઇ વખત ગુસ્સામાં ખીંત સાથે માથું અડાળી દૂડવો મૂકવામાં, કોઇ વખત જે હાથે કપાળ ફટી પોતાના દુર્દેવને દોષ દેવામાં, પાસે બેઠેલો શેઠ આ સધળો તમાસો જોઇ કોઇ કોઇ વાર હસે, અને એ જોઇ માખાપને સંભારી વધારે છાતીફાટ રોવામાં, અને છેવટે શેઠ મનાવે, અને તેથી, રોઇ રોઇને થાકેલી માનવતી બનતી, અનાદર કરતી પણ અંતે શેઠની મનાવણીનો સ્વીકાર કરવામાં, અને આવું આવું કર-

વાર્મા એનું જ્ઞાન આવી રહ્યું હતું. પરંતુ શેડે બધું જોયું હતું-જાણ્યું હતું. ધર સંસાર સંબંધી તેમને અત્યાર સુધીમાં જે અનુભવ અને જ્ઞાન મળ્યું હતું, તે પૂરતું હતું. માણસની ઉંમર પ્રમાણમાં હોય છે, અને આ નાની સ્ત્રી પેહેલાં, પોતાના ગત થવાનું સંભવિતપણું એકાંતમાં શેડને ધણી વાર ધ્યાનમાં ઉતરતું હતું. પોતાની આટલી મોટી ઉંમરે આવી નાની ઉંમરની સ્ત્રી સાથે લગ્નની બંધનયુક્ત ગાંઠથી જોડાવાનું ગેરવાજબીપણું શેડને સમજતું હતું, અને તેથી બનતા અનિષ્ટ પરિણામોનું સંભવિતપણું પણ નવગણતી વખતે શેડનું મગજ કલ્પતું હતું, અને એ કાલ્પનિક પરિણામોના બદલે, શેડાણી અત્યારે ગર્ભાસ્થામાં હતાં, અને પૂત્રને જન્મ આપે તો પરિપૂર્ણ મળ્યો એમ શેડ સમજતા હતા.

શેડ બવિક હતા, ઇશ્વર પર તેમને આશ્વા ધણી હતી; અને એ નિમિત્તે ધર્મદાન પણ ધણું કરતા હતા; શેડાણીને જોઈએ તો ગમે તેટલો પ્રેસો આપવામાં શેડ પાછું વાળી જોતા નહિ. આટલું છતાં પણ પાછળથી શેડાણી ધર્મ સાચવી શકશે કે નહિ, એ બાબતનો શેડને મોટો સંશય હતો. સર્વરીતે સ્થિતિ પ્રતિકૂળ હતી એ વાત શેડને સ્પષ્ટ હતી. પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં, સાધનોનું સંભવિતપણું, શેડાણીનું ઉગતું વય, અને સમયની અનુકૂળતા, એ મુખ્ય હતાં. ગમે તેમ થાય, પણ બયિષ્યમાં થવાની સંતતિનો તો કાંઈ વિચાર કરવો એ શેડે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો; અને શું કરવું તે બાબત વારંવાર પોતાના મિત્રોની સલાહ લેતા, વકીલોને પૂછી જોતા.

આજ કાલ કરતાં શેડાણીને દિવસ ઉપરાઉપરી બરાવા લાગ્યા. શુકલ પક્ષમાં રોજ વૃદ્ધિ પામતા ચંદ્રની માફક, દિવસે દિવસે શેડાણીનો ઉદર-ગર્ભ પ્રકુત થવા લાગ્યો. શરીરનો ગોરરંગ મટી પાંડુ રંગ થવા લાગ્યો; ગાલમાંથી લોહી ઉડી જવા લાગ્યું; હાથ પગ શિથિલ થવા લાગ્યા, દોહદની ઇચ્છા સ્પષ્ટ જણાવા માંડી, અને દરેક દિવસે શેડાણી માતુઃશ્રી થવાના વખત નજીક આવવા લાગી. શેડના મનનો ઉદ્ધાસ પણ આ સર્વની સાથે દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો; અને બોલવા ચાલવામાં, ધરવા હરવામાં, અને કામકાજ કરવામાં, તેમનો આનંદ ઉભરાવા લાગ્યો.

દિવસને જતાં વાર લાગતી નથી અને આનંદનો વખત ગયો

પણ જણાતો નથી. શેઠાણીને પુત્ર અવતર્યો અને શેઠના આજ દિવસ સુધી રહેલા શુન્ય હૃદયની સાથે તેમનું ધર પણ ઉઘડ્યું. શેઠને ઉમંગ માય નહિ; હર્ષમાં સાકર વહેંચાઇ અને ધર્મદાન થયાં.

પુત્ર થયો એટલે શેઠને વિલની વાત ગળે વળગી. જેથી કાંઈ કરવું તે તુરત કરવું, નહિ તો કાલનો કાંઈને બરોસો નથી. જે કાણુ જાય છે તે કોણુ જાણે શું કરશે, તે જણાતું નથી. માણુસની જીંદગી અનિશ્ચિત છે. સંસારમાં કાંઈ નક્કી નથી. માત્ર મોત, વહેલું કે મોડું પણ નક્કી છે. શેઠને! છોકરો હવે ધરમાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. કાલી કાલી તોતંગા બાપા બોલી સર્વના મનને આનંદ આપવા લાગ્યો. આજ કાલ કરતાં છોકરો બે વર્ષના થયો; અને શેઠાણીને ફરીને ગર્ભ રહ્યો. હવે શેઠને કાંઈક કરવું આવશ્યક લાગ્યું; અને પોતાનો મિત્ર, જે વેપરમાં પણ પોતાનો ભાગિયો હતો, તેને એક દિવસે શેઠે એકાંતમાં બોલાવ્યો, અને તેને સર્વ હકિકતથી વાકેફ કરી શું કરવું તે વિષે સલાહ પૂછી.

“ મને લાગે છે કે તમારે વિલ તો કરી નાંખવું; પછીથી ફેરવવું હોય તો ક્યાં નથી ફેરવાતું ? ” ગુલાબચંદ શેઠ બોલ્યા. શેઠના મિત્રનું નામ ગુલાબચંદ હતું અને તે પણ શેઠના જેટલા જ પૈસાદાર હતા.

“ હા એ વાત તો મને સિદ્ધ છે, પણ વિલ કરવું કેવી રીતે ? ” શેઠે પૂછ્યું.

‘વિલ કરવું તે છોકરાના નામનું કરવું; પણ છોકરો ઉમરમાં આવે તે પહેલાં જો તમે ગત યાગ્યો (ઇશ્વર એવું ન કરે), તો છોકરો અદાર વરસની ઉમરનો થાય ત્યાં સુધી ધનરક્ષણાર્થે વાલીઓ નીમ્યા; અને ધર-ખરચને માટે કાંઈ રકમ બાંધી આપવી. ”

“ પણ ધારો કે કદાચ બીજો પુત્ર અવતરે, અગર પુત્રી જ અવતરે તો તેનું કમ ? શેઠાણી હાલ ગર્ભાવસ્થામાં છે, અને છોકરો અથવા તો છોકરીનો પણ કુટુંબમાં વધારો થશે, તો તેનો પણ કાંઈક વિચાર કરવો જોઈએ. ”

“ હા, જો છોકરો અવતરે તો પછી વિલમાં પૂરવણી ઉમેરી દેજો, અને છોકરી જ થવાની છે એમ ધારીને જે વિલ કરવું હોય તે કરો. ” ગુલાબચંદ બોલ્યા.

“ગુલાબચંદ ! તમારૂં વાલી તરીકે વિલમાં નામ આવવું જો-
એ, અને તમને ચાર માંહેલા એક વાલી તરીકે વિલમાં હું નીમી
જઈશ.”

“ ઠીક છે, તમારું કુટુંબ તે હું મારું જ સમજું છું, અને
તેની સંભાળને માટે મારાથી જેટલું બનશે તેટલું હું થોડું સમજીશ.”

ગુલાબચંદ શેઠ વ્યાવહારિક દષ્ટિવાળા હતા; અને આવા પ્ર-
સંગ તેમને ઘણી વખત પડી ગયા હતા. કોઈ વિલમાં કાંઈપણ
વાંધો હોય તો, છોકરો તો કોરટ લડી શકે છે; પણ છોકરીથી કાંઈ
થઈ શકતું નથી. છોકરી તો માત્ર આપ્યું જ લે છે, અને પોતાના
બાપના ઘરમાં ગમે તેટલો પૈસો હોય, પણ બાપ ન હોય ત્યારે એ
પૈસાપર કેટલા ભાગે છોકરીનો હક હોય છે તે ભાઈની મરજી
ઉપર આધાર રાખે છે. ભાઈ ઘણું કરી ભોળાઈના હાથમાં હોય
છે; અથવા તો ભોળાઈ જેટલે ભાઈને બહેન હોતી નથી. આ
સંબંધ ગુલાબચંદ શેઠના જીવનમાં હતું; અને એટલા માટે જ દી-
કરી અવતરશે એમ જાણીને જ વિલ કરવાની તેમણે સલાહ આપી
હતી; અને એ વાત શેઠને પણ પસંદ પડી હતી.

શેઠના છોકરાનું નામ રમણિક પાડ્યું હતું. તે હવે એ વર્ષની
ઉમરનો થયો હતો. લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠ, પરમેશ્વરે છેવટે પણ પોતાના
સામું જોયું, એ જોઈ ઇશ્વરનો અત્યંત ઉપકાર માનતા હતા; અને
ઘરમાં પુત્ર અને સ્ત્રી, અને બહાર મિત્ર-મંડળ સાથે આનંદ ભોગ-
વતા હતા.

એક દિવસ સાંજે શેઠ બગીચાના મંડપમાં બેઠા હતા. મા-
ળીઓ ઝારા અને ડોલવતે કુંડાં અને ક્યારા નીચા વળી વળી
સિંચતા હતા; અને આંગણા નજીક આવેલો દરિયો જોસમેર ધુધ-
વાટ કરી પોતાની હયાતી નજીક જ છે એમ જણાવતો હતો. માંડવા
ઉપર આવેલા કૂચ વિગેરેના લોલા જમ જેવા વેલાઓમાંથી પવનની
શીતળ લહેરો સુગંધમય બની આવતી હતી. બગીચામાં ઝીણી ઝીણી
રેતી પાથરી રસ્તાઓ સમારેલા હતા; અને વચમાં એક બાંધેલો
કુવારો હતો, તેમાંથી ઉચે ઉડતી પાણીની ઝીણી ઝીણી કણીઓ
આસપાસ ઠંડક ફેલાવતી હતી. કુદરતની મનહર સુંદરતા સાથે આ
કૃત્રિમ વૈભવથી શેઠનું મન અત્યારે આનંદાબ્ધિમાં, પાતળી ડાળ
ઉપર બેઠેલા પક્ષીની જેમ, ઝુલતું હતું, અને સંસારની બહોળી જ-

જાળને આ વખતે ઘડીક પણ શેઠને છોડી જવાનો અવકાશ મળ્યો. આ વખતે શેઠાણી પણ રમણિકને રમણીય રીતે હાથ પર ખેસાડી ફરતાં ફરતાં ત્યાં આવી ચડ્યાં; અને શેઠના આનંદમાં કાંઈ પણ ન્યુનતા હોય તો આથી પૂરી થઈ.

છેટેથી જ શેઠાણીને પોતાની તરફ આવતાં જોઈને શેઠ ઉભા થયા; અને “ આવ રમણીક આવ ” કહી શેઠે તેના બણી હાથ લાંબા કર્યા. પિતાને પરિચિત થએલા બાળક પુત્રે સામે હસીને સત્કાર આપ્યો; અને તરત જ માના હાથમાંથી બાપના હાથમાં ગયો.

“ રમણિક ! કોની પાસે જાય છે ? ” શેઠને આપતાં આપતાં ચુંબન કરતી શેઠાણીએ પૂછ્યું; અને તેના ગાલ હળવે હળવે આબડવા લાગી.

બાપની સાથે ગેલ કરતા છોકરાએ જાણે કાંઈ સાંભળ્યું જ ન હોય, તેમ બાપની પાસે જતાં ઘડીકમાં મૂછ તાણવા લાગ્યો, ઘડીકમાં નાક ઝાલવા લાગ્યો, અને ઘડીકમાં મોઢામાં આંગળીઓ ઘાસવા લાગ્યો.

“ રમણિક તો તમારી પાસે આવે છે, ત્યારે તો જાણે મને ઝોળખતો જ નથી. ”

“ હાસ્તો વળી. છોકરો તો બાપનો જ છે, અને છોકરી માની છે. ”

“ એવું વળી ક્યાંથી શીખી આવ્યા ? છોકરી તો માની જ, તેમાં તો ના નહિ; પણ છોકરાના ફૂલ માલિક તમને કોણે કર્યા ? ”

“ છોકરી માની, તો છોકરો બાપનો કેમ નહિ ? ”

“ કારણ છોકરીને તો જીવતાં લગી બાપની ગરજ પડતી નથી; અને છોકરાને તો અમે નાનપણમાં ઉછેરીએ છીએ, ત્યારે એ તમારો થાય છે; માટે છોકરી તો માની જ; અને છોકરો માબાપ બંનેનો. કેમ, ખંડે કે નહિ ? ”

“ હે, આને તો માઈ મારા બાપનું અને તાઈ માઈ સહીયાઈ. ”

“ હાસ્તો; અમાઈ તે અમાઈ અને તમાઈ તે પણ અમાઈ. તમે પોતે પણ અમારા તો, વળી બીજાં શું પૂછવું ? કેમ, હવે સમજ્યા ? ”

“ હે, હું તારો અને આ બધુંએ તાઈ, પણ આ રમણિક મારો. ” શેઠાણી બણી રમણિકનું મોઢું ફરી આલિંગન આપી શેઠ બોલ્યા.

“ જો, વળી ફરી ફરીને ત્યાં આવ્યા; ” શેઠાણીએ હસીને કહેડો કર્યો.

“ હો, ત્યારે બોલાવ નેમએ; તારી પાસે એ આવે છે ? ”

“ તે તો હું જાણું જ છું તો ! તમે હો ત્યારે એ મને ઓળખતો જ નથી; હુચ્ચાને કોણ જાણે શું તમારી પાસે એવું સાઈ શકે છે. ”

વિનોદ કરતાં કરતાં શેઠાણીએ રમણિકને બોલાવી બેસાડી; પણ રમણિક બાપ પાસે હોય, ત્યારે માને જાણતો જ નહિ.

માંડવો બગીચાની વચ્ચે આવ્યો હતો. માંડવાને ફરતો રસ્તાના આકારમાં ચોક હતો; અને ઝીણી રેતી તેમાં પૂરેલી હતી. ચોક ગોળાકારે હતો; અને ફરતા લોલના બાંકડા મુંબઈથી મંગાવી ગોઠવી દીધા હતા. માંડવા ઉપર વેલ ચડાવી હતી; અને વચમાં હિંડોળો નાંખાવ્યો હતો. ઉનાળામાં આ શેઠનું વિશ્રામસ્થાન હતું, અને ઘણી વખત અહીં શેઠ શેઠાણી રાત્રીનો મોટો ભાગ વિનોદ વાર્તામાં ગાળતાં હતાં. રમણિકને હાથમાં લઈ શેઠ હિંડોળાપર બેઠો; અને શેઠાણીને પણ બેસવા કહ્યું. શેઠાણી બેઠાં એટલે શેઠે વાત ઉમેડી.

“ થોડા દહાડામાં મારે મુંબઈ જવું પડશે. ”

“ તમારે તો મુંબઈ મુંબઈ જ ચલ રહ્યું છે. વળી ત્યાં શું કામ છે તે જાણો છો ? ”

“ મારા મનમાં ઘણા દિવસથી વિલ કરી નાંખવાનો વિચાર છે; અને એટલા માટે જ મુંબઈ થોડા રોજમાં જવા ધારું છું, ”

વિલ કરવું હોય તો અહીં ક્યાં નથી કરાવું ? મારાથી તમારા વિના રહેવાય નહિ. તમારા વિના હું મરી જાઉં. ”

“ તું તે ઘેઝી તે ઘેઝી જ રહી. મુંબઈ જવાથી કોઈની સારી સલાહ મળી શકે. વળી હમણાં તું ને રમણિક થોડા દિવસ ચલાવી સ્યો તો શી હરકત છે ? ”

પતિથી વિખુટી નહિ પડેલી શેઠાણીને આ વાત રૂચી નહિ. તથાપિ શેઠ ગમે તેમ પણ પોતાનું ધાર્યું ક્યાં વિના રહેવાના નથી; માટે “ નારણ બળ કે પરાણે બળ ” ક્યાં વિના શેઠાણીને છૂટકો નહોતો.

શેઠે સમજાવી દીધું કે મુંબઈ ગયા વિના કામ પેશ પહોંચે તેમ નથી; અને બધી ગોઠવણ જેવી ત્યાં થશે તેવી અહીં નહિ થાય;

માટે ત્યાં જવું પડશે; પણ જેમ બને તેમ થોડા વખતમાં આવીશ. પોતાના ગયા પછી ઘરમાં સંભાળીને રહેવું, રમણિકને સાચવવો, અને નોકરો ચાકરો સાથે સંવ્યતાથી—મર્યાદાથી વર્તવાની શિખા-મણુ આપી; અને બીજે જ દિવસે રવાના થવાનો શેડે નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૩ જું,

શેઠનું વિલ.

સમુદ્રનાં નિર્મળ પાણીની પહોળી અને વિશાળ છાતી ઉપર સડસડાટ કરતી કોઇ આગખોટ ચાલી જાય છે, અને તેમાં લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠ મુંઝવે આવવાને ગદ્ય કાલના નીકળી ચૂક્યા છે. શાંત અને ચોખ્ખું અજવાળું પ્રસરાવતા ચંદ્રના પ્રકાશથી જાણે પાણીની સરખી સપાટી ઉપર રૂપેરી ચાદર પાથરી હોય તેમ જણાય છે; અને આગખોટની ખળવાન યાંત્રિક શક્તિથી જાણે જળદેવનાં કોમળ મર્મસ્પર્શ દુઃખ-દાયક રીતે હેઠતાં હોય, તેમ પાણીમાં ખૂબ ખળખળાટ થઇ રહ્યો છે. પાણીમાં પ્રદર્શિત થતાં ઉંચે રહેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબથી જાણે ચંદ્ર પોતે જ અત્યારે રાહુ બની આગખોટની પછવાડે લાગ્યો હોય, એવું અનુમાન આગખોટમાં ખેડેલા કોઇ કોઇ ઉતારને થતું હતું. આકાશ સ્વચ્છ હતું અને દરિયો તદ્દન શાંત હતો. માત્ર આગખોટ કોઇ કોઇ વખતે પળોટાયેલા ખગ પુરૂષોના વચનની માફક દરિયાના સાધારણ મોજાંથી ઘડીકમાં આ બાજુએ ને ઘડીકમાં આ બાજુએ ધીમેથી લળી પડતી હતી. દરિયો શાંત હોય ત્યારે શીતળ ચંદ્રથી રમણીયુ લાગતી રાત્રીએ આગખોટની મુસાફરી ઘણી આનંદદાયી હોય છે. દક્ષિમર્યાદામાં દૂર કોઇ કોઇ ભમતાં વહાણો તેમજ જતી આવતી આગખોટો નજરે આવે છે. દૂર અને કંઈક કંઈક આભાસ આપતાં કંઠાળા તરફ આવેલા, અને વાદળાંથી ઘેરાએલા જોયા પહોડો જાણે કોઇ દુર્ઘટ કિલ્લા હોય, એમ લાગે છે; અને જાણે કે કાંઈ જ હોય તેમ સમુદ્રની કિનારીની કેડ ઉપર ખેડેલાં બાળકની માફક દૂરથી લાગતાં, છેક દૂર દક્ષિમર્યાદાની અંત લીટીમાં ભમતાં સઠ ચઢાવેલાં કોઇ કોઇ વહાણો, જાણે તે દુર્ઘટ કિલ્લામાં પેસવાના કળી ચૂતાથી સફેદ રંગાએલા કોઇ સુશોભિત દરવાજા હોય એવો આભાસ આપે

છે. દૂરથી ગજયુથ જેવા લાગતા કાળા વાદળાની ઉપર પડતો પ્રભાત સૂર્યનો પીળાશ પડતો આંહો ઉગ્મસ જાણે તે ઉપેક્ષિત થતા કિલ્લા ઉપર ચડાવેલા અમૂલ્ય કનક કળશ હોય એમ શોભાયમાન લાગે છે.

ખીજી તરફ મધ્ય દરિયામાં પણ દૃષ્ટિ સીમા આગળ પડતી દૃષ્ટિમર્યાદાની લીટી ગોળાકારે પડતી દેખાય છે; અને તેની ઉપર સમુદ્રના પાણી જેવાં જ, ચંદ્રાકારે ઉભેલી સ્ત્રીની માફક જાણે સમુદ્ર ઉપર પોતાના કર ટેકવી રહ્યા હોય એવાં લાગતાં કાળાં વાદળાંઓ—કોઇ કોઇ પડતો જેવાં, કોઇ કોઇ કિલ્લાઓ જેવાં, કોઇ કોઇ તો ઉભાં ચએલાં પીંછ જેવાં, કોઇ કોઈ નમુનાથી કાતરી કાઢેલી દેવળની ટોચ જેવાં, અને કોઇ કોઇ તો સમુદ્ર જેવાં જ—વિશાળ લાગતાં નજર આવે છે. આગમોટની પાણીદાર ઘોડા જેવી વેગવાન યાંત્રિક શક્તિના બળ વડે, આગમોટની છેક પાસેથી ઉડતાં જળનાં મોઝાં, સમુદ્રનાં સામાન્ય મોઝાંનો સાથે સંક્રાન્ત થઇ જતાં, જાણે પોતાનાં જોરની મર્યાદા બાંધતાં હોય, તેમ યુવાન સ્ત્રીની કટીમેખળાએ પડતી રોમાવળીની માફક, એક ઝીણી પણ ઊંડી લીટી પાડતાં, આ વિસ્તીર્ણ સમુદ્ર સંસારમાં પોતાની જીંદગીરૂપી હયાતી ભેળી દેતાં, અદૃશ્ય થઇ જતાં જેવામાં આવે છે. યાંત્રિક શક્તિનો જોરોવર ઘોડો જાણે દોડી દોડી થાકી ગયો હોય, તેમ એના જ બળથી ઉડતાં મોઝાં ઉપર શીણ વળતું દેખાય છે. આગમોટના કોઇ કોઇ વાર ખૂંપ આમ તેમ લગી પડવાથી, જાણે કે આ આગમોટરૂપી નાનું છોકરું, સમુદ્રના પારણામાં, પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે ભીમે લિંચાડાવેલી હેડાંબાની માફક, હોંયકા ખાતું હોય એમ જણાય છે. આકાશના મણિમય મુગટમાં જડેલા ખીસોરી કાચના કડકા જેવા તારાં નંડગના અનુભવવાળા આનંદી ખારવાના કંઇ કંઇ તરેહના લલકારાથી દરિયાની એકતા ધણે ભાગે નાશ પામે છે; અને ધણું કરીને સર્વ ઉતારોઓ પણ ગમત રમતમાં હોય છે.

લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠને આ અચિંત્યું મુંબઇ જવાનું થયું હતું; અને વળી માત્ર ત્યાં થોડો જ વખત રહેવાનું થશે એમ ધારી સાથે એકજ માણસ અંગસેવક તરીકે લીધું હતું. પોતાને માટે ખાસ “કેમિન” લીધી હતી, અને નોકરને માટે તુતકપર બેસવાનું રાખ્યું હતું. શેઠ પણ કોઇ કોઇ વખતે તુતકપર હવા ખાવા નીકળતા હતા,

અને ઉતાડ્યોની સાથે ક્વચિત ભળી જઇ તેમની ગમતમાં પ્રસંગો-
પાત ભાગ પડાવતા હતા.

વહાણમાં ઉતાડ્યો ઘણા હતા; અને શેઠને હમણા તેમના
માંના કેટલાકની સાથે પરિચય પણ સારો પડી ગયો હતો. ઉતાડ્યોમાં
એક વિનયચંદ્ર કરીને સત્તર અદાર વરસનો યુવાન હતો. તેનાં કપડાં
સાદાં તથા દેખીતો ગરીબ દેખાતો હતો; પણ તેના ચહેરામાં કાંઈક
એવું અવર્ણનીય લાવણ્ય દેખાતું હતું કે જોનારની દૃષ્ટિ પેહેલી જ
નજરે તેનાથી ક્ષોભ પામ્યા વિના રહેતી નહિ. તેનું કપાળ ભવ્ય
અને વિશાળ લાગતું હતું; અને એની સાથે પ્રથમ ઝાળખાણ
ધનારને પણ એમ જ વિચાર આવતો હતો કે આને ભાગ્યદેવીએ જ
જાણી જોઈને નીચે ઉતારેલો છે, નહિ તો આવું રત્ન આમ રોજાતું
હોય નહિ. તેના શરીરનો રંગ ધઉવર્ણો ગોરો હતો. કદે સાધારણ
તથા શરીરની કાઠી એકવડી હતી. આંખો ચંચળ પણ મંદ, અને
તેના મુખ ઉપર ગંભીરતાની અને નમ્રતાની છાપ સ્પષ્ટ હતી. વાત-
ચિત દરવામાં તથા તેના દરેક કામમાં વિનય હતો; અને શેઠની
વિચક્ષણ નજરે તરત જ તેને પોતાની મુસાફરીના સાથી તરીકે જૂદો
તારી કાઢ્યો હતો. સાધારણ વાતચિતના કોઈ કોઈ પ્રસંગ ઉપરથી
એક ખીજને ખોલવાનો વહેવાર થયો હતો; અને ખોલવાના વહે-
વારમાંથી હમણાં પરિચય સારો થઈ ગયો હતો. શેઠ નવરા બેઠો
હોય, અથવા તો કાંઈ કામમાં ન હોય, ત્યારે એની પાસે આવી
બેસતા હતા; અગર પોતાની “કૃષ્ણિન” માં તેને ખોજાવતા હતા.
અને તેની વિવેકી રીતભાત, નમ્ર વાનચોત, તથા પ્રસંગમાં આવતા
તેના સર્વ વેકેવારથી શેઠ બહુ પ્રસન્ન થઈ ગયા હતા; અને અને
તો તેનું શ્રેય પણ કાંઈ કરવું એમ પણ શેઠના ગુણગુણ મનમાં
ધણીયાર આવતું હતું.

કનકાવતીથી મુંઝવે આવવાને આગમોટને રસ્તામાં બે
રાત્રી થાય છે; અને બે ચાર કલાકમાં તો હવે મુંઝવે
આવવાનું હતું. છેટેથી વાલકેશ્વરના રણીઆમણા ડુંગરા
દેખાતા હતા, અને નિર્મળ પણ ખારાં અને ઉંડાં પાણીમાં
રસ્તો કાપતી કાપતી આગમોટ દરેક પળે મુંઝવેની વધારે વધારે
પાસે આવવા લાગી. સમુદ્રના ઉંડા અને અદૃશ્ય તળીયાની માફક
માણસનું મન અને મગજ પણ અપારદર્શક છે. વિનયચંદ્રની આગલી

સ્થિતિ કેવી હશે? અને એ જાણ્યા વિના એને માટે શુભ પણ શું કરવું?—તે બાબત શેઠને મોટી ગુંચવણ હતી. લક્ષ્મીનો પ્રસાદ બેશક સર્વને માન્ય હોય છે. પણ હમણાં જ સંબંધમાં આવેલા આ તરફની બાબતમાં કેમ હશે?—તે જાણ્યાવિના અટકળ પણ શું કરવી?

સવારનો થંઠો પહોર છે. સમુદ્રની શીતળ લહેરો ઉતારનાં કાળજાં બેઠી શરીરમાં સ્ફુરતી પૂરે છે; અને આગખોટ ધીમે ધીમે વેગે વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થયેલી ડોશીની માફક કાંઠા બણી આવે છે; હવે મુંબઈ માત્ર બે ચારેક માઇલ જ દૂર હતું. દૂરથી દષ્ટિમાં તે ક્યારનું બમતું હતું. આવે વખતે લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠ તુતકપર કઠે-કાને અડીંગી ઉઠા ઉઠા દરિયાની થંડી હવાનો જાણે અનુગ્રહ કરતા હતા. એવામાં વિનયચંદ્ર ત્યાં આવ્યો; અને શેઠને પ્રણામ કરી તે પણ ઉભો રહ્યો.

“મુંબઈ તો હવે આવ્યું” શેઠે વાત કહાડી.

“હા, જી. બેએક માઇલ દૂર હશે?” ધીમેથી વિનયચંદ્રે સવાલ કર્યો.

“હા એટલું તો હશે. તમે મુંબઈ અગાઉ જોયેલું કે આ પહેલી જ વખત?”

“નહિ, જી. આ પહેલી જ વખત છે.”

“ત્યારે ઝાળખાણ પીઝાણ તો હશે જ.”

“નહિ, જી; કાંઈ નથી.”

“ત્યારે તમે મુંબઈ જઈ ક્યાં ઉતરશો? તમે જાણો છો કે મુંબઈમાં રોટલો આપે પણ ઝોટલો આપે નહિ, કારણ કે વસ્તી એટલી બધી છે કે બાડાનો દર ઘણો જ આકરો છે; એટલે ગરીબ વર્ગને ઘણી મહેનતે માત્ર પૂરતી જ જગ્યા મળી શકે છે.”

“એ તો હવે ત્યાં જઈને બને તે ખર્ચ. ઇશ્વર કોઈનું અડચું રાખતો નથી. સૌની સંભાળ લે છે તેમ મારી પણ લેશે.”

“એ વાત ખરી; પણ તમે નિર્ધમી રહેશો તો ઇશ્વર કાંઈ કરે તે અસંભવિત મને લાગે છે. ઉદયમ વિના કર્મ રજતું નથી.”

“ઉદયમને માટે જ મુંબઈ જાઉં છું.”

“ત્યારે જઈને શું નોકરી મેળવવા ધારો છો?”

“હા, જી, તેમ બને તો તેમ, નહિ તો કાંઈ ગમે તે ધંધો કરવો.”

“વાર, ત્યારે હું કહું તે કરશો?”

“આવું બોલવું આપને ધટિત નથી. હું આપને વડીલ તરીકે અણું છું; અને મને ખાત્રી છે કે જે આપના મનમાં હશે તે મારા સારાનેજ માટે હશે.”

“ત્યારે તમે મારી સાથે ચાલો. મુંબઈમાં આપણી દુકાન છે. નોકરીનો જોગ થાય ત્યાં સુધી તમે ત્યાંજ રહેજો.”

શેઠને જોકે હાલ મુંબઈમાં કાંઈ ધંધો નહોતો, તોપણ પોતાના નાણાની ખરોખર વ્યવસ્થા તથા શેર વિગેરેની પુરેપુરી ખરખર રાખવાને માટે એક દુકાન રાખવી પડી હતી. અને હલકા પગારના એક મહેતાને કાયમને માટે ત્યાં રાખ્યો હતો. શેઠનું નામ લઈ તથા કોઈ વખતે શેઠની ભક્ષામણથી અગર કાગળથી ઘણાં ઝોળા-ખાણ પીછાણવાળાં માણસો તેમ જ સગાં સંબંધી કામ પ્રસંગે મુંબઈ આવતાં ત્યારે શેઠની જ દુકાને ઉતરતાં હતાં, અને તેથી શેઠને કાયમને માટે એક રસોઈઝો પણ ત્યાં રાખવો પડ્યો હતો; એટલે વિનયચંદ્રને કાંઈ પણ હરકત પડે તેવું નહોતું.

“આપની કૃપા મારાપર ધણી છે” કહી વિનયચંદ્રે શેઠનું આમંત્રણ ઉપકાર સાથે સ્વીકાર્યું. પોતે અજાણ્યો મુંબઈમાં જઈ ક્યાં રહેત, અને આવડા મોટા મુંબઈમાં કોનીકને જઈ શું કહેત, એ વિચારથી ફિકર કરતા વિનયચંદ્રના મનને શેઠના આ નિમંત્રણથી કાંઈક નિરાંત વળી. કઠિન થયેલી ભાગ્યદેવીનો હજી કાંઈ પણ હાથ પોતાના ઉપર છે—તેની અવકૃપા છેક નથી એમ વિનયચંદ્રને લાગ્યું.

આગખોટ હવે મુંબઈ આવી પહોંચી; અને ઉતરતી વખતે શેઠે વિનયચંદ્રને સંભારી પોતાની સાથે જ લઈ લીધો; પરંતુ ઉતરતી વખતે, રસ્તેથી કોઈ ચાલ્યો જતો માણસ તેને જોઈ ઉભો રહ્યો. જાણે તેને ઝોળખતો હોય, એમ હર્ષમાં આવી તે ધેંઝા જેવો થઈ ગયો, “આ શું? વિદ્વાનંદ અહીં ક્યાંથી?": એમ એના મનને આવી ગયું. તોપણ એને ખાત્રી થઈ નહિ. એટલામાં તો વિનયચંદ્ર શેઠની સાથે ગાડીમાં બેસી ચાલતો થયો. શેઠની દુકાનમાં વિનયચંદ્ર રહેવા લાગ્યો, અને ધીમે ધીમે શેઠની સાથે એક ઘરના માણસ માફક ભળી ગયો.

વિલ બાબત વડીલની સલાહ લેવા શેઠ મુંબઈ આવ્યા હતા; અને એ કામ પાર પાડવાને દલસુખરામ વડીલને મળવાને

માગતા હતા. દલસુખરામ વકીલ એ વખતે મુંબઈમાં પ્રખ્યાત હતો. તેનું ઘર મુંબઈના સારા ભાગમાં આવેલું હતું, અને ખારિસ્ટરની પદવી તેણે થોડા વખત અગાઉ જ મેળવી હતી; પરંતુ આવતાંને વાર એક બે કપરા કેસ જીતી જવાથી તેમની પ્રખ્યાતિ વિજળીની માફક ત્વરાથી પ્રસરી ગઈ હતી. મોટા મોટા લોકોની તેમને ધરા-કી હતી; અને આ વખતે તેમના જેવો જામેલો વકીલ મુંબઈમાં કોઈ નહોતો. સવારમાં તેમને ત્યાં અસીલો એટલા બધા આવતા હતા કે તેમને જરા પણ કુરસદ મળી શકતી નહોતી.

તેમના ઘરને ચોમેર ધરતું લોઢાની જાળીથી ઘેરાવે પામતું સાધારણ વિસ્તારવાળું આંગણું હતું; અને આંગણાની વચ્ચેવચ તેમને રહેવાનો બંગલો હતો. બંગલાની આસપાસ આંગણામાં બગીચો હતો; અને તેમાં છૂટક છૂટક કેળ રોપેલી હતી; પણ મોટે ભાગે ગુલાબ, ગુલગોટા, અને એવાં બીજાં ખુશબોદાર અને રળીયામણા ફૂલના છોડવા ઉભેલા હતા. ગાડીઓને જવા આવવાના રસ્તા બાંધી લીધેલા હતા; અને રસ્તાની બંને બાજુએ વિલાયતી છોડવાનાં કુંડાં હારબંધ ગોઠવી દીધેલાં હતાં. બંગલાની સન્મુખ ઉતારેલા એકઢાળી-આ જેવા, પણ ચારે બાજુએ ખુલ્લા, ચોકમાં અસીલોની ગાડીઓને ઉભી રહેવાની જગા હતી; અને તે ચોકને પથરના ધાંમલાના રેકા હતા.

વકીલ એક પછી એક અસીલને પોતાના દિવાનખાનામાં મળતા હતા. દિવાનખાનાની બહાર બાજુએ આવેલા એક ઝોરડામાં સાદું પણ સુશોભિત “ફર્નિચર” ગોઠવ્યું હતું; અને વકીલ સાહેબ કામમાં હોય, અથવા તો કોઈ અસીલને મળવામાં રોકાએલા હોય, ત્યારે મળવા આવેલા બીજા ગૃહસ્થોને એ ઝોરડા (વેટીંગ રૂમ) માં બેસારવામાં આવતા હતા.

એક ખૂશનુમા સવારે લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠની ગાડી બહાર ચોકમાં ઉભેલી હતી. પ્રાતઃકાળની ઝાકળનાં બિંદુઓ, જાણે કે પતિથી માન-અંગ થયેલી કોઈ ખંડિતા નાયકાના મુખાર્વિંદ ઉપર મોતીનાં જેવાં આંસુ ટપકતાં હોય તેમ નાજુક છોડવા ઉપર શોભાયમાન લાગતાં હતાં; અને સવારનો થંડો પવન સુગંધમય પુલોથી સુવાસિત બની ઘાણેન્દ્રિયના પરિચયે મગજને આનંદ આપતો હતો. વકીલસાહેબને મળવા શેઠ અંદર ગયા. શેઠને અને એમને આગળનું ઝોળખાણ

હતું, એટલે શેઠનું નામ સાંભળતાં જ વકીલસાહેબ શેઠને ઉમરપર સામા લેવા આવ્યા.

“પધારો, પધારો ! શેઠ !” કહી, વકીલસાહેબે હાથ લાંબા કર્યા.

“સાહેબજી, સાહેબજી” કહી, શેઠે સામા હાથ મેળવ્યા.

દિવાનખાનામાં “ઈર્નિચર” ઉંચા પ્રકારનું હતું. વચમાં એક વિશાળ, ગોળ ટેબલ પડેલું હતું, અને તેના ઉપર ગરગડી ઉપર ટેકવેલો ચીનાઈ માટીનો રંગીન લટકતો દીવો હતો, અને તેની ઉપર દુધીઆં ઢાંકણી હતી. ટેબલને ફરતી ત્રણ ચાર ખુરસીઓ પડેલી હતી. ખુણાઓમાં કોતરેલ લાકડાના નમુનદાર અને નકશીવાળા ખુણીઆપર ચીનાઈ માટીનાં રંગ જેરંગી ફુલપાત્રો ગોઠવેલાં હતાં. પુસ્તકોનાં કબાટને કાચનાં બારણાં હતાં; અને દરેક બાજુએ કબાટો ધણું કરીને એવી રીતે ગોઠવ્યા હતાં કે ગમે તે બાજુએ પણ માથુસ પોતાને જોઈ શકે. વચ્ચે ખાલી પડેલી જગ્યામાં કોચ ગોઠવ્યા હતા; અને ટેબલની બંને બાજુપર “ચેરમન” મૂક્યા હતા. ખુરસીઓ કમાનવાળી હતી; અને તેના ઉપર રંગીન કપડું બરી લીધું હતું. દીવાલો ઉપર સોનેરી લાકડીઓથી જડેલી નામીયા નરોની છબીઓ લીલા પીળા રેશમથી વણાએલી દોરીઓ વડે લટકાવી દીધી હતી; અને ટેબલની સામે આવેલા ઘડીઆળમાંથી, અમાપ કાળની જીભ જેવું, સોનેરી લોલક લટકતું દેખાતું હતું.

શેઠને દલસુખરામ વકીલની વિલ બાબતમાં સલાહ લેવી હતી; અને કાયદાની રૂએ જ જો વિલ થાય તો જ તેનો અમલ થઈ શકે છે એમ શેઠ જાણતા હતા. દલસુખરામ વકીલ શેઠને મિત્ર જેવા હતા; અને કાયદામાં તેમની પ્રવીણતા ધર ધર ગવાતી હતી; એટલે શેઠને તેમની જ સલાહ લેવાનું અનુકૂળ અને ઉત્તમ લાગ્યું.

“કેમ શેઠ સાહેબ ! કાંઈ ઘણા દિવસે દર્શન દીધાં !” વકીલ સાહેબે પોતાને છાજતી વશકારક વાણીથી કહ્યું.

“હા, જી. આપનાં દર્શન પણ હવે તો દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે.” શેઠે કહ્યું.

“એમ કેમ ?”

“કેમ તે વળી એમ કે હવે તો એવા કામમાં તમે ગુંથાએલા

રહો છો કે આવીને તમારા કામમાં અડચણ નાખવી હું ઠીક ધારતો નથી.”

“એવું હોય!! કામ તો હમેશનું છે. તમારે માટે મને અવકાશ ન હોય, એમ તમારે કોઈ દિવસ મનમાં પણ ન લાવવું.”

“નહિ, એ તો હું અમસ્તો બે ઘડી ગમતને માટે બોલતો હતો. પણ હાલ તો હું કામ પ્રસંગે આવેલો છું; તો તમારી કુરસદ પર એ મુલતવી રાખીએ.”

“તે કહોને વળી. સેવક સાંભળવાને તૈયાર છે.”

“તમે જાણો છો કે હું બે વાર પરણ્યો હતો.” શેઠે જરા ગંભીર ચહેરે કહ્યું.

“હા, અને માફ જાણવું ખોટું ન હોય તો, તમોએ હમણાં જ ફરી લગ્ન કર્યા છે.” વકીલે જરા મુત્સદ્દીપણાથી જવાબ વાળ્યો.

“હા, એ પણ ખરું. પણ આગલી બધરીઓથી મને કાંઈ સંતાન નહોતું.”

“એ બાબતમાં ઇશ્વરની અવકૃપા કાંઈક વધારે પડતી ખરી.”

“ઇશ્વરનું ધાર્યું બધી બાબતમાં થાય છે. માણસ એ એના હાથમાં માત્ર પુતળું છે. એની જ કૃપાથી હવે નવીને પુત્ર થયો છે, અને હાલ પણ ફરીને તે ગર્ભાવસ્થામાં છે.”

“અહો, એમ છે? આવા ખૂશીના ખંખર આજ સુધી મને ન જણાવ્યા?”

“મારા ધારવામાં એમ હતું કે તમે આ વાત જાણતા હશો. પણ મુંબઈમાં મારા આવવાનું કારણ તમને હવે મારે જણાવવું જોઈએ. તમે જુઓ છો તેમ મારી ઉંમર પાકી થઈ છે; અને જીવ્યો એટલું તો હવે જીવવાનું નથી; તો પૈસાની વ્યવસ્થા કરી તેનું વિલ તમે કહો તેમ કરીએ.”

“આપના ચિરંજીવીની ઉંમર કેટલી છે?”

“બે અને ત્રણ વરસની વચ્ચે.”

“ઠી—ક—.”

વકીલે કપાળે હાથ ફેરવ્યો. ફેરવતાં ફેરવતાં જાણે કપાળે વળેલી કરચલીને ચપટીવતે એક કરી નાંખતો હોય, તેમ બમ્મરોને જરા વક કરી જમીનપર જેતો કાંઈક વિચારમાં પડ્યો.

“ઠીક, ત્યારે છોકરાની ઉંમર અઢાર વરસની થાય, ત્યારે ઉંમર

લાયક કાયદા પ્રમાણે ગણાય. માટે તેની સગીર વયમાં વ્યવસ્થા ચલાવવા વિલ તેના નામનું કરી વાલીઓ નીમો, અને તેમાં તમારી સ્ત્રીને વાલી તરીકે નીમો. તમારી સ્ત્રીની ઉંમર કેટલી હશે ?”

“સોળ સત્તર વરસની.”

“ત્યારે તે પણ વાલી ન થઈ શકે. તો તમારે વાલી નીમી તેને જ સોંપી દેવું. પણ વિલની એક નકલ તમારી સ્ત્રી પાસે રખાવવી. તમારે જે જે બાબતો નાખવી હોય તેની જરા યાદી કરી વાલી કોને કોને નીમવા છે એ લાવશો તો તેનું હું તમને રીત પ્રમાણે વિલ બનાવી આપીશ.”

“વારૂ, તમને હવે ૨૨૨ કુરસદ ક્યારે મળશે ?

“તમારે માટે મને કુરસદ હમેશાં હોય જ. તોપણ રાતના આઠ વાગ્યા પછી વધારે અનુકૂળ આવશે, જે તમને ઠીક પડે તો.”

“ઠીક, ત્યારે હું કાલે એ વખતે આવીશ. તમને તસ્દી આપવી પડે છે તેને માટે દિલગીર છું, પણ ઉપાય નથી એટલે લાચાર.”

“અરે ! અરે ! એ શું બોલ્યા. તમારું કામ તે મારું જ છે.”

શેઠ ત્યાંથી વકીલની રજા લઈ ઘેર આવવા નીકળ્યા. ગાડીમાં બેસી ગાડીવાનને “ચલાવ” કહેતાં ગાડી આંગણામાંથી નીકળી ગઈ. ગડાટ ચાલવા માંડી. ચાલતાં ચાલતાં શેઠનું મગજ ચક્રોળે ચડ્યું; અને એ વિચાર નહિ સમજતા અવાચક પ્રાણીઓ વિચારથી ભારે બનેલા મગજ સહિત શેઠને ખેંચતાં ખેંચતાં ઘર બહારી લઈ જવા લાગ્યાં.—ત્યારે શું કરવું ? એક તો જાણે ગુલાબચંદને વાલી નીમવા. એમાં તો કાંઈ પૂછવાપણું નથી. ખીજા આ દલસુખરામ; તે પણ આપણા અંગનું માણસ છે; અને વળી કાયદામાં પ્રવીણ, એટલે એને જ નીમવા. ખીજા બે કોને શોધશું ? આમ પરભાર્યા બધાને ગોઠવી દેશું તો પછી બનેલીને ખોટું લાગશે. એના મનને એમ આવશે કે જે આપણો વિશ્વાસ નથી ? વિશ્વાસ તો નથી જ, પણ લોક લાજની ખાતર એને એમ દેખાડવું જોઈએ નહિ. ત્યારે કેમ ? હા, એને પણ નીમવા જોઈએ. પણ એનું કાંઈ ચાલવાનું નથી એટલે ઠીક છે. ત્યારે ત્રીજા એ, અને ચોથા આપણી નાતમાં શેઠ છે તેને. પણ તેની પાસે જવું પડશે; અને તેને કહેવું પડશે. વારૂ, એ તો બધું થઈ રહેશે; પણ શું હું ધારું છું એમ જ ?—વિચાર આવતાં

જાણે જરીક ઝોણું આવ્યું હોય—ખોટું લાગ્યું હોય, તેમ શેઠ ગળ-ગળા થઈ ગયા. આવા પ્રતિષ્ઠિત, મોટી વયના, સર્વ અનુભવેલું એવા, જીવાની ઝોળાંગી ધડપણ નજીક આવેલા, અને પાકી વયના શેઠ પણ મરવાથી ડરતા હતા.—અરે ! આ શા વિચાર ! મેં કોઈનું બુદ્ધિ કર્યું નથી. ગરીબની આંતરડીઓની આશિષ લેતાં કોઈ દિવસ ધન સામું જોયું નથી. છતાં મારું મન મોતને માટે કાં તૈયાર નથી રહેતું ? ફૂલ ખીલ્યું તો તે ખરવાનું, ઉગ્યું તે આથમવાનું, અને જનમ્યું તે મરવાનું. વળી મોત અને નિદ્રામાં ફેર શો ? કાંઈ નહિ. નિદ્રામાં શું થાય છે એ કોઈ જાણે છે ? ના, નહિ. કોઈવાર નિદ્રામાં પળવાર સ્વપ્ન અનુભવે છે; તો આ સંસાર પણ સ્વપ્ન જેવો જ છે. તો નિદ્રાને માણસ ચાહે છે, તેને મેળવવા મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે છે, અને મોતથી કેમ ડરતું હશે ? તે તો કોણ જાણે. કોણ કોણનું છે ? આવડા મોટા શેઠીઆઓ, રાજાઓ, ધર્માધિકારીઓ, બધા મરી ગયા. અને ખીજ પણ મરી ગયા, ત્યારે તેમના અને ખીજના મરવામાં ફેર શો ? મુવા પછી તેમની ગતિ જૂદી જૂદી થાય છે; અથવા તો મુવા પછી તેમની શી ગતિ થાય છે; એ કોઈ કહી શકે છે ? મૂર્ખ જીવ ! વિચાર તો ખરો, કે આટલો આટલો પૈસો, આવી સ્ત્રી, છોકરાં, સગાં વહાલાં, નોકર ચાકર, એ સર્વમાં તારું કોણ છે ? કોઈ નહિ. ત્યારે અમથી આ ક્ષણિક સંસારમાં એમને માટે શીદ વેઠ કરવી પડે ? એ તો.—

સંમીલને નયનયોર્નિહિ કિંચિદસ્તિ.*

તો જે અંતે આપણું નથી, તેને માટે કાળું ઘોળું કરી ના-હક પાપનો પુંજ શીરપર શીદ લેવો પડે ? પણ ત્યારે પરમેશ્વરે માયા રચી શા માટે ? જે સંસાર છોડી ત્યાગી રહેવામાં, ધરમાર છોડી સન્યસ્ત ગ્રહણ કરવામાં, મળતું હોય તે ન લેવામાં, અને જેને દુનિયા સુભાગ્ય કહે છે તે હોય છતાં તે છોડી વનવાસ લેવામાં, જે સંસારની પર્યાપ્તિ થતી હોય તો તે ઉત્પન જ શા માટે થવાં જોઈએ ? જાણી જોઈને પરમેશ્વર પોતે સૌને ખાડામાં નાખવા ઇચ્છે છે એમ થયું. તેમ મણુ નહિ—આમ પણ નહિ. ત્યારે સમજવું શું ? એમકે, બંનેને મિશ્રણ કરી સંસારમાં સમજી માણસે ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવો,

* આંખો મળી ગયા પછી (મરી ગયા પછી) એ કોઈ નથી. ભર્તુહરિ,

સદ્ધર્મથી રહેવું; કોઇ પણ માણસનું કદિ પણ ખુર ન કરવું, અને
યથાશક્તિ સર્વદા ધર્મ દાન કરવાં.—શેઠના અધ્યાત્મિક વિચારનો
અંત કોણ જાણે ક્યારે આવત ? પણ એટલામાં ગાડી ધર પાસે આવી
એકદમ ઉભી રહી; અને પછવાડે ઉભેલો સિપાઈ ગાડીના ખારણા
આગળ ઝડપથી આવી, ખારણું ઉઘાડી ઉભો રહ્યો. શેઠ જાણે ઉધ-
માંથી ઉઠ્યા હોય, તેમ ગભરાઈ ગયા. ગલીકુંચીમાં ભૂત્રા પડેલા મા-
ણસને કોઈ રસ્તો બતાવતું હોય, તેમ સન્મુખ ઉભેલો સિપાઈ ખારણું
ઝાલી શેઠના સામું જોઈ રહ્યો. શેઠ ઉતર્યા, અને ધીમે ધીમે ચાલતા,
જાણે કે રખેને મૃત્યુ આગળ વાટ જોઈને ખેડું હોય તેમ જાણે
ખીકથી ધીમે ધીમે પગ ઉપડતા હોય, એમ મંદ ગતિથી વિચારમાં
લીન થએલા શેઠ પગે ચાલતા ધરમાં ગયા.

જમી રહ્યા પછી શેઠ દિવાનખાનામાં એમલા ખેડા હતા; અને
ભારે પેટે અન્નના ઘેનમાં ઝોકાં ખાતા હતા. વકીલને ત્યાં જવાનો
વાયદો તેમને યાદ હતો. વિલમાં કોણ કોણ વાલી નીમવા હતા,
તે તો શેઠે ક્યારનું નક્કી કરી રાખ્યું હતું. શેઠાણી હાલ ગર્ભાવસ્થામાં
હતાં; અને જો દીકરી અવતરે તો તેના નવમે વરસે વાલીઓની
સંમતિથી સારે ઘેર વિવાહ કરવા. તેના નામના અત્યારથી
રૂપીઆ વીશ હજાર રોકડા કોઈ સારી ઍંકમાં અનામત મુકવા; અને
તેના બ્યાજમાંથી તેને ભણાવવા વિગેરેનો ખર્ચ પૂરો કરવો. તેરમે
વરસે તેનાં ધામધુમથી લગ્ન કરવાં. અને જ્યારે લગ્ન થાય ત્યારે
એ રૂપીઆ ઉપાડી લેવા. તેમાંથી દશ હજાર રૂપીઆના દાગીના
કરાવી આપવા, અને દશ હજારની સરકારી લોન લેવી; તેના બ્યા-
જમાં તેનો ખાનગી ખર્ચ નીભે. આમ થવાથી બહેન બાઈની ઓ-
શિયાળી મટી જશે; અને બાઈને માથે બિલકુલ બોજો નહિ રહે,
એટલે બહેન ઉપર સહોદર પ્રેમ એ રાખી શકશે; આવી ગોઠવણ કરવી
એમ શેઠે નક્કી કર્યું; અને વિચારમાં ને વિચારમાં દિવસ ચાલ્યો
ગયો. ખીજે દિવસે વકીલને ત્યાં જઈ તેને પોતાના આ વિચારથી
વાકેફ કર્યા, અને વાલીઓનાં નામ આપ્યાં. વકીલને પણ એ ગોઠવણ
ગમી; ખરડો થયો. એક ખીજાએ વાંચ્યો, વંચાવ્યો; ફેરફાર કરવો
હતો તે કર્યો; અને છેવટે વિલ થયું. વાલીઓની સહી લેવાણી, અને
તેના ઉપર શેઠે મતુ માર્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

“ જળનાં મોજાં જળ વિષે, ઉઠી જેમ સમાય,
તેમ મનોરથ ગરીબના, અંતરમાં લય થાય.”

આપણે આગલા પ્રકરણમાં કહી ગયા કે વિનયચંદ્ર આગખોટ-
માંથી ઉતર્યો, ત્યારે રસ્તા ઉપર થઇને જનારા કોઇ પણ માણસની
નજર તેના ઉપર પડી હતી. તેને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરી તે હર્ષમાં
આવી ગયો હતો; પણ વિનયચંદ્ર શેઠની ગાડીમાં બેસી આદ્યો ગયો,
એટલે પાસે જઈ એની સાથે વાતચીત કરી ખાત્રી કરવાનો વખત
એને રહ્યા નહોતો. આ નાની સરખી વાત પણ આપણે બૂલી જવી
જોઈતી નથી. એ માણસ કોણ હતો તે જાણવાને નીચલાં પ્રકરણો
જાણવાની જરૂર છે.

એ માણસ ઉઘમપુરનો રહેવાસી હતો. ઉઘમપુરમાં વેપાર ઠીક
ઠીક હતો; અને તેના વેપારીઓની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ પણ ઠીક
હતી. આજીવનના ગામોમાં ઉઘમપુર ખાતેથી માલનો ઉઠાવ ધણો
થતો હતો; અને જે જે માલનો ઉઠાવ થતો હતો, તે તે માલની
બરતી પાછી મુંબઈથી થતી હતી; એટલે મુંબઈ સાથે તેને વધારે
સંબંધ હતો. ઉઘમપુરના વેપારીઓને નિર્ધનપુરના વેપારીઓ સાથે
ઘોડો સંબંધ હતો. નિર્ધનપુર તદ્દન ગરીબ હતું; પણ શેઠેર મોટું
હોવાથી, હમેશની અપખેગ જરૂરીઆતી ચીજો ઉઘમપુરથી આવતી હતી.

નિર્ધનપુર એ રણીઆમણું શેઠેર છે. લીલકા નામની નદીથી
એ લગભગ ઘેરાયેલું છે; અને ત્યાંના માણસોનું પોષણ કરવામાં તેનું
પાણી માના દૂધ જેવું છે. નિર્ધનપુર ઉઘમપુરથી દશેક ગાઉને અંતરે
આવેલું છે; અને ઉઘમપુર અને નિર્ધનપુર બંને સમુદ્રથી દશેક ગાઉને
અંતરે આવેલાં છે, એટલે સમુદ્રથી જાણે કે સમજાજી ત્રિકાણના
બે ખૂણા હોય એમ એની સ્થિતિ આવેલી છે. મુંબઈથી જતી
આવતી આગખોટો ઉઘમપુર અને નિર્ધનપુરથી સીધી આવેલી
લીટીઓના સંગમ ઉપર સમુદ્ર કિનારે બે ચાર માઇલ કાંઠાથી દૂર
ઉભી રહેતી હતી; અને એથી કરી બંને શહેરોના લોકોનો જવરો
આવરો મુંબઈમાં હતો.

નિર્ધનપુરમાં પૈસા સિવાય બધું હતું, અને તેને માટે નીચેની
દંતકથા ચાલતી હતી. એવું કહેવાય છે કે એક દિવસે પરમેશ્વરે

સ્વર્ગલોકમાં ગામેની વહેંચણી કરવાને એક સભા ભરી હતી; અને એ સભામાં સ્વર્ગવાસી લોકોને પોતપોતાના ગામે તરફથી બેસવાની અને બોલવાની છુટ હતી. પ્રમુખની ખુરસીએ પરમેશ્વર ગિરાજ્યા હતા. અને ઉમેદવારોની માગણીનું વાજખી ગેરવાજખીપણું તપાસી ધટે તે સ્વીકારતા હતા. સભા મોટી ભરાઇ અને દેશવિદેશના લોકો પોતપોતાના ગામની તરફેણમાં બોલવા લાગ્યા. “ નગારખાનાનાં તૂટી-નો સાદ ક્યાં સંભળાય ? ” તેમ નિર્ધનપુર જેવા નાના ગામડાના વતનીઓની ફરિયાદ પરમેશ્વરના કાન સૂધી પહોંચવા પામી નહિ. માગનારાઓ એટલા બધા હતા કે પરમેશ્વરને આપતાં પણ વિચાર થઇ પડ્યો, અને એટલામાં તો સભા બરખાસ્ત થવાનો વખત આવ્યો. નિર્ધનપુરના બુદ્ધાઓ ગભરાવા લાગ્યા, અને વિચાર કરવા લાગ્યા, કે જે કાંઇપણ નહિ બની શકે તો છોડરાઓ શાપ દેશે કે “જો વડવાઓથી કાંઇ ન બન્યું” અને “એવા વડવાઓ ન હોત તો સાડું” એમ ધમ્મકશે. એટલા માટે, જે ચાર યુવાનો ગણ્યા ગાંઠ્યા હતા તેને આગળ કરી ધક્કા મૂકી કરતા, પ્રમુખની ખુરસી પાસે પહોંચી ગયા, અને પ્રમુખ ઉઠવાની વેતરણ કરે છે એટલામાં આ ટોળું જઇ ઉભું રહ્યું. “અમે તો રહી ગયા” કહી કોઇએ હાથે પગે લાગવા માંડ્યું; કોઇએ રોવાનું શરૂ કર્યું; અને કોઇ તો જમીન ઉપર લાંબા પડી સાકાંગ દંડવત પ્રણામ કરવા લાગ્યા. પરમેશ્વરને હવે જવાની ઉતાવળ હતી, પણ દયાને પાત્ર એવા આ ટોળાને જોઇને તેમને દયા આવી. માગવાની આગ્રા પ્રભુના મુખમાંથી નીકળતાં જ આ ધર્મની બાબતમાં ઢીલ નહિ કરવા ધમ્મકતા ટોળાએ માગણીઓને વિનતિના આકારમાં રજુ કરી. જેમ જેના મનમાં આવ્યું. તેમ, કોઇએ દીકરા તો કોઇએ દીકરી, કોઇએ લાંબી જીંદગી તો કોઇએ સંપ કોઇએ નિર્ભયતા તો કોઇએ હવા પાણી, અને કોઇએ સદગુણ તો કોઇએ સુજનતા, એમ જુદા જુદા માણસોએ જૂઠું જૂઠું માગી લીધું નવાઇની વાત એ છે કે કોઇને એ વખતે ધન કે પૈસો સાંભર્યો નહિ. આ જૂલ તેમની મોટી થઇ અને પરમેશ્વર ઉઠી ચાલતા થયા. એમના ગયા પછી વૃદ્ધ પુરુષો માંહોમાંહે હસવા લાગ્યા; અને કોઇને પણ આ અમૂલ્ય ચીજ ન સાંભરી, એ જોઇ એક બીજાની બુદ્ધિની તારીફ કરવા લાગ્યા. હવે શું થાય ? એક ઉપાય હતો, અને તે એ કે, ફરી બધાએ ભેગા મળી પરમેશ્વર

પાસે જવું, અને ઠાલાવાલા કરી આ અમૂલ્ય ચીજની માગણીને સ્વીકાર કરાવે. દરખાસ્ત મેલાઈ અને સર્વાનુમતે પસાર થઈ, એટલે આ નાનું ટાળું ફરીને પરમેશ્વરને પજવવા આણ્યું; અને પરમેશ્વર પોતાના ધરના બારણામાં પેસે છે તેવા જ તેમને પકડી પાડ્યા. બધાએ બેગા મળી યુમરાણુ પાડી મૂક્યું “અરે ! માખાપ, ખરેખરી ચીજ તો રહી ગઈને ! એટલી કૃપા કરો ? ” પણ પરમેશ્વર ધણું આપી દીધું હતું તેનો તેમને વિચાર થયો; તેથી માગણીની અગત્યતા ધ્યાનમાં ઉતરી છતાં ના પાડી; અને જે મળ્યું છે તેથી સંતોષી રહેવા ઉલટી શિખામણુ આપી. ઉપાય ન રહ્યો એટલે આ ટાળું પાછું વળ્યું; અને એ પ્રમાણે આ નિર્ધનપુરની નિર્ધનતા વિષે દંતકથા હજી પણ એ ગામમાં ચાલે છે.

પૈસા સિવાય પરમેશ્વરની સર્વ રીતે કૃપા પ્રસાદી પામેલા એવા નિર્ધનપુરના નગરવાસીઓમાં કોઈ નિત્યાનંદ પણ હતો. નિત્યાનંદ ગરીબ, પણ ધર્મ અને આચરણના ભૂષણથી શણગારાએલો હતો. અસત્યને તે દુશ્મનની બરોબર ગણતો. તેને સરસ્વતી નામની વિનયી, પતિની પ્રસન્નતામાં જ પોતાની પ્રભુતા સમજતી, ધર્માચરણી, અતિથિને આવકાર આપનારી, સ્ત્રી હતી. તેની વાણીમાં તેના પોતાના જ નામનું માધુર્ય રહેલું હતું. જડ અલંકાર વિના પણ પરમેશ્વરે આપેલા સ્વરૂપમાં તેનો વિવેક અને વિનય મિઠાસ ઉમેરતાં હતાં. ધર્માચરણથી શોભતી, અને ગરીબ ગાય જેવો લાગતી, પણ સાદાં, મંગળ ભૂષણથી જ પ્રભતાવાળી લાગતી સરસ્વતી, તેના સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામાં પોતાના જીવનનું શ્રેય સમજતી હતી; અને તેની સેવાથી જ મોક્ષપદ પામવાની ઇચ્છા રાખતી હતી.

હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે આ ભેટું નાનપણથી જ પરણ્યું હતું; અને દુર્ભાગ્યે વડીલોના અકાળ મૃત્યુને લીધે નાનપણથી જ સંસારનો લા'વો લેવાનો વખત પણ આવ્યો હતો. નિર્ધનપુરમાં પૈસાનું તો પૂછવાનું જ નહોતું; તોપણ વડીલોના આશિર્વાદથી વિદ્યાનંદ નામનો પુત્ર તેમને સાંપડ્યો હતો. વિદ્યાનંદ ખરેખર પુત્ર-રત્ન હતું, અને એથી એ રત્નની સંભાળ ગરીબ માખાપો ધણા પરિશ્રમથી લેતાં હતા. સરસ્વતીને શ્રી સંતતિ થવાનો વખત જ ન આવ્યો અને એથી ફરીને પુત્ર માખાપના પ્રત્યે સ્વાભાવિક સ્નેહમાં વહેંચણી ન

યમ. બાળવયમાં વિદ્યાનંદ ગોરો, દેખાવડો, અને શરીરે પુષ્ટ હતો; એટલે યશોદાના કાનકુંવરની માફક સૌને વહાલો લાગતો હતો. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના છોકરાને મૂકી એને ધણીવાર રમાડતી હતી; અને એવો છોકરો પોતાને હોય એવું ઇચ્છતી હતી. એવા પુત્રની મા હોવાથી સરસ્વતીને તેઓ ભાગ્યશાળી ગણતી હતી; અને તેના જીવનનું સાર્થક થયું એમ માનતી હતી. બાળવયમાંથી, ધીમે ધીમે વિદ્યાનંદ કિશોર વયમાં આવવા લાગ્યો. બાળવયમાં રીંખતાં રીંખતાં માંડ માંડ ઉમરપરથી ઘરમાં જતો હતો, તે હવે મોટો થવાથી અમરાઇ ઉપરથી, ટાંકામાંથી, ખતાકામાંથી, અને ઘરમાં પડેલાં કંઈ કંઈ પુસ્તકો ખોળી ખોળી ચુંથવા લાગ્યો. પાટી ઉપર લીસોટા કાઢવા લાગ્યો અને ભણવા તરફ પોતાની સહજવૃત્તિનું ભાન આપવા લાગ્યો. આવી રીતે પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જણાયાં.

યોગ્ય વયે વિદ્યાનંદે નિશાળે જવું શરૂ કર્યું; પણ શાળામાં થોડા કાળના અભ્યાસથી તરત જણાયું કે તેની યુદ્ધિ તીવ્ર હતી, અને તેની ગ્રહણ-શક્તિ બહુ ચપળ હતી. નિર્ધનપુર જેવા ગામના ગામઠી મહેતાજીની યુદ્ધિમાં તેને હવે કચાશ લાગવા માંડી; અને તેમની હુશિયારીમાં તેને “હાપણ” જણાવા માંડ્યું. “ધન્યર દત્ત યુદ્ધિને અંતે શાળાનો ખોરાક થોડો પડ્યો” અને અભ્યાસી જીવને ઘેર ખેસવા વખત આવ્યો. પરંતુ ઘેર ખેસવાથી એની જાણસા તૃપ્ત થાય એમ નહોતું, અને નિર્ધન માખાપથી હોંસીલા છોકરાની વૃત્તિ પૂરી પડે એમ પણ નહોતું. થયું એમકે પોતાની વૃત્તિ પાર પાડવા એને નિર્ધનપુર છોડવા વિચાર થવા લાગ્યા; અને પ્રસંગોપાત પોતાના એ વિચાર વડીલ માખોપોને જણાવી પણ દીધા. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે આ વાત તેના માખાપને રૂચતી નહોતી, અને વારંવાર તેને ના જ કહેતાં હતાં. દબાએલી વૃત્તિ પથ્થર નીચે પકડાએલા સ્નાપની માફક વધારે જોરથી ઉછળવા લાગી, અને પોતાના એ વિચાર પાર કેમ પડે તેના રસ્તા શોધવા લાગી. પોતાના વડીલોને વિરૂદ્ધ લાગતી વાતમાં કાંઈ કાંઈ વિધ્નો આડે આવવા લાગ્યાં, અને તેના ઉપાયો સૂજતા ગયા તેમાં કાંઈ કાંઈ ખામી લાગવા માંડી. એમ કરતાં કરતાં તેનું તમ પણ વધવા લાગ્યું. નિર્ધનપુરમાં એવો વેપાર પણ નહોતો કે તે બહાને બહાર ગામ જવાનો અવકાશ મળે. નિરૂદ્ધમી અને નિર્ધન શહેરમાં, પોતાની ધારણા કોઈ પણ પ્રકારે પાર

પડે એમ ન લાગ્યું. એક વખત એવો જોગ બની ગયો કે એક ખૂબચંદ નામના વેપારીને ઉઘમપુરમાં વેપાર પ્રસંગને લીધે કોઠપણુ માણસને ત્યાં મોકલવાની જરૂર પડી. વિદ્યાનંદને આ બાબતની ખબર પડતાં તે તેની પાસે ગયો; અને ત્યાં જવા પોતાની ખૂશી જણાવી. પોતાના માબાપ આ બાબતમાં આડે આવશે એમ પહેલેથી જ તેની ખાત્રી હતી. પરંતુ ખૂબચંદ શેઠને સમજાવી દીધું કે એ કદાચ ના પાડશે તોપણ હું જમ્મશ, અને એટલા માટે એ કામ મને જ તમારે સોંપવું. ખૂબચંદ શેઠને પણ વિદ્યાનંદ જેવો માણસ મળે એમ નહોતું, એટલે એણે પણ એ કબુલ કર્યું, અને એ પ્રમાણે ત્યાં કરાર થઈ ગયો.

ઘેર આવીને વિદ્યાનંદે પોતાને ઉઘમપુર જવા બાબત વાત કરી. સરસ્વતી અને નિત્યાનંદ ગભરાઈ ગયાં. પુત્રને જ ઘરમાં જોઈ, લક્ષ્મીનો પ્રસાદ માનતા આ જોડાને એ વાત બિલકુલ રૂચી નહિ. પરંતુ પુત્રની જ એ બાબતમાં સમજળ વૃત્તિ જોઈ શું કરવું તે પણ સૂઝ્યું નહિ. બાંધેલા સરોવરની પાળ તુટ્યે, તેના વહેતા સમજળ પાણીના જુસ્સા જેવી, છુટી થએલી તેની વૃત્તિને હવે દબાવી દેવાને તેમની શક્તિ નહોતી; અને આટલા દિવસ તો જેમ તેમ ચાલ્યું, પણ હવે વિદ્યાનંદને દુરાચર કરી રોકી રાખવામાં પણ તેઓએ કંઈ લાભ જોયો નહિ. પુત્ર-વિયોગનું દુઃખ કલ્પતાં વત્સલ માને ઓછું આવ્યું. સંસારના અનુભવ રહિત, માબાપની માયાળુ છાયામાં જ ઉછરેલ અને વિપત્તિના તાપમાં કોઈ દિવસ નહિ સપડાએલ, આ બાળક આવા મોટા સંસારમાં સાધનહીન ક્યાં જશે એ વિચારથી બાપની છાતીએ કંઈ કંઈ નહિ. એ દુઃખમાં દિલાસો દેવાને માતાના કામળ સ્વર નહિ; એ દુઃખ ઓછું કરવાને બાપની બાંહેધરી નહિ; એ વિચારથી વત્સલ માતા પિતાની મુંઝવણનો પાર રહ્યો નહિ. પોતાના જેટલો પ્રેમ, સ્વાર્થી સંસારમાં બીજા કોઈને એના ઉપર આવે, એ વાત પ્રેમાળ વૃત્તિવાળા વડીલોને અશક્ય લાગી. પણ ઉપાય શો ? વિદ્યાનંદને સમજાવ્યો કે “ ભાઈ જે છે તે પુષ્કળ છે. લાખ મળવાના નથી અને લખેશ્વરી થવાના નથી; માટે માબાપથી વિખૂટા પડી ઘર છોડવાનો તંત છોડી દે. અમારી આંખોને ઠરવાનું વિશ્રામસ્થાન તું જ છે; તું ગયે અમારા હૈયાની ધારણા કેમ રહે ? તારૂં મુખકમળ

જોઇને જ પ્રસન્ન રહેતા અમારા અંતઃકરણનું સુખ તો તું ગયે ગયું જ સમજવું. માટે ભેગા મળીને જે મળશે તે ખાઈશું; અને અરધા મળે તોપણ આખાને માટે પ્રયત્ન કરવા જવું, એ અમને રૂચિ કર નથી. પછી તો તારી મરજી.” ઉત્સાહી બુદ્ધિના યુવાનને ગળે આ વાત કેમ ઉતરે ? મુરબ્બીઓના ધારવા પ્રમાણે પોતાને લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ કરવા મરજી નથી, એ તો તેના મનને નિર્વિવાદ હતું. સરસ્વતીનો પ્રસાદ મેળવવાની તેની તો મરજી હતી. પણ આ ઇચ્છા પૂરી પાડવાને બહાને તો માખાપ ધર બહાર પણ ડગલું દેવા દેશે નહિ, એમ તે જાણતો હતો; અને એટલા માટે જ આ વેતરણ તેણે કરી હતી. માખાપોએ આવા વિચાર પહેલાં પણ પ્રદર્શિત કર્યા હતા, અને આ વખતે પણ તેની પુનરુક્તિ કરી; પરંતુ આ વખતે તેને જવાનું નક્કી થયું હતું; અને વડીલોની આજ્ઞાથી જવાય તો જ પોતાનું શ્રેય છે, એમ પુત્રધર્મ સમજતા વિદ્યાનંદને માખાપને ધારણા દેવાની જરૂર લાગી; અને વડીલે પ્રેમના આવેશમાં કીધેલી આનાકાનીનો પ્રત્યુત્તર આપવા તૈયાર થયો. મધુર પણ ચોખ્ખા અને સ્પષ્ટ લાગતા વાળ-માંથી નીકળતા અવાજની માફક શબ્દો વિદ્યાનંદની મુખ-પેટીમાંથી, ઝોણ-સંપુટ દ્વારા, નીકળવા લાગ્યા; અને માખાપના અંતઃકરણમાં લીન થઇ કર્ણેન્દ્રિયને ચમકાવવા લાગ્યા.

“પિતાજી ! તમે અને મારી માતૃશ્રી મારે માટે જેટલું કરો છો, તેનો બદલો મારાથી શી રીતે વળી શકે એમ છે ! જન્મથી જ તમારા બાળ્યમાં ભાગ પડાવતો, અને ડગલે ડગલે તમારો ઉપકારી બનતો, આ શિષ્ય તો તમારા વચનને આજ્ઞા સમજે છે. મન, વચન, અને કર્મથી પણ, તમારી સેવા કરવામાં મને આનંદ થશે એટલું જ નહિ, પણ માફ બાગ્યોદય સમજીશ. તમારા કામાર્થે મુજ જેવા ગરીબના મસ્તકચર્મના તમારા પૂજનીય પગના જોડા શીવડાવાય, તો તે પણ ઝોણું છે. આમ છે તો આપની કોઇ પણ ઇચ્છા વિરૂદ્ધ મારાથી બને પણ કેમ ? આપનો આર્શિવાદ હોય; કાંઇ પણ બાબતમાં આપની સંમતિ હોય, તો જ માફ સાફ થાય, એ વાત પણ નિઃસંશય છે; છતાં કુદરતને તમે કેવી રીતે વારી શકશો ? જે બનવાનું છે તે ધરમાં બેઠાં પણ કેમ નહિ બને ? મારો વિયોગ તમને લાગેલો જ હશે તો ઘેર બેઠાં પણ પરમેશ્વર વિયોગ કરાવશે; માટે ડહાપણનો રસ્તો એ જ છે કે જે થાય છે

તે થવા દેવું. ધરમાં બેસી રહેવાથી ખીનવપરાએલા શસ્ત્રની મારક મારી ખુદ્ધિ કટાઈ જશે; માટે તમે ખંને ખુશી થઈ રજા આપો તો હું જાઉં. નીતિ અને ધર્મથી ચાલનારને અંતે ક્ષણ સાઈ થાય છે.”

વિદ્યાનંદ બોલતો ખંધ થયો. બોલતો ગયો તેમ તેમ માખા-પને વિમાસણમાં નાખતો ગયો. આતો જવાખ શું આપવો ? પુત્રની વૃત્તિ દેખીતી હતી; અને હવે છેક છેવટ સુધી પ્રતિખંધ જ કર્યા કરવો એ ઠીક નહિ ધારો કહ્યું—“વાર ! ભાઈ; તારી મરજી તેમ છે તો તેમ કર; પણ પરદેશમાં સંભાળીને રહેવું; અને સદાચારથી વર્તવું. નદીના પ્રવાહના જેવા, ગુરૂજનો અને વિદ્વાનોના ખતાવેલા સન્માર્ગે જવું. ક્ષણથી લયી પડેલા વૃક્ષની મારક વિનયથી હમેશાં વર્તવું. અને દુર્ગેણોને આભડછેટની જેમ દૂર રાખવા. જે ભાઈ ! પૈસાના લોભે કાંઈ પાપ કરવું નહિ. લક્ષ્મી ચલિત છે, ચંચળ છે; એ ભગવાનની સ્ત્રી ભગવાનની પણ નથી થઈ તો તારી પણ નહિ થાય; માટે એના મોહમાં કાંઈ દુરાચરણ આચરવું નહિ. આજે મારી, કાલે તારી, અને ગરમ દિવસે પેલાની એ રીતિ એની છે. જગતના જડ વ્યવહારમાં લક્ષ્મીનો ખપ પડે છે એ વાત ખરી, પણ પરલોકમાં મોક્ષનું દાર નીતિજ છે. અમે દૂર રહીશું, પણ જે નીતિથી પ્રવર્તીશ તો પરમેશ્વર તારી પાસેજ રહેશે. એ મહાન્ પિતા સર્વનું જીએછે. નીતિવાનને સાઈ ક્ષણ આપેછે; દુષ્ટને તેવું ક્ષણ ચખાડે છે. સંસારના ક્ષણિક તથા નાશવંત મોહથી એની શિક્ષાનું અનુકરણ કરવાનું નથી. અમે તો કહીને વેગળા રહીશું, પણ સાચવવાનું તારે છે. ”

ધાર્મિક અને સદ્ગુણ વૃત્તિવાળા પિતાના મુખમાંથી આવાં વચન નીકળી ગયાં. સરસ્વતી પણ સ્વામીનાં વચનને ઉત્તર આપતી, સ્વામી બોલતો ગયો, તેમ તેમ તેના મુખ ઉપરની તરેહ તરેહની સૂચનાથી તેની સત્યતા વિષે ખાત્રી આપતી ગઈ. પતિનેજ પ્રભુ તુલ્ય માનતી સરસ્વતિના મુખમાંથી—“ભાઈ ! જેજે હો ! તારા પિતા કહે છે તે ખરોખર છે. એમાં ન્યૂનતા ન આવે, હો ! ” એટલાજ અક્ષરો નીકળ્યા. આવી માતાના ઉદરમાં પાકેલા, અને આવા પિતાને હાથે સંસ્કાર પામેલા પુત્રરત્નમાં શી કચાશ હોય ?

વિદ્યાનંદ જીજે દિવસે ખૂબચંદ શેઠને મળ્યો; અને કામનું પ્રયોજન જાણી ઉઘમપુર જવા નીકળ્યો. ઉઘમપુર નિર્ધનપુરથી દશેક

ગાઉ દૂર હતું એમ આગળ આપણે કહી ગયા. એ ગામમાં સરસ્વ-
તીના પિયર તરફના દૂરનાં કોઇ સગાં રહેતાં હતાં. વિદ્યાનંદે એ
સગાંને ત્યાં જઇ ઉતરવું એવો નિશ્ચય થયો. સરસ્વતીએ એના ઉપર
બલામણનો સંદેશો કહાવ્યો; અને વિદ્યાનંદ ઉઘમપુર ગયો ત્યારે
ત્યાંજ ઉતર્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

(અનુસંધાન)

“ As unto the bow a cord is,
So unto the man a woman is,
Each useless without the other. ”

(Longfellow).

“ધનુષ્યને જોમ દોરી છે, તેમ પુરૂષને સ્ત્રી છે. એક વિના બીજું
નકામું છે.” (લોંગફેલો).

સરસ્વતીના સગામાં પ્રેમકુંવર નામની વિધવા બાધ હતી.
તેની ઉંમર ચાલીશેક વર્ષની હતી. તેનો સ્વામી એએક વર્ષ થયાં
દયાકુંવર નામની સાતેક વરસની છોકરી મૂકી સ્વર્ગવાસી થયો હતો.
ગામમાં પોતે પ્રતિષ્ઠિત હતો; અને વીશ પચીશ હજારનો જીવ મૂકી
ગયો હતો. બધી મિલકત પોતાની સ્ત્રીને સોંપી ગયો હતો. બાધ
ધર્માચરણી અને સુશીલ હતી; અને પોતાની પુત્રીને ઉછેરવામાં દિવસ
વ્યતીત કરતી હતી. તેના સ્વામીનો દૂરનો કોઇ સગો કપટરામ કરીને
હતો, તેને ઘરની સંભાળ રાખવાની અને સંદેશને સમયે મદદ અને
સલાહ આપવાની મરતી વખતે તેનો સ્વામી બલામણ આપી ગયો
હતો; અને તેની સલાહથી પ્રેમકુંવરે, પોતાની દીકરી દયાકુંવરની સગાઇ
તેની બહેનના છોકરા વર્ણસંકર વરે કરી હતી. કપટરામને આ સગાઇ
કરાવવામાં મતલબ હતી. પ્રેમકુંવર બાધને હવે કાઢ્યાં એટલાં કાઢવાનાં
નહોતાં; અને તેના ગયા પછી એ સધળો પૈસો છોડીને નામે ચડશે એમ
તે જાણતો હતો; આથી કરીને પોતાના સગાની સાથે છોડીનાં લગ્ન
થાય તો પૈસો પોતાના સગામાં જાય. તેની બહેન ગુજરી ગઇ હતી,
અને આ વર્ણસંકર બાણેજ તેને ત્યાંજ રહેતો હતો; તેનો લાભ

લખને આ “લાકડે માકડું” તેણે ઓઢવી દીધું હતું. આવા સ્વાર્થ પ્રસંગ સંસારમાં સહજ છે.

વિદ્યાનંદ ઉઘમપુરમાં આવ્યો અને પોતાના આ સગાંને ત્યાં ઉતર્યો. શેઠનું કામ કરી રહ્યો, અને પાછો નિર્ધનપુર આવ્યો. પરંતુ શેઠને વારંવાર કામ પડતું હતું, અને ઉઘમપુર વિદ્યાનંદનું વારંવાર જવું આવવું થતું હતું; અને જ્યારે જ્યારે જતો હતો, ત્યારે ત્યારે પ્રેમકુંવરબાઈને ત્યાંજ તે ઉતરતો હતો. વારંવાર જવાથી, તેમજ તેની મીઠાસથી, તે તેમની સાથે હળી ગયો હતો. વિદ્યાનંદ પોતાના શેઠનું કામ દિવસે કરી આટોપી લેતો, અને રાત્રીએ સૂતી વખતે એ અને પ્રેમકુંવરબાઈ વાતો કરવા બેસતાં. લાડતી લાડતી દયાકુંવર માના ખોળામાં પડી જતી અને વારંવાર સપ્ત રહેતી. નિર્દોષ મુઘાના મુખચંદ્ર ઉપર ઉંધ સહજ ભરાઈ જતી, અને માતૃપ્રેમથી ઉછળતા પોતાની માતાના આત્મામાં અમૃત રેડતી હતી. માના સદ્ગુણ છોકરીમાં સ્વાભાવિક હતા, અને મુઘપણની નિર્દોષ છાપ તેના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ હતી.

વિદ્યાનંદને પણ ઉઘમપુરમાં સવળ પડી ગયું હતું. શેઠના સંબંધથી તેનું મિત્રમંડળ દિવસે દિવસે વધતું જતું, અને તેમની પાસેથી કંઈ કંઈ પુસ્તકો તે વાંચવા લાવતો હતો. ધીમે ધીમે તેનું જ્ઞાન વધતું ગયું; અને તેની સાથે તેના સદ્ગુણો દૃઢ થતા ગયા અને તેની સાથે તેની અભિલાષા પણ ઉંચી થતી ગઈ.

વિદ્યાનંદ એક દિવસે સાંજે ઘરમાં બેઠો હતો; પ્રેમકુંવર તેની સામે, પણ દૂર બેઠી બેઠી ભગવદ્ ગીતાનું ભાષાંતર વાંચતી હતી; વિદ્યાનંદની સુધીલ બુદ્ધિ તેનું એક ચિત્તે અધ્યયન કરતી હતી; નાની દયાકુંવર આમતેમ ફરી, માને નિર્દોષ પણ હસવા લાયક પ્રશ્ન પૂછતી હતી, અને એ જોઈ વિદ્યાનંદને કોઈ કોઈ વાર રમુજ પડતી હતી; લજ્જળળ બાળકી કોઈ કોઈ વાર શરમાઈ જતી હતી, અને માની સોડમાં ભરાઈ જઈ માના સાડલાના છેડાવતે પોતાનું મોંહ ઢાંકી દેતી હતી; વડીલ વિધવા ફાસલાવી, સમજતી, અને કોઈ કોઈ વાર ધમકાવીને પણ સામી બેસારતી હતી, અને તેના મન-ચોક ઉપર નીતિની શિખામણના સાધિયા પૂરતી હતી. તેવામાં કપટરામ આવ્યા અને તેની સાથે વર્ણસંકર પણ હતો. ચાકળા નંખાયા એટલે આસન પર બેસવા પ્રેમકુંવરે કહ્યું. સૌ બેઠાં. સંબંધ નહિ સમજતી દયાકુંવર પણ બેઠી હતી ત્યાંજ માની પડખે બેસી રહી.

“કેમ! પ્રેમકુંવરબાઈ! ખૂશીમાં તો છો?” કપટરામ બોલ્યા.

“હા, તમ દીકરે વિશેષ સહજ આવવું થયું છે કે કંઈ કારણે?”

પ્રેમકુંવરે પ્રશ્ન કર્યો.

“સહજ અહીં થઈને જતો હતો, ત્યારે કહ્યું કે લાવને એમની પાસે જતો જઉં.” કપટરામે વિવેક કર્યો.

“બહે આબ્યા: તમારૂં જીવન ધર છે. કંઈ ખખર અંતર?”

“ના કંઈ તેવું નથી.”

કપટરામને પોતાના બાણેજ વર્ણસંકરના લગ્ન કરી નાખવાની ઉતાવળ હતી. કોણ જાણે કાલે શું થાય? વળી કોઈ ખીજે બાઈને આવી સમજાવે તો આ વર્ણસંકરબાઈ પાછા રહી જાય, અને આવી ફૂટડી કન્યા જાય. ઘણીવાર પ્રસંગોપાત કપટરામ પ્રેમકુંવરને લગ્ન કરી દેવાનું સૂચવતો હતો. પણ પ્રેમકુંવરને આ છોકરી પોતાનું જીવન હતી. લગ્ન થવાથી તે સાસરે જાય, તો પ્રેમકુંવરને એકલું રહેવું પડે. વર્ણસંકરને ધરજમાઈ તરીકે રાખવાનો એનો વિચાર હતો, પણ કપટરામને એ વાત રચતા નહોતી. વર્ણસંકરની નાદાની તે જાણતો હતો; એટલે સાસરે કાયમ રહેવું તેનાથી બની શકશે નહિ એમ તેને ખાતરી હતી. એટલા માટે એ બાબતમાં તે અખાડા કરતો હતો. દયાકુંવરની ઉંમર પણ હજી નાની હતી; એટલે પ્રેમકુંવરનો વિચાર જેમ બને તેમ લગ્ન મોડાં કરવાનો હતો. પ્રેમકુંવરને વર્ણસંકર જમાઈ કાંઈ ધ્યાનમાં તો નહોતો ઉતર્યો, પણ એક ગામ, અને ઘર સાઈ, એટલે છોકરી પાસેજ રહે, અને ખાવાપીવામાં કે પહેરવામાં એ દુઃખી ન થાય, એમ ધારી તેનો મત આ બાબતમાં વિશેષ હતો.

“દયાકુંવર તો હવે દિવસે દિવસે મોટાં થતાં જાય છે” કપટરામે ધીરેથી વાત ઉખેળી.

“હજી નવેક વરસની થઈ છે” પ્રેમકુંવરે જવાબ વાળ્યો.

“કોણ, મામા! પેલીજ મારી વહુ કે?” ધીમેથી પણ સૌ સાંભળે તેમ વર્ણસંકરે સવાલ કર્યો. પોતાની એક આંખ ફાંગી કરીને જોતો જોતો, ખેડોળ અવ્યવોને આમતેમ હલાવતો હલાવતો, વર્ણસંકર દયાકુંવર બણી જોઈ રહ્યો. મુઠ્ઠા બાળકીએ એ કોણ હતું તે જોયુંએ નહિ, તે જાણ્યું પણ નહિ.

“ચૂપ ! એવું બોલાય કે ? તારાં સાસુજી શું ધારશે ? પ્રેમકુંવર આમ ! એના બોલ્યા સામું જોશે નહિ. એ તો નાદાન છે.” વર્ણ-સંકરનો વાંક ટોળી નાખતો કપટરામ બોલ્યો.

“ કંઈ નહિ, એ તો છોકરાં સર્વે એવાંજ હોય. ” પ્રેમકુંવરે સામો દિલાસો આપ્યો; તોપણ આવા વરને પરણી પોતાની પ્રિય પુત્રીના સુખનો સંશય પડ્યો; અને દિલમાં કાંઈક ઝોણું આવ્યું. પરંતુ પોતાની ભૂલ, ધણા પ્રયત્ને પણ, માણસનું મન કબુલ કરતું નથી.

“ ત્યારે હવે લામ ક્યારે કરશે ? હું તો જાણું છું કે જેમ બને તેમ વહેલાં કરી નાંખો તો ઠીક. જુઓ ને, પ્રેમકુંવરઆમ ! આ કળિ-યુગમાં માણસની ઉમર કટલી થોડી ? તો સંસારનો ઝોરીઝો જે વહેલાં વીત્યો તે ખરો ! ” કપટરામે પોતાની વાણીમાં મીઠાશ ઉમેરી.

“ એ વાત ખરી, પણ એની ઉમર હજી નાની છે, અને ઝોછામાં ઝોછી હજી બે ત્રણ વરસની વાર છે. ” પ્રેમકુંવરે ધીમેથી પણ દબતાવી જવાબ વાળ્યો.

“ વાર ! ત્યારે તમારી મરજી. તમારી મરજી વિરૂદ્ધ અમારાથી કાંઈ થાય છે ? ” કહી કપટરામ મૂંગો રહ્યો, અને થોડી વાર બેસી, ઘેર ગયો.

વિદ્યાનંદ આ બધી વાત બેઠો બેઠો સાંભળતો હતો. સ્વાર્થી મામા ભાણેજની નજરમાં પણ તે ન આવ્યો. તેના વિષે સાધારણ, વિવેકસર, વિનયયુક્ત તજવીજ કરવાની તેમણે જરૂર પણ ન જોઈ. પરંતુ વિદ્યાનંદને તો દયાકુંવર જેવી છોકરીને વર્ણસંકર જેવો વર જોઈ અત્યંત દિલગીરી પેદા થઈ. નિર્દોષ, પવિત્ર અને ફૂટડી દયા-કુંવરને, વર્ણસંકર જેવો ફાંગો, બેટોળ અને બેભાન વર ! એ જોઈ તેનું મગજ ભમવા લાગ્યું. ખરેખર ! એ તો કાગડો દહીંચરૂં લઈ ગયો છે, એમ એના મનને આવવા લાગ્યું. તેની માને એ કેમ સૂઝ્યું એ તેને સમજાયું નહિ. પુત્રીને સુખી કરવા ઇચ્છતી માતા, આ લગ્નથી તેને કેમ સુખી કરવા ઇચ્છતી હતી, તેનો વિચાર તેનાથી દૂર પાલ્યો નહિ.

“ જોયો ? એ દયાકુંવરનો વર. અને પેલા બીજા મોટા તે એના મામાજી કપટરામ. ” તેમના ગયા પછી પ્રેમકુંવરે વિદ્યા-નંદને કહ્યું.

“એજ કે ? હીક છે, પણ બાઈના જેવો વર નથી.”

“હા, એ વાત તો ખરી; પણ દયાકુંવરના બાપના એ સગા-અને મિત્ર છે. વળી ઘરમાં હીક હીક છે, અને ગામમાં ને ગામમાં એટલે હીકજ છે” પ્રેમકુંવરે બચાવ કર્યો.

દુનિયા સ્વાર્થની બરેલી છે. ઉપરથી નિષ્પ્રયોજન લાગતા કા-મમાં પણ, મનુષ્યનો એવો સૂક્ષ્મ સ્વાર્થ ગુપ્ત રહેલો હોય છે કે એ સાધારણ દ્રષ્ટિને દ્રશ્ય નથી થતો. પ્રેમ એ અમુલ્ય ચીજ છે; છતાં એ પ્રેમ પણ સ્વાર્થ વિના ઉત્પન્ન નથી થતો; અને તેમાં વળી એક માણસનું નસીબ બીજા માણસના હાથમાં હોય છે, એટલે એ કંઈ પણ પોતાનો સ્વાર્થ જોયા વિના રહેતું નથી. જે પ્રેમ તેનું નસીબ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરાવે છે, તેજ પ્રેમ પોતાનો સ્વાર્થ પણ શોધાવે છે. સ્વાર્થની શોધમાં માણસ ફરે છે, ત્યારે એજ સ્વાર્થનું સાધન માણસના હાથમાં આવે, તે વખતે કંઈ પણ પોતાના લાભમાં એનો ઉપયોગ ન કરે, એવું કોઈકજ માણસ હોય છે. જો એમ ન હોય તો, પ્રેમકુંવરને આવો વિચાર ક્યાંથી સૂઝે ? પ્રેમકુંવરબાઈ જેવી વત્સલ માતા, પોતાના અતિશય પ્રેમને લીધેજ, પોતાની વહાલી પુત્રીનું ખરેખરે સૂખ જૂઠી ગઢ. પોતાની પાસે રહે એ સ્વાર્થમાં “તેનું શું થશે?” એ વિસરી ગઢ. એ પણ પ્રેમની એક બલીહારી નહિ? કાંઈ કાંઈમિથે કુદરતજ માણસને નચાવે છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અનુસંધાન.

★જલકા ડૂબ્યા નીકસે, જો કહ્યુ તારુ હોય,

જો કોઈ ડૂબ્યો ફસ્કમે, નીકસા સૂન્યા ન કોય.

વિધાનંદને હવે દયાકુંવરની દયા આવવા લાગી; અને પોતાના મનની એકાંતમાં તેનું દુઃખ કદપવા લાગ્યો. સદ્ગુણી માતા પાસે ઉછરેલી આ બાળકી એવા પતિનો અનાદર પણ કેમ કરી શકશે ! સદ્ગુણનીજ વૃત્તિમાં રાચનારી એ બાળકી, અયોગ્ય પતિની ધમ્મજાઓ

તપ્ત કરવામાં કેટલી દુઃખી થશે, કેવી કેવી રીતે તેને પોતાની મનોવૃત્તિઓ દાખી પોતાનું મન મારવું પડશે, તેના વિચાર વિદ્યાનંદના મગજમાં આવવા લાગ્યો. સંસારમાં સુખી થવાના રસ્તામાં સ્ત્રી-પુરૂષના સંબંધનો મોટો હાથ છે; ત્યારે એજ સ્ત્રી-પુરૂષોનું મન એક બીજાથી ન માને તો પછી સુખ ક્યાં રહ્યું ? એક બીજાનું મન તો ન માને, એટલુંજ નહિ, પણ ઉભયના વિરૂદ્ધ સંસ્કારને લીધે, એક બીજા ઉપર દ્વેષ આવે ત્યાં સુખની શી આશા ? સુખની તો પછી વાત, પણ તેમાંથી દુઃખ થાય તો ? માટે, જે માખાપો, સ્વતંત્ર રીતે પોતાની છોકરીનોજ વિચાર કરતાં નથી, અને કિંચિત્ પણ પોતાનો સ્વાર્થ જુએ છે, તેને ધિક્કાર છે ! તેમનું મનુષ્યત્વ નાશ પામેલું જાણવું ! આવા આવા વિચારો ધણીવાર વિદ્યાનંદના મનમાં હવથી આવવા લાગ્યા.

વિદ્યાનંદ હવે ઘરમાં હળી ગયો હતો; અને દયાકુંવર પણ હવે તેને સહવાસને લાંબે ઓળખવા શીખી હતી. ઘર કામમાં, પોતાની માને મદદ કરતાં કરતાં, વિદ્યાનંદ બેઠો હોય ત્યાંથી ધણીવાર તે જતી આવતી હતી. વિદ્યાનંદને બોલાવતાં તે પહેલાં તો શરમાતી હતી, પણ હમેશના પરિચયે એ શરમનું તાણું તોડી નાખ્યું. અને હવે ધણીવાર એક બીજાને બોલાવવાના પ્રસંગ પડતા હતા. વિદ્યાનંદની ઉમર આ વખતે પંદર સોળ વરસની હતી. મૂછનો દોરો સહજ આછો આછો ફુટ્યો હતો; અને તેનો પ્રકૃષ્ઠિત ચહેરો હમેશાં હસતો રહેતો હતો. મુગ્ધ કન્યાના મન ઉપર, જેમ જેમ એક બીજાનો પરિચય વધતો ગયો, તેમ તેમ એ ચહેરો પ્રતિબિંબિત થતો ગયો. વિદ્યાનંદને જોઇ આ કિશોરીને સહજ રનેહ એના ઉપર હવે આવવા લાગ્યો, અને તેની પાસે બેસવું ઉઠવું હવે એને ગમવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે દયાકુંવર વિદ્યાનંદને ચહાવા શીખી. અને રહેતે રહેતે, જાણે બાધ બહેનજ હોય, એમ સહજ પ્રીતિના આવિર્ભાવ બંનેને થવા લાગ્યા. મા પાસે દીકરીએ બણવાનું શરૂ કર્યું હતું, અને જે જે મુશ્કેલીઓ પડતી હતી, તેનું નિરાકરણ હવે વિદ્યાનંદ પાસે થવા લાગ્યું. વિદ્યાનંદની તેજ બુદ્ધિ હવે વિશાળ થઇ હતી અને તેમાં હવે વધારો થયો હતો; અને એથી કરીને જે જે મુશ્કેલીઓ એની પાસે આવતી, તેનું થોડા વખતમાં તે નિરાકરણ કરી નાખતો હતો. આથી પરિણામ એ આવ્યું કે વિદ્યા-

નંદની વિદ્વતા અને વિચારો બાબત દયાકુંવરના નાના પણ નિર્દોષ મનમાં ઉઠ્યા વિચારો આવવા લાગ્યા; અને શુદ્ધ સ્નેહથી એને ચાહવા લાગી. દયાકુંવર પોતાના સંસારમાં દુઃખી ન થાય, વિપત્તિ સામે વિદ્યાની દલીલો ધરી સર્વ શક્તિમાન પ્રભુની પ્રસન્નતાને નર-માશયી તામે રહેતાં શીખે, અને પોતે સદ્ગુણના રસ્તામાં પ્રવર્તી બીજાને એ રસ્તામાં લેવાનો પ્રયત્ન કરે, એટલા માટે વિદ્યાનંદ પણ તેને ખાતરી, વિદ્યા અને સદ્વિચારનું બાતું સંસારના પ્રવાસ અર્થે બંધાવવા લાગ્યો, અને પળે પળે શુદ્ધ શિખામણને પોતાની વાક્યાતુરીથી અલંકૃત કરી એના નિર્મળ મન-હીરા ઉપર નિર્મળતાનું પાણી ચડાવવા લાગ્યો, અને સદ્વિચારનાં પાણીથી બરેલા, તેના સ્વચ્છ મનકૂવા ઉપર પોતાના સહવાસથી ધીમે ધીમે દૃઢતાની પાળ બાંધવા લાગ્યો. પરંતુ એને ખબર નહોતી કે વિલાયતમાં પાછળથી બનેલા ન્યાયાધીશની માફક પોતાને બેસવાની પાટલી પોતેજ સુધારતો હતો—કુદરત એનું કામ એનેજ હાથે કરાવતી હતી.

ઉઘમપુરમાં હવે વિદ્યાનંદનો જીવરો આવરો વધવા માંડ્યો. એને પણ ઉઘમપુરમાં કાંદક મોહિની લાગી. ઉઘમપુરની બહાર જય ત્યારે એનું મન અસ્વસ્થ રહેતું—ત્યારે એના મનને કાંઈ એન પડતું નહિ. કોણ જાણે શું થતું હતું, પણ દયાકુંવરને જુએ ત્યારે એને શાતા વળતી હતી. દયાકુંવરની સગાઇ કરી છે એ વાત તો વિદ્યાનંદના જાણવામાં હતી; એટલે ઉદાર દિલમાં બીજો તો અંકુર ફૂટ્યો નહિ; છતાં એને જોયા વિના એને ગમતું નહિ. એને જુએ ત્યારેજ એનું મગજ ઠેકાણે આવતું હતું; અને પોતે ઉઘમપુર થોડા દહાડા ન જાય તો નાની દયાકુંવર પોતાની માને પૂછતી કે “વિદ્યાનંદ કેમ આવતા નથી?” દયાકુંવર નાની હતી અને અજ્ઞાન હતી. ઘરમાંજ સર્વ અનુકૂળતા એને મળતી હતી, માટે ઘરમાંજ

* વિલાયતમાં મી. કલાર્ક કરીને એક સુતાર જ્યારે કોઈ પાટલી ઘણીજ કાળજીથી વારંવાર સાફ કરતો હતો (એ પાટલી ન્યાયની કોરટમાં મૂકવાની હતી), ત્યારે એને કોઈ એ પુછ્યું કે “એ પાટલી ઉપર આટલો બધો પરિશ્રમ લેવાની શી જરૂર?” ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે—“એજ પાટલી ઉપર બેસી મારે પોતાને ન્યાય આપવાનો છે, માટે” પાછળથી એ સત્ય થયું હતું પોતાની ખાત અને હલોગથી ન્યાયાધીશ તરીકે એજ પાટલી ઉપર બેસવા એ શક્તિમાન થયો હતો.

મળતી દરેક સગવડથી સુખ માનતી નિર્દોષ કન્યાને સંસારનો સ્વાર્થ વાયુ સ્પર્શવા પામ્યો નહોતો; એટલા માટે એનો સ્નેહ શુદ્ધ અને કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ રહિત હતો. બસ ! વિદ્યાનંદને જોયો એટલે એને બધું આવી રહ્યું. ગમે તેવી હઠમાં હોય, ગમે તેવી બાબતમાં રીસાયલી હોય, અને ગમે તેવો એને ચટકો લાગ્યો હોય, પણ વિદ્યાનંદ બોલ્યો કે એને પરમેશ્વર બોલ્યા; એના કહ્યા પ્રમાણે એને કરવુંજ. પોતે એને ખૂશી કરવા એ સધળું કરે છે, એ એના મનને આવતું જ નહિ. પ્રેમકુંવરને પણ આમાં લાંબા સહવાસથી સ્વાભાવિક સ્નેહ થાય તે કરતાં કાંઈ વિશેષતા લાગી નહિ. દયાકુંવરની નિર્દોષતા, સુશીલપણું અને નાની ઉંમર જોઈ, એ વાત ધ્યાનમાં પણ લેતી નહિ.

એમ કરતાં બે ત્રણ વરસ નીકળી ગયા. હવે તો દયાકુંવર કન્યા વયમાં આવવા લાગી હતી; નાનુક અવયવો હવે બધા વિકાસ પામતા હતા. નાનુક પણ મનહર લાગતા દરેક અવયવમાં હવે મદન વિકસતો હતો; અને તેની સાથે તેની સમજ શક્તિ વધતી હતી. બાળચેષ્ટાઓ પોતાનો સમય વીત્યે હવે જતી રહી; અને તેને બદલે શરમનો પડદો સમયાનુસાર તેના મુખ ઉપર પડતો હતો. મદનની વિરલ છાયા તેના મન ઉપર પથરાતી હતી; અને એ છાયાથી, વાયુએ ભરેલા રખરખ દડાની માફક તેનું શરીર પ્રકુલ દેખાતું હતું. પાણીમાં પથ્થર પડ્યે જેમ કુંડાળાં વળે, તેમ તેના વિચારમાં પણ એનો આભાસ થતો હતો. વિદ્યાનંદ જાણે તેનું કારણ હોય, અને જાણે વિદ્યાનંદને જોઈ એ સધળાં ચિહ્નો શરમાતાં હોય, તેમ દયાકુંવરની સ્વાભાવિક લજ્જાના આવરણ નીચે એ સધળાં ઢાંકાયાં રહેતાં હતાં; પરંતુ રિયોગ થયે એ તરૂણ બાળકીને વધારે વધારે દમતાં હતાં. વિદ્યાનંદ વિષેના તેના આવા પક્ષપાતથી તેને પોતાને પણ શરમ આવતી હતી; પણ એજ શરમ વિદ્યાનંદ પાસે ઢાંકવા જતાં, એજ પ્રયત્નથી તે ઉઘાડી પડી જતી હતી. વિદ્યાનંદ એ સર્વ કળી જતો; અને આજ દિવસ સુધી એના શુદ્ધ રહેલા અંતઃકરણમાં કંઈ કંઈ વિચારો થઈ આવતા. એની મારા ઉપર પ્રીતિ છે એ વિચારથી એ આનંદ પ્રકુલ બની જતો હતો; એનું કરમાયલું મુખ કોઈ કોઈ વાર જોઈ એ પણ ખિન્ન બનતો હતો; અને એને ખૂશી જોઈ એ ખૂશી

થતો હતો. આમ વગર સમજ્યે, વગર જાણ્યે, પૂરમાં તથાએલા પથરાની માફક, એ પ્રીતિના અદૃશ્ય પણ સખળ પ્રવાહમાં વહેવા લાગ્યો. શીતળ ચંદ્રિકાથી રાત્રી જેમ દીપી નીકળે તેમ મદન આભાસથી શોભી નીકળતા તેના અવયવો વિધાનંદને આનંદ આપવા લાગ્યા. મદન અંકુર બંનેને ફૂટયા, અને તેની અસરમાં બંને તથાવા લાગ્યાં; છતાં એક એકની અસર એક એકને અજાણી રહી. વિધાનંદનું નામ સાંભળતાં દયાકુંવરને શેરડા પડવા લાગ્યા; તેના વખાણ સાંભળી આનંદથી પ્રફુલ્લ બનવા લાગી; તેની નિંદા સાંભળી, નિંદા કરનાર પર ગુરસો કરવા લાગી; અને તેનું રૂપ, તેના ગુણ અને તેની વિદ્યા જોઈ એને એમાં અનુપમતા લાગવા માંડી. તે જે બોલતો, તેમાં એને મીઠાશ લાગતો: તે જે કરતો તે એને વહાલું લાગતું; તેથી વિધાનંદથી છાનું છાનું તેના બોલવા ચોલવા વિગેરે એ સધળાનું તે અનુકરણ કરવા લાગી. વિધાનંદના બોલાયલા સહજ વાક્યોને પણ એ કૃત્યના રૂપમાં મૂકવા લાગી. બીજાને મોંએ વાત નીકળતાં, એનીજ વાર્તામાં એને આનંદ મળવા લાગ્યો; અને આવી રીતે નાનપણના બાળ સ્નેહે, પરિચયને લીધે, યુવાવસ્થામાં પ્રીતિનું રૂપ પકડ્યું. એ રૂપાંતર ક્યારે થયું, તેની પણ એમાંથી એકને ખબર પડી નહિ. તેઓ એક બીજાને ચાહતાં હતાં; એક બીજાનું કહ્યું કરતાં હતાં, અને એક બીજાને અત્યંત વહાલાં લાગતાં હતાં. હવે અત્યારે પણ એટલુંજ તેઓ કરતાં હતાં: ત્યારે તેમાં અત્યારે વિશેષતા શું હતી? એ તેમને સમજાયું નહિ. પોતાની સગાઈ કરી છે એમ જાણવા છતાં આજ દિવસ સુધી દયાકુંવરનું મન શાંત રહેતું હતું; કોઈપણ જાતનો વિકાર અનુભવતું નહિ; પણ હવે વર્ણસંકર એને દીઠો પણ ગમતો નહોતો. પહેલાં પણ એના તરફ ગંભીર વિચારથી જોયું નહોતું એ વાત ખરી, પણ અત્યારે તો તે દીઠો પણ ગમતો નહોતો, તેનું કારણ શું? વારંવાર દયાકુંવર પોતાના મનને એકાંતમાં આ સવાલ પૂછતી, પણ તેનો સંતોષકારક જવાબ મળતો નહિ. પૂજ્ય માતાએ સ્થાપિત કરી આપેલો વર્ણસંકર વર કેમ ગમતો નથી? વિધાનંદની ગેરહાજરીમાં તેના તરફ મન કેમ ખેંચાએલું રહે છે? એટલુંજ નહિ પણ દિલ્લગીર કેમ બને છે? અને વિધાનંદ એકાએક આવતાં, જમીન ઉપર પડીને કિછળેલા દડાની માફક, એકાએક પાછું મન આનંદમાં કેમ આવી જાય છે? આવા આવા હજારો પ્રશ્ન પોતાના મનને

એકાંતમાં તે પૂછતી; અને તેના ઉત્તરમાં “કોણ જાણે” જ મળતું હતું. આ સંબંધી પૂછવું પણ કોને? પૂછ્યા વિના ઉપાય પણ શો થાય? માતૃશ્રીને પૂછું તો હસી કાઢે, સખીઓને પૂછું તો બધું કહેવું પડે; ત્યારે શું કરવું? વિચારમાં ને વિચારમાં મન-વ્યાધિથી તેનું શરીર ઘસાતું ગયું. કુલીન બાળકી કોઈને કાંઈ કહી શકી નહિ; અને લજ્જા પણ છોડી શકી નહિ. વિદ્યાનંદ પણ એનો ઉત્તરેશો ચહેરો જોઈ ઘણી વાર વિસ્મય પામી જતો હતો, અને તેનું કારણ પોતે જ છે એમ ઘણીવાર પોતાના મનમાં તે કલ્પતો હતો. વિદ્યાનંદ ઘણી વાર ઉદ્યમપુર આવતો અને જતો; અને જ્યારે જ્યારે ઉદ્યમપુરથી જતો, ત્યારે ત્યારે દયાકુંવર પછવાડે સોરતી હતી; એકાંત શોધી આંસુ સારતી હતી; એની ફરી આવવાની વાટ આતુરતાથી જોતી હતી; અને ધારેલા દિવસમાં ફેર થાય તો દેવોની કંઈ કંઈ પ્રાર્થનાઓ તેમજ માનતાઓ કરતી હતી. આ વાત બનતાં સુધી પોતાની સખીઓથી તે છાની રાખતી હતી; પણ પ્યારની સાંકળે બંધાએલી સખીઓ કોઈ કોઈ વાર ફેસલાવીને, કોઈ કોઈ વાર ધમકાવીને અને કોઈ કોઈ વાર હાંસી કરીને પણ સઘળી વાત કદાવી લેતી હતી; અને અંતે એટલું જાણી ગઈ હતી કે વિદ્યાનંદથી એનું મન પ્રીતિવશ થયેલું છે. આથી કરીને વિદ્યાનંદ જ્યારે જ્યારે ઉદ્યમપુર આવતો, ત્યારે ત્યારે આ સ્નેહી સખીઓ પોતાના સ્નેહના બળે, તેમની સખીની વિરહી દશાનો તાદશ ચિતાર વિદ્યાનંદ પાસે ખડો કરતી હતી. એથી વિદ્યાનંદનું મન પ્રીતિના ઉમળકામાં પીગળી પાણી પાણી થઈ જતું હતું. પરંતુ શુદ્ધ અંતઃકરણના પ્રેમી યુવાનને પણ લજ્જા છોડવી એ મહા વિકટ કામ લાગ્યું. પ્રીતિથી પણ નિર્લજ્જ નહિ બનતાં અંતઃકરણમાં લજ્જા કેમ છોડવી તેના વારંવાર વિચાર આવવા લાગ્યા. પરંતુ આ વખતે વિદ્યાનંદ આવ્યો, ત્યારે હમેશના કરતાં પણ વધારે ખરાબ દશા તેની જોઈ; પ્રીતિથી પક્ષપાતી બનેલા અંતઃકરણમાં એ દશાથી દયા આવવા લાગી; અને પોતાને એ નિર્દય માનવા લાગ્યો. શુદ્ધ અબજાની અંતઃકરણની પ્રીતિને હું સત્કાર આપી શકતો નથી, અને મનમાં તો પુષ્કળ છે છતાં, સૂર્ય-કિરણથી નહિ પીગળતા પથ્થરની માફક, બહારથી જાણે જાણતોએ નથી એમ બતાવું છું; પ્રીતિ પ્રગટ થઈ જવાના બચથી સાધારણ વિનય આપતાં પણ અલગ રહું છું; એવા એવા વિચાર આવતાં એ પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યો.

પણ એમાં મારો શો ઉપાય છે? ગમે તેમ પણ એની સગાઇ બીજે થએલી છે, તો એને મારાથી કેમ કાંઈ પણ કહી શકાય? મારું મન તો ઘણું ચીરાય છે, પણ હું શું કરું? વર્ણસંકર સાથે સગાઇ થઇ છે, તેમાં તો જાણે કાંઈ નહિ; પ્રીતિના સંબંધમાં એ દોષ ધ્યાનમાં ન લઇએ તો ચાલે, પણ એની માતુઃશ્રીને કેટલું ખોટું લાગે? એ મારાથી બને જ કેમ? મારા વિષે એમ બને તો એમને કેટલો ખોટો વિચાર આવે? ના, ના, એ તો નજ બનવું જોઈએ, અને નહિજ બને. આવા આવા એને ઘણા વિચારો આવવા લાગ્યા. પરંતુ કુદરત આગળ કૃત્રિમ બાધ ક્યાં સુધી ટકી શકે? શુદ્ધ પ્રેમના વેગ આગળ આવી વૃત્તિઓ શિથિલ થઇ ગઇ. પ્રીતિનો તણખો, સૂકા ધાસ જેવી એ વૃત્તિઓમાં પડી તેમને બાળી અદશ્ય કરવા લાગ્યો.

આજ કાલ કરતાં તેનું કામ થઇ રહ્યું, અને હવે પાછો નિર્ધનપુર આવવા તૈયાર થયો. તેના પ્રયાણના સમાચાર સાંભળીને પ્રેમ વશ થએલી બાળકી ધરના પાછલા ઝોરડામાં ચાલી ગઇ; અને પ્રિયના વિયોગ થવાના ભયથી ઉછળતા હૈયાના જોરથી, પર્વતમાંથી નીકળતા ઝરણુની માફક આંખમાંથી આંસુની ધાર નીકળી, અને શોકથી વિવર્ણ થઇ ગએલા ગાલ ઉપર થઇને ચાલવા મંડી. વિદ્યાનંદ તૈયાર થયો. ઘરમાં હળી ગયો હતો એટલે પરાણા તરીકે ગણાતો નહોતો; એટલે પોતાની મેજેજ જળપાન કરવા અંદર ગયો. તેને અંદર આવ્યો જાણી, જતી વખતે પણ તેનાં છેલ્લાં દર્શન કરવાને ઉત્સુક દયાકુંવરે ઉમરપર પગ દીધો. કાળી ભમ્મર નીચે આવેલી અણીઆળી આંખોમાંથી ટપકતી, અને વર્ષાઋતુમાં વેગવતી નદીના અખંડ પ્રવાહની માફક તેના ગાલ ઉપર થઇને ચાલતી, મોતી જેવાં વિશાળ અશ્રુબિંદુની લાંબી હાર જોઇને વિદ્યાનંદ એના મનનું કારણ સમજી ગયો. હાથમાંથી પાણીનો ખાલો મૂકી તેની પાસે ગયો; અને પારકા ઘરની પરજાતતા ભૂલી જઇ, વગર બોલ્યે વગર ચાલ્યે, તેનાં આંસુ પોતાને હાથે લેવા મંડી ગયો. બોલવું કોઇને સૂઝતું નહિ. પ્રીતિનાં ખરા ઉમળકાથી જાણે સ્તબ્ધ બની ગયાં હોય એમ એક એકના સામું ટગર ટગર બંને જોઇ રહ્યાં. હંડા નિશ્વાસથી ધમકતા દયાકુંવરના હૈયાને વિદ્યાનંદના હાથની



“ત્યારે શું ? તમે જશોજ ?” દયાકુંવર બોલી.

ધારણા મળી; અને શોકમાં પણ ભવ્ય લાગતી દયાકુંવરની કાંતિને ઘડીક તો વિધાનંદ જોઈ રહ્યો. આજ દિવસ સુધી દૂરથી જ મન-હર લાગતા દયાકુંવરના સ્વરૂપમાં તેને પાસે જઈ પ્રત્યક્ષ નીહાળી ધારી ધારીને જોતાં, કાંઈક વિશેષ લાવણ્ય લાગ્યું. તેના તેજમાં તે તણાવા લાગ્યો, અંજવા લાગ્યો; અને જાણે શીતળ ચંદ્રિકામાં આનંદ ભોગવતો હોય તેમ તેના આ સમે અકથ લાગતા રૂપ-સરોવરમાં તે રસભર ફરી ફરીને ડુબકી મારી નહાવા લાગ્યો. રોવાની મહેનતથી નાણુક કપાળ ઉપર વળેલું પરસેવાનું જાળ મોતીની ચોઢણીની માફક શોભતું હતું, અને રૂદનથી કાંઈક વયમાંથી રક્ત બનેલા ગાલ ઉપરથી સહેજ લહોવાયાથી સૂકાઈ ગયેલી આંસુની ધાર ઉનાળામાં સૂકાઈ ગયેલા નદીના પ્રવાહની માફક લાગતી હતી. દયાકુંવર તો માત્ર હાથમાં હાથ ભરાવી, વિધાનંદના જમણા હાથમાં સમાયત્રી, વિધાનંદ ભણીજ સ્નેહ ભરી આંખે જોઈ રહી હતી; અને વિધાનંદનો ડાબો હાથ તેના આસુ લોહી તેને હંધા-ધારણુ દેતો હતો. આ મૂંઝો વહેવાર ઘડીક ચાલ્યા કર્યો, અને તેનો સાક્ષી બનેલા અવાચક પણ સજીવન થએલા હૃદય સિવાય, પરમેશ્વરજ માત્ર હતો. ઘડીક તો બોલવું કોઈને સૂઝ્યું નહિ; પણ અંતે દયાકુંવરે જ આંખ ઉઘાડી, જીમ ઉપાડી.

“ત્યારે શું ? તમે જશો જ.” હુસકાં ભરતી, નિશ્વાસ નાખતી, અને માંડ માંડ પોતાનું હૈયું હાથમાં રાખતી, મુગ્ધા બોલી.

“કેમ કહું ? ગયા વિના છૂટકો નથી. તું આમ રોય છે, તેથી માઈ કાળજી કપાય છે; તને શોક કરતી જોઈ હું જાડું, તો માઈ મન પણ હમેશાં શોક કરતું જ રહે; માટે સ્વસ્થ થા. ધંધર સર્વ સાઈજ કરશે. મને જવાને વખતે ખૂશી થઈ રજા આપ.” દયાકુંવર આથી જઈ ઉભી. પોતાને હાથે પોતાનું મોઢ ફરીથી લોહી, સ્વસ્થ થઈ, શાંત થઈ તે ઉભી, પણ ફરીને કશું બોલાયું નહિ; પણ હૃદયના સાક્ષી મુખે બધું કહી દીધું; અને તેના અક્ષર પ્રેમની આંખે વંચાવા મુશ્કેલ નહોતા—સ્પષ્ટજ હતા.

શોચ ક્યેં શું થાય ? એથી નાહક તું તારા શરીરની ખુવારી કરે છે, છતાં હું કહું છું કે હું ફરી આવીશ, અને તે વળી બનશે તો થોડાજ દિવસમાં તારું પવિત્ર અંતઃકરણ હું સારો રીતે જાણું છું. તારી પ્રીતિ અગાધ છે, તેની પણ મને ખાતરી થઈ છે. પણ નક્કી

માનજે કે તારી એ પ્રીતિ કરતા તારા ઉપર મારી પ્રતિ યોગણી છે. તું માફ હૃદય છે. તું માફ જીવિત છે; અને તારાપરજ મારો પ્રીતિ રસ ઢોળાએલો છે; એ મારા હૃદયનો સાક્ષી ઇશ્વર છે. ” વિદ્યાનંદ બોલતાં બોલતાં ગળગળો થઇ ગયો. દરિયાનાં મોઝાં જેવી પ્રીતિના જીરુસાથી કંઈજ તું તેનું અંતઃકરણ તેને હાથ ન રહ્યું. હોઠ ગમરા-એલા પક્ષીની પાંખ જેમ ફડફડવા લાગ્યા, આંખના ઉંડા ભાગમાં પાણીનાં ઝળઝળાયાં આવી ગયાં ચિત્રવત બનેલી દયાકુંવર પૂતળાની માફક જડયંત્ર સમાન ઉભીજ રહી; વિદ્યાનંદ સામું અનિમિષ આંખો એ જોમજ રહી; અને તેનાં વચનો તેણે સાંભળ્યાંજ કર્યા. પ્રિય વિ-યોગના ભયના શોકથી હૃદય સરિતામાંથી નીકળતો આંસુનો પ્રવાહ છતાં પ્રિય સમાગમનો આનંદ અત્યારે એ ભોગવતી હોવાથી તેનું હૃદય કમળ પ્રકુલ થયું હતું, એટલે તે રોતી રોતી, પણ હસતી હોય એમ લાગતી હતી. પરંતુ થોડીવાર પછી જાણે અંતરિક્ષમાં ઉભેલી અપ્સરા મધુર સ્વરે ગાન કરતી હોય જાણે નાનુક રૂપાની ઘંટડીમાંથી કોમળ અવાજ નીકળતા હોય, તેમ દયાકુંવરના નાના, નાનુક મુખમાંથી, કલહંસના જેવા શ્વેત અને મયરના જેવા રમ-ણિય લાગતા ગલસ્યજમાંથી, દાડિમ કળી જેવી શ્વેત દાંતની શ્રેણીઓ વચ્ચે યદ્યંતે રક્ત પણ શોકથી ફિક્કા પડી ગયેલા હોઠ દ્વારા, મધુર, મન મોહન મિતાક્ષર નીકળવા લાગ્યા. વિદ્યાનંદનું જડ બની ગયેલું ચિત્ત તેનું પાન કરવા લાગ્યું; તેના હૃદયમાં વજ્રસેપ માફક તે ચોંટી જવા લાગ્યા.

“ પરમેશ્વર આપણી પ્રીતિ અખંડ રાખે ! તમે પાછા ક્યારે આવશો ? ” દયાકુંવર બોલતી હતી.

“ એજ પિતાનો ભરોસો રાખ. એજ પિતા આપણને વર્ત-માન સ્થિતિમાં લાવ્યો છે, અને આપણું ભવિષ્ય પણ એજ પિતા સુધારશે. તને થાય છે એમ મને પણ થાય છે; મને કાંઈક વધારે થતું હશે. જેમ અને તેમ સમય અને અનુકૂળતા હશે તો વહેલો આવીશ. ” વિદ્યાનંદે ધારણા દીધી પણ ધારણા દેનારને જ ધારણા દેવા જેવું હતું.

હૃદયમાંથી સ્ફુરી નીકળતા સ્નેહની બલિહારી કાંઈ જૂદી જ જાતની છે. એ સ્નેહમાં કાંઈ એવી જ વિશેષતા ઇશ્વરે મૂકી દીધી છે કે એ સ્નેહ આગળ ખીજા બધા સ્નેહ નકામા જેવા થઇ પડે છે.

પારકા માઆપની છોકરી,—નહિ સગી, નહિ વહાલી—તે, એ સ્નેહ-ના જ બળે એવી અંધનયુક્ત જાળ પાથરે છે કે તેની આગળ વહાલામાં વહાલાં માઆપ પણ કાંઈ ગણત્રીમાં નથી રહેતાં. પરંતુ એ સ્નેહ હવે હિંદુઓમાં નાશ પામતો જાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

અનુસંધાન.

ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદ.

કર્યાં નહિ તેં ફૂલ કેમ આંખે, કર્યાં વળી કંટક શા ગુલાબે ?
સુલોચનાને શીર અંધ સ્વામી, ખરે વિધાતા તુજ કૃત્ય ખામી.

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

“ The course of true love runs not Smooth.”
Shakespeare.

સત્ય સ્નેહનો પ્રવાહ કાંઈ દિવસ અવિચ્છિન્ન નથી હોતો. પ્રભુની કૃતિ જ એવી છે કે કાંતો જોડે જોડું જ નહિ મેળવે અને મેળવશે તો વચમાં હજારો વિધેના નાંખશે. આંધળા પતિને સ્વરૂપવાન સ્ત્રી, અને કાંતો કુળજનનારને રૂપાળો સ્વામી; મોટી સ્ત્રીને નાનો વર, અને કાંતો બુદ્ધ બાવાને છોકરી જેવી બાળકી; અને રૂપવાન તો એક એકના વય અને ગુણ હિલટાં; અને ગુણ સરખા તો વય અને રૂપ સરખાં નહિ; ધનવાન વરને ગરીબ વહુ અથવા તો બાપના પૈસાથી છકેલી છોકરીને જોઈએ તેવો જ વર !—આવાં આવાં કળેડાંથી ધણું કરીને સ્ત્રી-પુરુષો વચ્ચે ઘણી ગેરસમજ અને આંટી પડે છે. સંસારનો મોટો ભાગ “ જોઈને જ ” રાચનારો છે, અને રહીના પ્રભાવે અથવા તો શરમની ખાતર, વડીલોએ આજ્ઞા વિવાહના સામું થઈ શકાતું નથી, અગર ના પણ કહી શકાતું નથી; પણ મનને નહિ રચતી વાતનું દુઃખ તેઓ અંકાંતમાં અનુભવે છે. સમજી અને વિચારવાન માણસો અણગમતાને પણ સુખનું રૂપ આપવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ નાનપણ અને જુવાનીમાં ધણું કરીને સમજણ અને વિચાર થોડાને જ હોય છે. આથી કરીને તેમની નીતિ ઘણે ભાગે પાયા વિનાની થઈ જાય છે. એટલા માટે એવા સંસારમાં પળોટાએલાં માણસો ધણું કરીને દુઃખી હોય છે, અથવા તો સુખ ભોગવી શકતાં નથી.

વિદ્યાનંદ ઘરમાં પાણી પીવા ક્યારનો ગયો હતો, અને તેને આટલી બધી વાર કેમ લાગી તે જાણવા પ્રેમકુંવર ઘરમાં આવી. માતાને જોઈ બાળકી શરમાઈ ગઈ, ગમરાઈ ગઈ; મૂંગે મોંઢે વિદ્યાનંદે ચાલતી પકડી, અને બહાર આવી જવાની રમ્મ લીધી.

પોતાનું અંતઃકરણ દયાકુંવરની પાસે મૂકી, શન્ય હૃદયનો વિદ્યાનંદ ખાલી મને પોતાને ગામ જવા નીકળ્યો. પ્રેમાસવથી ઘેનમાં ઘેરાતા, અને આસપાસની સ્થિતિના બાન વિનાના મગજમાં, દયાકુંવરના પ્રીતિયુક્ત શબ્દો વારંવાર આવવા લાગ્યા. તેનો નિર્મળ અને શુદ્ધ સ્નેહ તેને ઘેરો કરવા લાગ્યો. તેના સંબંધમાં આવતી દરેક ચીજ, કલ્પના અને સ્મરણશક્તિના બળે, તાદશ મગજમાં પરીની પેઠે થવા મોહક લાગી. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં એકાંત અનુભવતા તેના મગજમાં એના સદ્ગુણની છાપ પડી રહેવા લાગી, તેનું સ્વરૂપ એને અવર્ણનીય લાગવા માંડ્યું; નાજુક કરી સુધી પહોંચતો તેનો કાળો અને કાળો ચોટલો, તેનું વિશાળ, પણ નાનું કપાળ, ઈંદ્ર-ધનુષ્ય હોય તેમ આંખના છેક છેડા સુધી જતી વાંકી વળેલી કાળી ભન્મરો, તેની નીચે નાજુક કાળાશ પડતાં પોપચાં નીચે ઢંકાયેલી ચંચળ માછલીની માફક તરવરતી પણ નિર્દોષ આંખો, ગુંથાએલ ચોટલાના સેંચાથી તીરની માફક સીધું જતું નાક, મદનાભાસથી વિકસતા અને યૌવનાવસ્થાને પગથિયે ચડતાં ખીલેલા સુંદર ગુલાબી ગાંઠ ઉપરનું નાનું, નાજુક અને કાળું છંદણું, ચિબુક ઉપર પડાવેલા છંદણા ઉપર એક ખીજને સમોવડીઆ બનતાબંને લાલ હોઠો અને તેની વચ્ચે કોઈ કોઈ વખતે સ્મિત હાસ્ય કરતી વખતે, હંસને ચરવાના મોતીની માફક દેખાઈ આવતી શ્વેત દાંતની ટ્રેણીઓ, હસતી વખતે ગાંઠ-સંપુટમાં પડી રહેતા બિંદુ-રેખા (ખંજન) થી શોભિતું તેનું પ્રકૃષ્ઠ વદન કમળ,—આ સઘળું એકાંત અનુભવતા તેના મગજમાં ભમવા લાગ્યું. વહેમાયલી વૃત્તિમાં સૂર્યના તાપથી, પળવાર સ્વપ્ન અનુભવતો, ઉંચે હવામાં દયાકુંવરનાં ભૂત તે દેખવા લાગ્યો. પોતાની વિદ્યાના બળે કંઈ કંઈ કલ્પના કરતો, જેમ જેમ ઉઘમપુરથી દૂર જતો ગયો, તેમ તેમ પ્રેમની સ્થિતિસ્થાપક દોરીવડે પોતાનું મન ગૂંથતો ગયો. કંઈ કંઈ ઉદ્ઘાસ, તે ચાલતાં ચાલતાં અનુભવવા લાગ્યો. કંઈ કંઈ વિધ્નો, કંઈ કંઈ હરકતો, તેની દ્રષ્ટિમાં, ઉડતી માખીઓની માફક, ગણગણવા લાગ્યાં; પણ તે સર્વની વચ્ચે, દયાકુંવરની શુદ્ધ

પ્રીતિનો શાંત પણ ચોખ્ખા અજવાળાથી બળતો દીવો તેને પ્રત્યક્ષ જણાયો.

જાણે કે સૂર્ય તેની મનોવૃત્તિઓને પિછાણી શકતો હોય, તેમ પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશતો તેના તનને તપાવતો હતો. વનમાં આમ તેમ શરતાં હરણોની માફક, તેના મન-અરણ્યમાં દોડતા કંઈ કંઈ તરંગોને લીધે, કોઈ કોઈ વખત તે ઉભેલા વૃક્ષની માફક સ્થિર બની જતો હતો. રસ્તાની એકાંતમાં, વચ્ચે વચ્ચે મળતા કોઈ કોઈ મનુષ્યની જેમ, તેની આ પ્રીતિ પરિપૂર્ણ થવાની આશા વારંવાર ડોકીયાં કરતી હતી. પ્રિયતમાની જ વાર્તામાં મગ્ન રહેતા તેના મનને પણ ખીજું ન જ સૂઝ્યું. વિચારોની પુનરુક્તિથી તેનું મગજ થાકી ગયું નહિ; અને એક જ વિચારથી બનતા શૂન્યવત્ મસ્તકમાં પણ, સમુદ્રમાંથી સરિતામાં જતા તરંગની માફક, એના એજ વિચારો આવવા લાગ્યા. એકના એક જ વિચારોનો પણ, રસ્તાનો અંત આવતાં અંત આવ્યો જણાયો નહિ. ઘરમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે દયાકુંવરની મૂર્તિ ઉભેલી જ તેને દેખાઈ, સ્વપ્નમાં પણ તેને મૂકી જવા ખૂશી ન હોય, તેમ તેને સ્વપ્ને પણ એનાં જ આવવા લાગ્યાં.

દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા અને ફરી ઉઘમપુર જવાના વખતમાં વિલંબ થવા લાગ્યો. “તમારું વચન આવું જ કે?” એમ કહી જાણે, દયાકુંવર દયાપાત્ર આંખે ઠપકો આપતી હોય, એવું ચિત્ર તે પોતાની કલ્પનામાં જેવા લાગ્યો. “પ્રીતિ કરીએ ત્યારે આમ ન કરીએ”-એમ કહી જાણે દીન વદને દયાકુંવર વિનવતી હોય એમ એને લાગ્યું. “ખીજા પુરુષની માફક તમારામાં શઠતા નથી, ત્યારે શું કરવા મને નાહક હેરાન કરો છો?” એ પ્રશ્નથી જાણે દયાકુંવર જવાબ માગતી માગતી પોતાની પ્રીતિની ખાત્રી બતાવતી હોય, એવા વિચારથી કોઈ કોઈ વાર તેના હૈયાને ધારણા મળતી હતી. “મારા આંસુ તો જીઓ ! માઈ નૂર વિનાનું શરીર તો જીઓ ! તમારા વિના સૂકાઈ ગએલી વેલની માફક હું લાગું છું તે જોઈ દયા તો લાવો !” એ કલ્પનાથી તેનું કાળજી કપાવા લાગ્યું. “તમે છોડશો પણ હું છોડીશ નહિ; માઈ મન છોડશે નહિ; હું તો પાણીના રેલાની પેઠે તમારી પછવાડે જ” એ વિચારથી એને રોવું આવ્યું. આવી આવી કલ્પનાથી પરવશ બનેલું તેનું મન તેને હાથ રહ્યું નહિ.

રેશમ જેવા સુંવાળા અને નરમ અંતઃકરણમાં પ્રિય વસ્તુના વિયોગે પ્રીતિના કંઈ કંઈ અસહ્ય ઉઝરડા પડવા લાગ્યા; અને એ પ્રીતિમાં, સ્નેહના બળે ઉશ્કેરાતી કલ્પના શક્તિએ લવણ ઉમેર્યા જ ક્યું. મૂળ-માંથી જ ઉખડી જતું તેનું અંતઃકરણ પણ કેમ કટકા થઈ ઉડી દુર નથી જઈ પડતું એ જોઈ તે વિસ્મય થવા લાગ્યો. એક જ વિચારનો કીડો તેના મગજમાં પેઠો; અને એ કીડો શરીરને પણ ફેલી ખાવા લાગ્યો. ચિંતામૃત ચિત્તને પ્રિયની વાર્તા સિવાય કંઈ ગોઠતું જ નહિ. તેનું ચિત્ત ભ્રમિત થવા લાગ્યું; અને શરીર ઘસાવા માંડ્યું. શરીરમાં જીણો તાવ લાગુ થયો. ખાવા પીવામાંથી રૂચી ઉડી ગઈ, અને વિરહના બળે દુબળા થઈ જતા વિદ્વાનદેના શરીરમાંથી ચેતન ઉડી જવા લાગ્યું;

પોતાના એકના એક અને વહાલા પુત્રની આવી વિપરીત દશા પ્રેમની જ આંખે જોનારા પ્રેમાળ માઆપને છાની ન રહી. તેનું શન્ય, ધર-કામમાંથી અને તેમના પોતામાંથી પણ વિરક્ત રહેતું, મન તેઓ જાણી ગયાં; અને છેવટે તેનું શરીર ઘસાતું જોઈ વારંવાર તે સંમંથી તેને પૂછવા લાગ્યાં. પોતાના માટે શ્રવ આપનારાં પ્રેમાળ માઆપને પણ એ વાત તેનાથી કહેવાય એમ નહોતી. અનુપમ સ્નેહવાળા માઆપની પાસે પણ શરમનો પડેલો તેનાથી તુટે એમ નહોતું. અદૃશ્ય રતિ-ચેતનની વાત, તેના મનમાંજ રહે જાણે સો મણના બોજ તો અંપાતું હોય, તેમ તેનું મન કચડાવા લાગ્યું—છૂંદાવા લાગ્યું; અને આંચુડામાં પીગાતી શેરડીની માફક નીચોવવા લાગ્યું. મનમાંથી નહિ ખસતી દયાકુંવરની પ્રીતિના ઘાથી એનું,

“કાળજ કોરાયું, કંદર્પનાં શર વાગીયાં રે”.^૧

અને એ ઘા અસહ્ય નાવડ્યો. જીણ તાવમાંથી તાવ શર થયો. ચિત્તભ્રમણા વધી. મન અસ્વસ્થ થયું, અને ખાવા પીવાના બાન વિનાનો અને ભ્રમિત મસ્તકમાં કલ્પનાના બળે, મન-પ્રદેશ આગળ દયાકુંવરનાં કંઈ કંઈ સ્વપ્ને આજેખતો, પથારીમાં પડ્યો લવવા લાગ્યો. સ્નેહ સન્નિપાત એને થયો. શી વિપરીત દશા !!!

પોતાના પ્રિય પુત્રની લયંકર દશાનું બાન સ્નેહથી દ્રવતા માઆપના અંતઃકરણમાં હવે શલ્યની માફક સાતવા લાગ્યું. તેમના મનમાં પણ હવે તેના વિષે તેમને ચિંતા થવી લાગી. તેમની તરેહ

તરેહની ઠાળજીથી શરીરની વ્યાધિનાં ઔષધ કરતાં, તેના મનની વ્યાધિ બિલકુલ મટી નહિ ઉંપલક ઉપચારથી કારણ એમ ને એમ રહ્યું તેથી ઉલટું શરીરને-વેદના આપવા લાગ્યાં નિર્ધનપુરના ગામહી વૈદો, તરેહ તરેહના ઉકાળા આપતા હતા. પરંતુ મનનું દર્દ જાણવાની શક્તિ તેમનામાંથી કોઇને નહોતી દરદ જાણ્યું હોત તોપણ સ્થળ જાણ્યા વિના કાંઇ ઉપાય કરવાની ચતુરાઇ પણ તેમનામાં નહોતી; વૈદના વૈદ પરમેશ્વર સિવાય તેનું દરદ મટે એમ તેમને ન લાગ્યું ભૂખ અને વિગહના દુઃખે દરદ વધતું ગયું, અને શરીરમાં જેભાન અવસ્થા ધીમે ધીમે આવવા લાગી. એક, બે, ત્રણ, ચાર-એમ ઉપરા ઉપરી એકતીસ લાંબજો થઇ; અને આશા નિમિત્તે કેવળ કંઠે પ્રાણ ટકી રહેલો હોય એવો, કોઇ મહા મુનિ સમાધિમાં પડ્યો હોય એમ, ધોર નિદ્રા જેવી જેભાન અવસ્થામાં પડી રહેલો; ખોરાકની પોષણ શક્તિ જવાથી લોહીની ખામીને લીધે, કેવળ બાકી રહેલાં હાડકા-મંથી વિરૂપ લાગતો, અને પોતાના પ્રિય માખાપને જેભાનપણમાં અસહ્ય વેદનાથી કષ્ટ આપતો, વિદ્વાનંદ પથારીમાં જડયંત્ર સમાન પડી રહ્યો. તેના પ્રાણ કંઠે આવી કેવળ આશાના અમૃતથીજ પાલક ઉપરથી પગ સરી ગયેલા આદમીની પેઠે લટકી રહ્યા હતા. માંદા માણસની સંભાળ લેવામાં, અને તેના મંદવાડની ચિંતામાં સાજાં માણસો, તેનાં પ્રિય માખાપ પણ, માંદાં જેવાં થઇ ગયાં. પથારીની બંને બાજુએ સામસામા બંને માખાપ બેસી, એક બીજાનાં સામું ટક ટક જેઇ રહેતાં હતાં. ઘણી વાર સરસ્વતીનું હૈયું હાથ નહિ રહેતાં આંખમાંથી આંસુની ધાર વારંવાર ચાલતી હતી; અને પોતાના દુર્દૈવને કપાળ કુટી કોઇ કોઇ વાર ઠપકો આપતી હતી. વત્સલ પિતાની આંખમાં પણ, કોઇ કોઇ વખત વરસાદ વરસી રહ્યા પછી નેવેથી ટપટપ વરસાદના બિંદુની માફક આંખ આવી જતાં હતાં, મહા મહેનતે તેમનાં હાથે ચડેલું રત્ન રખેને દૈવના યોગબળે હાથમાંથી સરી જાય, એ વિમાસણમાં તેમના શોકની સીમા ન રહી. સરસ્વતીનાં ખજખજતાં આંસુ, કોઇ કોઇ કોઇ વાર લાંબા સોટા જેવા પડેલા વિદ્વાનંદના દુર્મળ હાથ ઉપર પડતાં; અને તેની ઉજ્જ્વલતાથી પોતાના બળેજ સજીવન પામતા કોઇ કોઇ વાર તે હાલતા. હાથની મંદ ગતિની સાથે માખાપના જીવમાં જીવનામૃત રેડાતું હતું. પરંતુ એ દશા ઝાઝી વાર ટકતી નહિ. એવું શુભ પરિણામ ફરી

લોભની ખાતર, માઆપ એક ચિત્તે પથારીની પાસે બેસી રહ્યાં. પુત્રના મંદવાડની ચિંતામાં ખાવાનું ભૂલી ગયાં. છ સાત લાંબણો તેમને થઇ ગઇ તેનું જ્ઞાન પણ તેમને ન રહ્યું; ભૂખની વેદના પણ ન લાગી. એકજ વૃત્તિમાં ચિત્ત રાખનારાં ગરીબ માઆપને રાત્રીને દિવસ સરખાંજ લાગ્યાં. અતે દૈવની કૃપાપર બરોસો રાખવાની તેમને જરૂર પડી; અને અંતરના ઉંડા ભાગમાંથી નાક ઝાલીને પ્રાણાયામ કરતા બ્રાહ્મણની માફક, ગાયત્રીના જેવી પવિત્ર પ્રાર્થનાઓ, હૃદયના ઉંડા ભાગમાંથી, મુખદ્વારા હોઠ શ્વેડાવતી પણ શબ્દરૂપ લીધા વિના, વરાળરૂપે, આ અનંત કોટી બ્રહ્માંડના મારનાર અને પાળનાર, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, કર્તા અને હર્તાની હજુરમાં જવા લાગી; તેમના હૃદયમાં પેસી, ઇંદ્રાસનની પેઠે, તેમના શરીરને ડોલાવવા લાગી. નીતિમાન, સદ્ધર્માચરણી, અને મહા પ્રભુની પ્રસન્નતા ઉપરજ આશા રાખી બેઠેલાં માઆપના પ્રાર્થના સંભળાય છે કે કેમ તે જ્ઞેવાનું છે.

પ્રભુ ! તું છે અશરણ શરણ મોરારી,

તુજ વણ શક્તિ નહિ, શંખધારી !

પ્રભુ.

ભક્ત પ્રલલાદને ભયથી ઉગાર્યો, કષ્ટ તેનાં સર્વ ટાળી;

સુધડ સેવકને સાંભળ કરી તેં તો, બિરદ પોતાનું પાળી.

પ્રભુ.

હરિશ્ચંદ્રનું સત્ય દીપાવ્યું, ઇંદ્રાસનને ડોલાવી;

નાથ ! અનાથની વારે ધાયા, ભક્ત દયા દિલ આવી.

પ્રભુ.

દુઃખને સમે દુઃખે યાદ કરે તેને, દિવથી દયાઓ ઉગાર્યો;

ગજેન્દ્રને જળ બંધ છોડાવ્યું, અઝમેળ તેં તાર્યો.

પ્રભુ.

ધર્મરાયની બીડ ધરી મન, દ્રૌપદી લીધાં ઉગારી;

એક ઉપર એક ખંતે ધરીને, ચૌરની કોંધોં ત્યાં પથારી.

પ્રભુ.

વામનરૂપ ધરી બળી માયોં, સનિયાનું સત્ત પણ રાખ્યું;

કાળી નાગને નાથ્યો વળી તેં, હરકંઠનું કષ્ટ કાપ્યું.

પ્રભુ.

હું પામર જન કાંઈ ન પ્રીછું, અકળ માયામાં મુઝાઉં;

શીવજી સમા જ્યારે પાર ન પામ્યા, ત્યારે હું તો અટવાઉં.

પ્રભુ.

નાથ ! શરણ નથી તુજવણ કોઈ, અંતર આશ છે તારી;

કૃપા કરી મવ સિંધુ ઉતારે, લે આ તનુજ ઉગારી;

પ્રભુ.

પ્રભુનો મહિમા કોણ જાણી શકે એમ છે ?

વિદ્યાનંદના મંદવાડના સમાચાર બહાર ફેલાવા લાગ્યા હતા. ધીમે ધીમે ઉઘમપુરમાં પ્રેમકુંવરબાઈને તેના ભયંકર મંદવાડની ખબર પડી. દૂર ગામથી પણ પોતાનું સગું માંદું હોય, ત્યારે જોવા આવવાને બહાને દિલાસો દેવા આવવાનો રીવાજ હિંદુઓમાં છે. પ્રેમકુંવરબાઈને, સરસ્વતી અને નિત્યાનંદના આ એકના એક છોકરાને જોવા જવાનું આવશ્યક લાગ્યું; અને જવાને પ્રસ્થાનું કર્યું. દયાકુંવર હવે બાર તેર વરસની થઈ હતી; તેથી એને એકલી મૂકી જવા કરતાં, પોતાની સાથે જ લઈ જવાનો વિચાર એને ઉત્તમ લાગ્યો. જવાને તૈયાર થયાં. બીજો દિવસે નિર્ધનપુર આવ્યાં; સરસ્વતીને ત્યાં જ ઉતર્યાં.

બાહ્ય વ્યાપારથી કેવળ વિરક્ત થએલા, અને પોતાના પ્રિય પુત્રનાજ મંદવાડની ચિંતામાં અતિશય ચિંતાતુર બનેલા, વિદ્યાનંદના માબાપ પોતાનાં આવેલાં અતિથિ સગાંને આવકાર દેવા ઉઠ્યાં. ધરકામ તેમનાથી હવે બની શકે તેમ નહોતું. સ્વાભાવિક રીતે તરૂણ દયાકુંવરને માથે એ કામ આવી પડ્યું. પ્રિયના મંદવાડમાં અતિશય શોકાતુર બનતી છતાં, પોતાના પ્રિયના માબાપના ધરમાં કામ માથે ઉપાડી લેવામાં, આ ગુણવાન છોકરી ઉત્સાહી બની. વિદ્યાનંદનો મંદવાડ જોઈ તરૂણ બાળા ગભરાઈ ગઈ; અને એકલી પડતી ત્યારે રોયાંજ કરતી હતી. તેની માંદગીનું કારણ તો તે ક્યાંથી જાણી શકે? પણ દરેક ઉપચારની અસર વહેલી થાય એમ ઈચ્છવા લાગી. ધરમાં કામકાજને માટે હેરા ફેરા કરતી, ડબક ડબક આંખમાંથી બોરબોર જોવા આંસુ સારતી, અને વિદ્યાનંદની ચિંતામાં પોતાના શરીરનું બાન પણ ભૂતી જતી દયાકુંવર, મનમાં ને મનમાં સોસાયા કરતી હતી. તેના દિલાસાનું સ્થાન અત્યારે કોઈ નહોતું. કોઈવાર પધારી આગળ ઉશીકે બેઠી બેઠી રોયાં કરતી હતી. માંદગીનું ભયંકર સ્વરૂપ જોઈ, સરસ્વતીને પોતાની માતૃશ્રીના પોકળ હૈયામાંથી અપાતા ખોટા દિલાસાનું અસંભવિત પણું કહી, તે વધારે વધારે રોતી; અને પ્રસંગોપાત “હાય, હાય! એમને કાંઈ થયું તો! પછી મારી વક્ષે શી? કે માઈ પછી કોણ? અરેરે! એમને કાંઈ ન થાય તો ઠીક; એમને બંદે જે કાંઈ મને થવું હોય તે થાય, પણ એ ક્ષેમકુશળ રહેતો સાઈ! હે, માતા! હે અંબાજી! હું તારી જત્રા કરીશ. તારી પાળે આવીશ, ત્યારેજ ધી ખાઈશ” એમ મનમાં ને મનમાં ઘણીવાર

સોસાતી. દેવોની કંઈ કંઈ પ્રાર્થનાઓ કરતી. કંઈ કંઈ બાધા આપડી રાખતી પણ કશું સંભળાતું હોય એમ જણાયું નહિ. વિદ્યાનંદને ફેર પડવાને બદલે ઉલટું દરદ વધતું ગયું, અને તે કાળરૂપે આવ્યું હોય એમ સૌને જણાવા લાગ્યું.

પરંતુ ઇશ્વરની ગતિ અકળ છે. એ મહાન પિતાના રસ્તા કોઈ જાણતું નથી. એક દિવસે સરસ્વતી અને પ્રેમકુંવર ઉદાસ ચહેરે પધારીની એક બાજુએ બેઠાં હતાં. સામે નિત્યાનંદ ઉતરી ગયેલે મુખે બેઠો હતો; અને ઉશીકા આગળ ખિન્ન વદને દયાકુંવર બેડી બેડી પોતાના પ્રિયનું દર્શન કરતી કરતી, આંસુ સારતી હતી. તેમને આવ્યાને હવે એક બે દિવસ થયા હતા.

“બાધ! બાપુ. વિદ્યાનંદ! પ્રેમકુંવરબાધ આવ્યાં છે, સામું તો જો!” કાલાવાલા કરતી, લાડમાં દીકરાના મસ્તકપર પોતાનો હાથ ફેરવતી, બીજે હાથે ધીમે ધીમે પવન નાખી મુખ ઉપર બેસતી માખીઓને આધી ઉડાડતી, અને દીન વદને જાણે એની જીવનદોરીજ વિદ્યાનંદના હાથમાં હોય, એમ સરસ્વતીએને બોલાવવા લાગી. નિત્યાનંદ વિદ્યાનંદનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ ધીમે ધીમે હલાવવા લાગ્યો; અને પુત્રવત્સલ પત્નીના મુખ સામું જોઈ રહેતો, દિલગીરીમાં ગરકાવ થતો, વિદ્યાનંદના મુખ ઉપર તાકી રહેતો, હૃદય હાથમાં રાખી, તે જવાબને માટે તૈયારી રહ્યો. પરંતુ તેને તો જાણે કોઈએ જાદુ (હીપ્નોટિઝમ)* કર્યું હોય તેમ, એ જાદુદાર સિવાય બીજા કોઈનો પણ શબ્દ સાંભળવાને તેને અધિકાર ન હોય તેમ તે જડવત્ રહ્યો. માત્ર દીર્ઘ, લાંબા શ્વાસોશ્વાસથી જ તેનું હૈયું ધબકતું રહ્યું.

“એ કાંઈ ખાય છે?” પ્રેમકુંવરે જણાસાથી પૂછ્યું.

“નારે, બાધ! આજ એકવીશ બાવીશ લાંબાણો થઈ. જુઓને એનું શરીર! કાણ જાણે ક્યાએ વડવાઓના પૂણે એ જીવતો રહ્યો છે.”

જાદુ (હીપ્નોટિઝમ) જેના ઉપર અજમાવવામાં આવે છે, તે વાળું કરીને જાદુ કરનારનું જ બાલકું સાંભળી શકે છે. તે ઉંઘમાં રહે છે, અને બીજાનું બાલકું ગમે તેટલું મોટું બોલાયકું હોય, પણ તે સાંભળી શકતો નથી. જાદુ કરનાર હજીવેથી બોલે તો પણ એ સાંભળે છે.

સરસ્વતીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેનું મુખ ઉતરી ગયા જેવું થઈ ગયું. લાંબા મંદવાડથી એનું હૈયું હેબકાઈ ગયું હતું. પ્રેમકુંવરને પણ માહુ લાગ્યું; અને નિત્યાનંદ પણ રોવા જેવો થઈ ગયો. આટલું છતાં, પરમેશ્વરના ધ્યાનમાં આ વાત ઉતરતી નથી, તો તે હશે તો ક્યાં હશે, એ શંકાથી નિત્યાનંદનું મન સંશય ખાવા લાગ્યું.

“હશે, બાઈ! તમારી કરણી સારી છે, તો તેને સારૂં જ થઈ રહેશે.” પ્રેમકુંવર બોલી.

“અરે બાઈ, જેટલા પથરા છે એટલાને દેવ કરી પૂજ્યા છે, ત્યારે આ દીકરાના દર્શન થવા વારો આવ્યો છે. હવે એ દીકરાના દશા તમે જુઓ છો.” સરસ્વતી ગળગળી થઈ ગઈ.

“બાઈ, ઇશ્વર દયાળુ છે, એ કોઈનું ખરાબ કરતો નથી, તમારા પુણ્ય આમાં આવશે—”

“ઇશ્વર તો હમણાં મનુષ્યોને દુઃખી કરવાનો ધંધો જ લઈ બેઠો છે,” નિત્યાનંદ વચમાં ધુંધવાઈ કહ્યો. “મેં તે એવાં શાં પુણ્ય કર્યા હોય! તમારાં જેવાં સગાંનો આશરો અમારે જખરો છે.” આંખમાં આવેલાં આંસુને લહોતી લહોતી સરસ્વતી બોલી.

“તમારી કરણી સારી જ છે. સારા માણસને ઇશ્વર કોઈ દિવસ દુઃખી કરતો નથી. મનુષ્યની કસોટી કરવાને તે દુઃખ નામે છે, તો આપણે દુઃખમાં ધીરજ રાખવી. એ જ કરશે તે સાફ જ કરશે, એનો મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.” પ્રેમકુંવરે ધીરજ આપી, પણ પરમેશ્વર ક્યારે તો ઉગરે એમ એના મનને હતું.

“માતૃશ્રી! એ બોલતાએ નથી, પણ એને ખવરાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો!” ધીમે, મધુર, કોમળ સ્વરે ઉશીકાપરથી દયાકુંવર બોલો.

એ સાંભળી વિરહાવસ્થા ભોગવતા પ્રેમી દિલમાં આત્મામૃત રેડાયું; અને તેની અસર મગજ સુધી પહોંચી ગઈ. વિજળીના સંચાનો સ્પર્શ થયો હોય, અથવા તો કોઈએ *જાદુ દંડ લગાડ્યો હોય તેમ વિદ્યાનંદનું શરીર ધીમે ધીમે હાલવા માંડ્યું. તેના હૃદય-કમળની પાંખડીઓ ધીમે ધીમે ખીલવા લાગી. આ જોઈ માબાપના જીવમાં જીવ આવ્યો. વિદ્યાનંદનાં નેત્રો ઉઘડ્યાં; અને ટોળામાંથી વિખૂટી

પડી ગયેલી ગાયની માફક, પોતાની પ્રિય વસ્તુની શોધમાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યાં. દયાકુંવરનો કોમળ મધુર સ્વર, અદ્ભુત શક્તિ ધરાવનારી તેની હૃદયની આંખોએ તરતજ ઓળખી કાઢ્યો; અને દષ્ટિ માળાપ ઉપરથી પ્રેમકુંવર ઉપર ગદ્ય, પણ સ્વર કરનારી જડી નહિ. આકુળ બ્યાકુળ આંખે મનની પ્રેરણાથી મસ્તક પાછું ફર્યું; અને પ્રિય વસ્તુપર નજર ઠરી, મીઠ મળો. પરંતુ એ સ્થિતિ પરવાર ટકી. શટેલી આંખે, ગાંડા જેવો બની, હૃદયમાંથી નીકળતું કંઈ કંઈ અસંખ્ય-અર્થ વિનાતું તે બોલવા લાગ્યો.

“કમળ જશે શું કરમાઈરે, એનો ભ્રમર ભોગી કાણુ ધારો;
સરવર પડયું કરમાયેરે, એને મલિન દાદુર ખારો.”

વિદ્યાનંદ દયાકુંવર સામું જોઈ રહ્યો. આટલા ફરથી સરસ્વતી હરખાઈ ગઈ. ભ્રમણામાં તે ભ્રમણામાં એ ગાંડો થઈ ગયો છે, એમ એણે ધાર્યું. વિદ્યાનંદ બહાવરો બની આમ તેમ જોવા લાગ્યો. પરંતુ નેત્રો પાછાં મિચ્યાં.

“ભાઈ ! વિદ્યાનંદ ! ભાઈ ! બાપુ ! જોતે અહીં ! પ્રેમકુંવર, તેમની પુત્રી દયાકુંવર અને સૌ અહીં ખેસી રહ્યાં છે. આમ ગાંડું ગાંડું કાં બોલ ? ” સરસ્વતી હર્ષથી ઘેલી થઈ ગઈ; અને વિદ્યાનંદને બોલાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. દયાકુંવરનું નામ કણ્ઠગોચર થવાથી વિદ્યાનંદના મુખ ઉપર સ્મિત ફરકતું જણાયું. લાંબા મંદવાડથી બાવળના પાન જેવા બનેલા તેના હોઠ, રંગહીન, રૂપહીન, પણ હાલવા લાગ્યા; અને તેની આંખો ફરી ઉઘડી. પાછો લવવા મંડ્યો, બોલવા લાગ્યો.

કુમુત્રી કુમુદિની વહી જાય, ચંદ્રની શીતળતા રહી જાય;
કમળ તણી પરાગ લુટઈ જાય, ભ્રમરનો ગુંગરવ નહિ થાય.
પોયણી બની મત્ત જળમાં, વીંટાઈ મચ્છ વડે વળમાં;
રહે છે ચંદ્ર શીત વ્યોમે, ઝરે છે ચંદ્રકાંત તોયે.

જાણે કે તેનાં નેત્રો કંટાળી ગયાં હોય, તેમ શરીરથી મિચ્યાં, પણ મિચાતાં મિચાતાં દયાકુંવર બણી તીવ્ર કટાક્ષ નાખતાં ગયાં. આજનો બનાવ સરસ્વતીને વિચિત્ર આનંદ બર્યો લાગ્યો. લાંબા વખતના અપવાસથી બળ વિહીન શરીરમાં આટલી પણ સ્ફુરતા જોઈ એનો આનંદ અંતરમાં ઉછળવા લાગ્યો. હર્ષનાં આંસુ એની મેળા-

એજ આંખમાંથી સરવા લાગ્યાં. પરંતુ શરીરથી પાછાં નેત્રો મિચાવ્યાં નેધ એ ગમરાઇ ગઇ. ખરી પડેલો વેલો, સૂકાવા માંડ્યા અગાઉ તાજે બનતો જલ છે તેમ, મરવા પહેલાં થોડી વારથી માણસના મુખ ઉપર તેજ આવે છે; અને કેટલીક વખત તો એવો બૂલાવો ખવરાવે છે કે જાણે કોઇ રોગ કે નબળાઇ તેના શરીરમાં ન જ હોય, તેમ વાતચિત કરે છે, સૌને સંભારે છે, અને સૌની સાથે આનંદ કરી ગઇ ગુજરી વિસરાવે છે; પરંતુ થોડી વાર પછી નિર્મિત બને છે. તે પ્રમાણે આ નવા ફેરફારથી સરસ્વતીના અંતઃકરણમાં અમંગળ શંકાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. તેનું મુખાર્ચિંદ છેક ઉતરી ગયું. જાણે કે નિરાધાર, કંગાળ બની ગઇ હોય, એમ ગરીબડું મોંઢ કરી વિદ્યાનંદને બોલાવવા લાગી.

“ભાઇ ! વિદ્યાનંદ ! દીકરા ! એમ ન કરીએ. અમને કેટલું થતું હશે, તેની તને શી ખબર પડે ? ભાઇ ! સામું જો. ગરીબ મા ઉપર કાંઈક દયા લાવ. બેટા ! તારા આ ગાંડપણથી અમારું કંઈક કાળજી પણ કપાઇ જાય છે. કેમ કાંઈ જવાબ આપતો નથી ?” સરસ્વતી વિદ્યાનંદના મુખ ઉપર નીચી વળી વળી જોવા લાગી. નિત્યાનંદ વગર બોલવે ગમરાએલા જેવો રોવા લાગ્યો. પ્રેમકુંવર આ અતિ કરુણ દેખાવથી જડ જેવી બની ગઇ, અને દયાકુંવરના હૃદયના ઉડાણમાંથી ઝીણાં ડુસકાં નીકળવા લાગ્યાં.

દયાકુંવરનું નામ વિદ્યાનંદને આનંદ આપતું જણાયું. પરંતુ એના લવારામાં કોઇને કાંઈ સમજણ પડી નહિ. દયાકુંવર હવે સમજણી થઇ હતી એટલુંજ નહિ પણ તેની માતુઃશ્રી પાસે બણી હતી, અને વિદ્યાનંદના લાંબા સહવાસથી તેના હૃદયમંદિરમાં પેસવા શક્તિમાન પણ હતી. પ્રેમકુંવર અને વિદ્યાનંદનો સંબંધ સમજતી દયાકુંવરને તરત સમજાઇ ગયું કે મંદવાડનું કારણ પોતે હતી. “અરરર ! આવો બપંકર મંદવાડ મારી ખાતર ! ત્યારે એમની પ્રીતિ કેવી, કેવડી ? એ પ્રીતિની ખાતર હું શું શું ન કરું ? આ પ્રીતિની આગળ આત્મા પણ શા હિસાબમાં છે ! વઢાલા વિદ્યાનંદ ! તમારે એ બાબતમાં બિલકૂલ મુંઝાવું નહિ. હું તમારી જ છું, અને સદા તમારી જ રહીશ;” એમ પોતાના મનમાં ગણગણવા લાગી. પ્રેમના જુસ્સામાં, પ્રીતિના આવેશમાં, મુગ્ધ બાળકીના મન ઉપર વિદ્યાનંદની પ્રીતિની અવધિ જણાઇ. તેના દિલમાં એની છાપ સજ્જડ આજેખાઇ. વિદ્યા-

નંદની પ્રીતિ રગે રગે પ્રસરી ગયેલી એવી દયાકુંવરના હૃદયમાં અત્યારે વર્ણસંકર શોધ્યોએ જડયો નહિ. એ તો સંસારના જડ વ્યવહારમાં, માયા વિનાના ધડની માફક, કોણ જાણે ક્યાંય એ વખતે ગોથાં ખાતો હતો. શ્રેષ્ઠ રસિકતાના અપરિચિતને એ વાત જાણાઈ પણ નહિ. પૂજ્ય અને પ્રેમાળ માતાની પસંદગી, કુદરતની પસંદગી આગળ ઘૂમટો તાણી મનની વૃત્તિને માર્ગ આપી, આઘી ઉભી રહી, નષ્ટ થઈ, અદશ્ય થઈ; અને પ્રીતિના અતિ અનુપમ ચીકટ તંત્રે સંધાએલ નાની પણ મોટા મનવાળી દયાકુંવર પોતાના જીવનમય પ્રિયને માટે ગમે તે ખમવા તૈયાર થઈ. રૈભિયોને માટે થતા જ્યુલિયેટના આવિર્ભાવ તે અનુભવવા લાગી. દયાકુંવરની વિદ્યાનંદ ઉપર પણ પ્રીતિ અગાધ હતી; પણ પોતાની એ પ્રીતિને વિદ્યાનંદની પોતા ઉપરની પ્રીતિ આગળ ક્ષુદ્ર દ્રવ્યવા લાગી; તેની પ્રીતિ એને અનુપમ લાગી; એની પ્રીતિની જોડ હશે એવું એના મનને પણ ન આવ્યું; અને મોતની પથારીએ પડેલા અને પોતાને માટે જ ઉત્પન્ન થએલા ભયંકર મંદવાડથી ગાત્ર-હીન જેવા શરીરથી વધારે પ્રિય લાગતા વિદ્યાનંદને તે અમૃતમય આંખે એકી નજરે જોઈ રહી. પક્ષપાત વિના પ્રીતિ નથી થતી. ફરી ફરીને, તેના રૂપ ગુણનો વિચાર લાવીને, અંતઃકરણના સ્નેહથી ઉમળકો એના ઉપર ઉલટાવવા લાગી. વિદ્યાનંદની મૂર્તિ તેના હૃદયમાં નાચી રહી; તેની આંખની કીકીઓમાં પ્રતિબિંબ પામી. વડીલોની હાજરી ન હોત તો જરૂર એ એને વળગી પડત. સત્ય સ્નેહ એવો જ છે; પણ બંનેને એક જ આવિર્ભાવ થયા વિના એ દીવો પ્રગટતો નથી. એ સત્ય સ્નેહનો દીવો, આ તરણુ પણ યુવાન જોડાની વચ્ચે, નદી કિનારે બે વાયુના સંગમથી થતા ભડકાની માફક આપોઆપ જ પ્રગટ્યો હતો. અગ્નિહોત્રીના કુંડની માફક એક બીજનાં આકર્ષણ ધસાવાથીજ પ્રજ્વલિત થયો હતો; અને ગમે તેવી દુઃસહ સ્થિતિથી પણ તે એલાઈ જાય એમ નહોતું. એ પ્રીતિની પરિપૂર્ણતામાં, તેની માતૃશ્રી તરફથી જ, વિંધ્યાટવીના પ્રદેશમાં ફેલાયલા વિંધ્યાચળ પર્વત જેવી આડ થશે એમ તે જાણતી હતી; તોપણ એ ભયથી પણ તેનું નાજુક પણ સખળ મન ડગે એમ નહોતું. સીતાની માફક સત્યથી જ રહેવાનો એને અંકુર ફૂટ્યો. દમયંતીની માફક ગમે તેટલું દુઃખ પડે, પણ તેમાંએ ધીરજ રાખી રહેવાની એને હોંસ ઉત્પન્ન થઈ. સાક્ષાત્ પરમેશ્વર ઉતરીને તેના મસ્તકને કચરી કચરીને છૂંદે, પણ તેના મગજ-

માંથી એ પ્રીતિને જૂદી પાડી શકે એમ નહોતું. પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ એના મનને તો વિદ્યાનંદનો સંબંધ વિશેષ હતો. પોતાના મનથી જ પ્રતિપાદન કરેલી પ્રીતિની પરિપૂર્ણતા માટે, પોતાના આત્માનો ભોગ આપવો પડે તો તેને પણ પ્રીતિના એ કુંડમાં શ્રીફળ તરીકે હોમવાને તેનું મન તૈયાર હતું. પરંતુ એની એ જ ચીજની ખરાબી થતી જોઈ, ઉશકે બેઠી બેઠી, પોતાના પ્રિયની ફરીને બેભાન અવસ્થાની ચિંતામાં આજોટતી, દયાકુંવરના હૃદયના ઉંડાણમાંથી દીર્ઘ નિશ્વાસ નીકળવા લાગ્યા. સૂર્યના બેઘા પ્રકાશ વિના, કમળ જેવું તેનું મૂખ કરમાઈ ગયું હતું. માત્ર આવજાવ કરતા લાંબા નિશ્વાસથી તેનું હૃદય ધીમે ધીમે ધબકતું હતું, અને અંદરથી ખરફની માફક ખરખર કરતું હતું. આ વેળાએ તેની વાળેલી પલાંઈ આગળ, તેના સચેત હૃદય સન્મુખ જાણે તેની અખંડ પ્રીતિની યાચના કરતું તેને ખોળે પડ્યું હોય તેમ વિદ્યાનંદનું અચેત મસ્તક પડ્યું હતું. તેનું જીવનસૂચક તાળવું જરીક ઉંચે નીચે થતું હતું. સર્વ બેઠેલાંઓને અદૃશ્ય પણ જાણે વિદ્યાનંદની મૂંગી યાચનાનો ઉત્તર આપતા હોય તેમ શોકમય મૂર્તિ દયાકુંવરના હૃદયમાંથી નીકળતા દીર્ઘ નિશ્વાસનો સહજ ઉજાલો વાયુ, એક ઉપર એક નીકળતા નિશ્વાસના બળે, તેના સજીવન તાળવા સુધી જતો હતો, અને તેને સ્પર્શવા શક્તિમાન થતો હતો.

પ્રિયની દરેક ચીજ પ્રિય હોય છે. પ્રિયના તરફથી પ્રેમદૂત જેવો આવતો આ વાયુ પણ ઔષધ રૂપ નીવડ્યો. મૂર્છામાં પડેલા રામચંદ્રજીને સીના દેવીનો અદૃશ્ય સ્પર્શ જીવનગુટિકા નીવડ્યો, તેમ એ વાયુની ઉજાલો અસરથી ધીમે ધીમે વિદ્યાનંદના મસ્તકમાં ઉજાલો પ્રસરી; અને તેના જોરે મસ્તક જરીક હાલ્યું. થોડીવાર પછી, લોહથી ભારે બનેલા ખારણાં ઉઘડતાં હોય તેમ ધીમેથી વિદ્યાનંદની આંખો ઉઘડી. પેતાની પૂજ્ય માતુઃશ્રીનાં દર્શન થયાં; પ્રિયાની માતુઃશ્રીપર નજર ઠરી, અને તેની સાથે કાંઈક અચાંખે ઉત્પન્ન થયો; નિત્યાનંદને પગે પડી, હર્ષથી ઘેલી થતી દયાકુંવર એકદમ ઉડી ઉભી થઈ. ઘસારાથી વિદ્યાનંદની આંખો આકર્ષાઈ; અને હૃદયમાં રહેલીનાં દર્શન, નેત્રોએ પ્રત્યક્ષ કર્યાં. એ દર્શન, ઔષધપર ખોરાક નીવડ્યાં; અને તાડનાં પાંદડાં જેવાં લાંબા, દુબળા, સોટા જેવા હાથ ઉંચા કરી વિદ્યાનંદે પથારીમાં, બેઠા થવાની મૂંગે મોંઢે ઇચ્છા જણાવી. હર્ષમાં ડૂબી જતાં માઆપે અકેકા હાથ ત્વરાથી ઝાલી લીધો, અને પથારીમાં તેને બેઠો કર્યો.

વિદ્યાનંદ બેઠો થયો. આંખના હાડકાના ઉંડા ગોખામાં, કાળકા માતાના જેવી તગતગતી આંખોએ સૌને વારા ફરતી જોવા લાગ્યો.

“ભાઈ, કેમ છે? કાંઈ ખાઈશ?” સ્નેહભર્યા અવાજે સરસ્વતી બોલી. માતાનો સ્વાભાવિક સ્નેહ આવે વખતે ઝોર હોય છે. એ સ્નેહ સર્વાત્ર નિઃસ્વાર્થ છે.

“હા,” માંડમાંડ બોલવાની શક્તિ લાવી વિદ્યાનંદે જવાબ વાળ્યો. વિદ્યાનંદે હવે ખાવાનું શરૂ કર્યું; અને બેચાર દિવસમાં તો માત્ર હવે શરીરમાં નળજાઈ સિવાય કાંઈ રોગ રહ્યો નહિ. પ્રિય પુત્રની આશા મૂકી બેઠેલાં પણ પરમેશ્વરની કૃપા ઉપર ભરોસો રાખી રહેલાં પ્રેમાળ માઆપની પવિત્ર પ્રાર્થનાઓ સંભળાઈ હોય એમ જણાયું.

પરંતુ ઇશ્વરની અકળ લીલા જુઓ! માનવી! ફલાણું કામ મેં કર્યું, ફલાણી ખાખતમાં તો મારી ખૂબી છે, એમ વિચાર લાવી તું ફાગટ ફૂલાતો ના! એ અભિમાન તારું મિથ્યા છે. સંસાર એ અકળ માયાવીના હાથમાં ખેલ છે, અને મનુષ્યો તેના હાથમાં પૂતળાં છે. તેમને જેમ નચાવવાં હોય તેમ, એ વિધિની અદૃશ્ય દોરી પોતાના સખળ હાથમાં રાખી નચાવે છે. મનુષ્યની માયાગ્રસ્ત અને જડ બુદ્ધિને એનું જ્ઞાન બિલકુલ નથી રહેતું. જે વખતે દયાકુંવર પોતાના શાન્ત મનમાં વિદ્યાનંદને પ્રીતિથી વરતી, અંતઃકરણનો ખરો સ્નેહ એના ઉપર જોસબેર ઉલટાવતી હતી, અને વિદ્યાનંદ પણ મનમાં એ અનુપમ સ્નેહને હૃદય સ્ફૂરિત સ્નેહથી સત્કાર આપતો હતો, ત્યારે પ્રેમકુંવરની વૃત્તિ શા વિચારમાં હતી તે આપણે જોઈએ. રસિક વાંચનાર! તારી સ્મરણશક્તિની દોરીને જરીક લંબાવ. કાંઈપણ ભૂલી જતો નહિ. પહેલું પ્રકરણ યાદ રાખજે, કારણ તેના ઉપર આપણી ફૂલ કથા સંકળાયેલી છે. કાંઈ પણ આડો અવજો સવાલ પૂછ્યા વિના વાર્તાના પ્રવાહમાં વહો જા. તને યાદ તો હશે કે વિદ્યાનંદ છેલ્લી વખત ઉઘમપુરથી આવ્યો ત્યારે પ્રેમકુંવરના ઘરમાં પાણી પીવા ગયો હતો, અને ત્યાં દયાકુંવરને મળ્યો હતો; ત્યાં થું થું થયું એ તને ક્યારનું વિદિત છે.

એ વાત પ્રેમકુંવરના પણ જાણવામાં આવી હતી, અને વિદ્યાનંદ અને પોતાની પ્રિય પુત્રી વચ્ચે અસબ્ય પ્રેમ હોવાનો કાંઈક વહેમ તેને આવ્યો હતો. એ વહેમને અહીં પૂરવણી મળતી ગઈ. દયાકુંવર વિદ્યાનંદ તરફ જે જે મનના ભાવ ખતાવતી હતી તે તે,

દરેક નજીવી બાબતમાં પણ વિદ્યાનંદ તરફનું તેનું પક્ષપાતપણું, વિદ્યાનંદના તેને જોઈ હસતા મુખમાંથી નીકળતા કંઈપણ વચનનું તેનાથી આજ્ઞાની માફક તરત જ પાલન થવું, વિદ્યાનંદની ખરદાસ કરવામાં તેનું અગ્રેસરપણું, તેને નવરાવવામાં અને ધોવરાવવામાં અને તેનું શરીર પોતાને જ હાથે સાફ કરવામાં તેનું ખંતીલાપણું, અને વિદ્યાનંદને દરેક બાબતમાં ખૂશી રાખવાને તલપતું દયાકુંવરનું મન; આ સર્વની સાથે, ખંતેનું સમાન વય, ગુણ, રૂપ અને લાંબો પરિચય; આ સમ્રાજ્ય વડીલ વિધવાના ધ્યાનમાં પ્રસંગોપાત ઉતરવા લાગ્યું.

વિદ્યાનંદ પણ ઘણી વખતે દયાકુંવર ભણી સ્નેહ ભરી આંખે લાંબો વખત જોઈ રહેતો હતો, તે પ્રેમકુંવરે સ્પષ્ટ જોયું હતું. કોઈ કોઈ વખત ગૂઢ પરિહાસ કરતાં વિદ્યાનંદે ક્યારેક સમયાનુસાર દયાકુંવરનું વિનોદમાં હાસ્ય કરેલું, તે એની પ્રત્યક્ષ નજરમાં ચડ્યું હતું; અને તેને ધડીક પણ જોયા વિના, તેના મનને કાંઈ ચેન પણ નથી પડતું, એમ તે જાણી ગઈ હતી. દયાકુંવરના નિર્દોષ અને પવિત્ર મુખ ઉપર સહજ પ્રેમથી છવાઈ રહેતું સ્નેહનું શાસ્ત્ર વડીલ વિધવાની અનુભવી આંખોને વંચાવું મુશ્કેલ ન પડ્યું. પોતાનું રસિક બાળપણ સાંભરી આવ્યું, અને દયાકુંવરના બાપનો રમતિયાળ પણ શુદ્ધ સ્નેહ યાદ આવ્યો. તેના દિલને કાંઈક ઝોણું આવ્યું, અને આંખમાં ઝળ-ઝળાયાં આવ્યાં. પરંતુ જે પ્રેમ પોતાને અનુપમ હતો, તે જ વતનનો પ્રેમ પોતાની વહાલી પુત્રીમાં તેને કંઠેકાણે લાગ્યો. દરેક બાબતમાં સુશીલ અને કબાગરી, પણ આ બાબતમાં જ માતાની ઘાતને માન નહિ આપનારી પુત્રી ઉપર તેને કાંઈક ખોટું લાગ્યું. પોતાનું ભવિષ્ય પોતે જ શોધી કાઢતી સ્વતંત્ર છોકરી ઉપર તેને કાંઈક રોષ પણ આવ્યો ખરો. પરંતુ એ બાબતમાં નાની વયને લીધે એની અજ્ઞાનતા લેખી, એના મનમાં વસતી આ થએલી ભૂલને આટલેથી જ વગર વિલંબે અટકાવવાનો અને સુધારવાનો તેને હવે વિચાર થવા માંડ્યો. માબાપે પસંદ કરી આપેલા, અને દૈવયોગે અનુકૂળ આવી ગયેલા પતિ સાથે પોતાને સાચી પ્રીતિ થઈ હતી, એટલે નાના મનમાં પણ પોતાને મનગમતો હીરો પારખવાની શક્તિ રહે છે, એ વાત પ્રેમથી દેરાતી વડીલ વિધવા અત્યારે ભૂલી ગઈ. એના મનમાં ઉછરતી છોકરીની છોકરવાદી સહજ આવી ગઈ; અને એ છોકરવાદીથી નાદાન છોકરી બહુ દુઃખી થશે, એવું કલ્પતા માના પ્રેમાળ મનને સમયાનુસાર કાંઈક

ઉપાય કરવો વાજખી લાગ્યો. નિર્ધનપુર આવ્યાને હવે તેમને આઠ-દશ દિવસ થઇ ગયા હતા, અને વિદ્યાનંદને શરીરે હવે સાફ થતું આવતું હતું; એનો લાભ લઇ પ્રેમકુંવરે ઉઘમપુર જવાની રજા લીધી, અને ઘેર આવવા નીકળ્યાં. આઠ દશ દિવસનું સ્વપ્ન દયાકુંવરને ગૌતમ મુનિની ઇન્દ્રગણ જેવું લાગ્યું.

પ્રકરણ ૮ મું.

(અનુસંધાન).

ઉઘમપુરમાં કપટરામના ઘરમાં એ પૈસાનો સારીપેઠે જીવ હતો, અને નાતજાતમાં તે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો. તેની સ્ત્રીનું નામ ભોળીબાઈ હતું, અને એને પેટે કાંઈ છોકરું નહોતું, એટલે વર્ણસંકર ભાણેજને છોકરાની માફક ઘરમાં રહેવું દીક પડતું હતું. વર્ણસંકર અટક્યાળો અને બેભાન જેવો હતો. સત્તર અઢાર વરસનો થયો હતો, પણ “બુધ્ધવાર”ના તેનામાં બિલકુલ વાંધા હતા; તેને અને અકલને ખાર ગાડિનું છેદું હતું. મનમાં આવે તે બકી જાણતો હતો.

કોઇ કોઇ વાર તો વર્ણસંકર મામાની સાથે પણ ઝડકીયાં લેતો હતો; પરંતુ મામાની સાથે બહાર જાય ત્યારે ઘણું કરી મૂંગો રહેતો હતો. ભોળી મામી ધણીવાર એને સમજાવતી હતી, પણ આ ભાઇના તુંદા મિજાજ આગળ એ બાઈનું કંઈ ચાલતું નહિ; તોપણ તે પ્રસંગોપાત તેને ધમકાવવામાં કાંઈ કચાશ રાખતી નહોતી.

“કેમ! વર્ણસંકર હમણાં તો કાંઈ તારા સાસરાના ખજાર બિલકુલ નથી લાવતો!” ભોળીબાઈએ એકવાર વર્ણસંકરને પૂછ્યું.

“ના સાળું! હમણાંથી નથી જવાતું; તે દિવસ મામા સાથે ગયો હતો, તે પછી નથી ગયો. વળી કોઇ દી વાત.”

“પણ કહે છે કે તે તો બધાં નિર્ધનપુર ગયાં છે.”

“શું કામ?”

“તે તો કોણ જાણે! પણ કોઇ માંડુ છે તેને જોવા ગયાં છે, એમ સાંભળ્યું છે.”

“મારી વહુને પણ લઇ ગયાં છે કે શું?”

“લે, લે, શરમાતોય નથી ! એને ન લઈ જાય, ત્યારે અહીં તે વળી કોની પાસે મૂકી જાય ?”

“હું છઉંને ! પણ મામી, એ રૂપાળી તો બહુ છે હો ! મેં તો તે દહાડે મામાની સાથે ગયો તે દી મારી આંખે જોઈ. તેનું મોઢું તો જાણે ચીમનીતો ચાંદો, તેનું નાક તો જાણે દિવાની શગ, અને તેની આંખો તો જાણે મિલાડીની હોય ના, એવી !”

“રડયાને બોલતાં શરમ પણ નથી આવતી. ખાયલો હોય તે વહુનાં વખાણુ ઘડી ઘડી કરે.”

“એમાં શું થઈ ગયું ? બોલ્યાની પણ બંધી કે શું ? નવરે દહાડે પરમેશ્વરે ઘડી હશે, તેમાં એટલી રૂપાળી છે, એમ કીધું તેમાં શું થઈ ગયું ?”

“ ખાયલો ખાયલાવેડા કરે છે ! ”

“ જુઓ, મામી ! એકવાર કીધું, બીજી વાર કીધું, અને હવે ત્રીજી વાર કહેશે તો નહિ સાંખું, હો ! વળી કહેશે કે કીધું નહિ. ”

“જા, જા ! રડયા ખાયલા. ખાયલો નહિ ત્યારે બીજું શું ?”

“ખાયલો તમારો વર ! મેં કંઈ કે હવે હું નહિ સાંખું. હો ! બોલજો હવે શ્રીને. ”

“જાણનારી મીઠુંજ નાંખવું ભૂતી ગઈ છે તો. ” બોળીઆઈ ભૂતી ગઈ કે એમ ન બોલાય. “તારા મામા આવે ત્યારે તારી વાત કહેવા દેજો એમને; એટલે પછી તારી શી વસ્તે યાવં છે તે જોજો.”

“હું જ નહિ કહું કે : મામી મને આમ આમ કહેતી હતી.”

આવી શરિયાદો ઘણી વાર મામા પાસે જતી હતી, અને મામા પણ બાણેજને વખતો વખત ખૂબ જાડી કાઢતો હતો; પણ મૂળથી જ નિર્લજ્જ બનેલું વર્ણસંકરનું મન આને ગણકારતું નહોતું. મામાને પણ છોકરું નહોતું; એટલે સૌ થોડી વાર પછી બહુ ભૂતી જતા; અને પાછો એમનો ધરસંસાર કુવા ઉપર ફરતા રેંટની માફક. એમને એમ ચાલ્યો જતો હતો. આજે પણ જે કાંઈ એવો પ્રસંગ પડ્યો હતો, અને મામીએ બાણેજને ખૂબ ધમકાવ્યો હતો તે વખતે મામા બહાર ગયા હતા; પણ ઘરમાં આવ્યા કે તરતજ બાણેજે ભાગવતનું પોથું ઉખાળ્યું, અને મામી બાબત કડવી શરિયાદ કરી.

“બુઝોને મામા ! આ ભોળી મામા જ્યારે ત્યારે મને વઢ્યાં-જ કરે છે. ” મામાનો જ વાંક કાઢી બાણેજ પહેલી ફરિયાદ માંડી.

“ હા, તું બેવકૂફ છે, એટલે તેં કાંઈ બેવકૂફી કરી હશે ! ” મામાએ બાણેજને જ ઉપાડ્યો. “ નિમાજ પઢતાં મસીદ કાટે વળગી ” એવું બાણેજને થયું.

“ તમે પણ એવું બોલો છો કે ? પોતાની વહુનો તો વાંક લેતા જ નથી. ” બહુ બોલા બાણેજને બોલતાં શરમ પણ ન આવી.

“ બેસ ! બેસ ! મૂરખ ! નાને મોઢે બધું બકી જ જાણે છે કે શું ? આવડો મોટો થયો પણ અક્લ ન આવી ! વહુને કેવી રીતે સાચવી શકીશ ? ” મામાએ પોતાનું ભારેખમપણું જણાવ્યું. પરંતુ એટલી ખબર એને નહોતી કે બધી બાબતમાં બાણેજ એની જ ચાલ-ચલણનું અનુકરણ કરતો હતો. વહુનું નામ સાંભળી વર્ણસંકર પુલાઈ ગયો.

“ વહુને તો જરાક કહ્યું નહિ કરે તો એવી મારીશ કે તમે પણ જોશો, અને એ પણ જાણશે. ” બાણેજ પોતાનું પરાક્રમ ગાયું.

“ અરે ! વાહ રે ! તારી હુશિયારી ? એ ફક્તથી માર ખમાશે કે ? ” મામાએ બાણેજની હાંસી કરી.

“ પુલ બુલ કાંઈ આપણે ન સમજીએ. આપણે તો કહીએ કે આમ કર, તો એણે એમ કરવું જ જોઈએ; નહિ તો માર ખાવાને તૈયાર થવું જોઈએ; ” મુછ અમળાવતો બાણેજ પુલાઈ મારી બોલ્યો; પણ મુછને ઠેકાણે તો કપાળ જેવી જ જગ્યા હતી.

“ જા ! જા ! બેવકૂફ ! બહુ ન બોલ ! કોઈ જઈને તારે સાસરે કહેશે તો તને પરણાવશે જ નહિ. આવડો મોટો થયો, પણ કમાવાની કાંઈ ફિકર મળે નહિ, અને ખોટી ખોટી બડાશો હાંક્યાં કરે છે ! ” મામાએ કાંઈક તુચ્છકારી કહ્યું.

“ કમાવા ક્યાં જાય ? તમારી પેઠે આપણને કાંઈ ઉધું ચતું કરી પૈસો લાવતાં ન આવડે; તમારી પેઠે કાળું ઘોળું કરતાંએ ન આવડે. ”

“ ચૂપ રહે ! લુચ્ચા ! ગુલામ ! બહુ બોલે છે કે શું ? એ-માંય હોશિયારી ભેદએ છીએ. ભીખ માગીશ તો તને કોઈ માગ્યું નહિ આપે ! ”

“ મારે ક્યાં ભીખ માગવા જવું પડે એમ છે ? મારી વહનો પૈસો છે તે મારો જ છે ના ! ” ભાણેજે મામાને ન ગણકારી કહ્યું.

“હા, હા, વાટ જોઈને બેસી રહેજે.” મામાએ મહેલું માર્યું.

કાકામાં કહેવાપણું નહોતું, અને મામામાં મણા નહોતી. અને એક એકને આંટે એવા હતા. મામાની પાસે જે થોડો ધણો પૈસો હતો, તે એણે એવા જ રસ્તાથી મેળવ્યો હતો. પણ પોતાની લુચ્ચાઈને લીધે ગામમાં આખર ટકાવી રાખી હતી. પણ ભાણેજ ધરતો ઉદર હતો, અને મામાના બધા રસ્તા જાણતો હતો; અને મામા જ્યારે જ્યારે એને ધમકાવવા જતો ત્યારે એના મુખ ઉપર જ આજ પ્રમાણે ભાણેજ કહી દેતો હતો. નાદાન અને બેવકુફ ગણી ધણી વાર કપટરામ એ બોલવું ધ્યાનમાં લેતો નહિ, અને ક્યાંક બહાર જાય અને કાંઈ કાંઈ બોલી નાંખતો, તો એને નાદાનમાં ખપાવી દેવા પ્રયત્ન કરતો હતો.

આ બધી વાત પ્રેમકુંવરના જાણવામાં હતી. અને એટલા માટે જ કપટરામ લગ્ન બાબત ઉતાવળ કરતો હતો. રખેને કોઈ પ્રેમકુંવર પાસે જઈ કાંઈ ઉધું ચતું ભરાવી દે, અગર કોઈ એવો પ્રસંગ આવી જાય કે પ્રેમકુંવરને બધી માહિતી મળી જાય, તો હાથમાં આવ્યું રત્ન જાય; અને એમ થાય તો ફરીને વર્ણસંકરને કન્યા મળે એમ નહોતું, એ પણ કપટરામના જાણવામાં હતું. પરંતુ પ્રેમકુંવર, કપટરામ ધારતો હતો તેથી વધારે એ બાબત વિષે જાણતી હતી. વર્ણસંકરની નાદાની અને તોછડાઈથી તે સારી પેઠે વાકેફગાર હતી; અને તેની સાથે એનામાં કોઈ પણ એવો ગુણ પણ નથી કે જેથી સ્વતંત્ર કમાઈ જોગ એ કાંઈ પણ કરી શકે, એ પણ તેના સમજવામાં સારી રીતે હતું. માત્ર કપટરામ ઉપર તેને કાંઈક ભરોસો હતો; અને વર્ણસંકરને સુધારવા ધણી વાર એને કહેતી હતી, અને પ્રસંગોપાત પોતે પણ સમજાવતી હતી. પરંતુ જડ બુદ્ધિના પથ્થર ઉપર કોઈની કાંઈ અસર થતી નહિ. કપટરામ ભાણેજને સમજાવવા જતો તો ઉઘડું પોતે કાંઈક સાંભળતો, અને એને તો “કાંઈ ન પહોંચે તેને પેટ પહોંચે” એવું થતું.

મામીતું બોલવું તો ‘સરવ ઉપમા જોગ’ એવા એ ભાણેજને ધ્યાનમાં જ ઉતરતું નહોતું. એને તો એ ગણકારતો પણ નહિ. તેના

મનને તો સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે જ ગણવાની હતી. સ્ત્રીઓ તો માત્ર પુરૂષના કહ્યામાં જ રહેવાને સરખામું હોય, સ્વચ્છંદ વૃત્તિને વગર વિલંબે, વગર બોલ્યે તાબે જ થવાને નિર્મિત થઈ હોય, દરેક બાબતમાં પોતાની ગમે તેવી મનોવૃત્તિઓનો પણ તેમને માટે ભોગ આપીને સર્વકાળ પુરૂષનું દિલ રાખવાને માટે જ જાણે તેમણે આ દુનિયામાં જન્મ ધર્યો હોય, પુરૂષ ગમે તેમ બોલે-ગમે તેમ ચાલે, પણ તેને તો જાણે કાંઈ બોલવાની પણ સત્તા ન હોય, અને ઉલટું પુરૂષનો વગર ગૂંહે, મૂંગે મોંચે માર સહન કરવાને માટે જ જાણે તેમને પરમેશ્વરે અવતાર આપ્યો હોય, અને ઘરમાં ગદ્દાવૈતરૂં અને કુટુંબમાં છોકરાં જણી આપવા સિવાય, તે તો કાંઈ બીજા કામની જ ન હોય એમ એના મનને હતું. સ્ત્રીઓની પવિત્ર શરણેના, વિચારનો આભાસ તેની ખુદ્ધિમાં પેસવા જ પામતો નહિ. એની મામી પણ સ્ત્રી હતી, અને એની વહુ કહેવાતી દયાકુંવર પણ સ્ત્રી હતી. પરંતુ એ એની વચ્ચે એના અણધાર મનમાં, આસમાન જમીનનો ભેદ હતો. સ્ત્રી સારી હોય તો પુરૂષનું દિલ કેવી રીતે ખૂશી કરી શકે છે, બહારથી શ્રમિત થયેલો સ્વામી ઘરમાં આવતાં તેનો કેવી રીતે હસતે મુખે સત્કાર કરે છે, અને તેના જીવનમાં પોતાનું જીવન બેળી દેની, કેવી રીતે સ્વામીના સંસારની વિટંબણાની વિસ્મૃતિ કરાવી ઘરમાં આનંદ આનંદ રેલાવી મૂકે છે; એ સિવાય અનેક એવાં કામમાં સ્ત્રી ઉપયોગી થઈ શકે છે, એ વિચાર એની જડખુદ્ધિમાં પેસે જ ક્યાંથી ?

મામાના ઘરમાં તે બધું ઢંગ ઘડા વિનાનું જોતો હતો. ઘરમાં વાસણનું કેકાણું મળે નહિ. એક અડીં તો એક અડીં, એમ હરતાં ફરતાં વાસણ ઠેસે આવે, અને એથી વાસણ ઘસાય કે પુટે અને પગમાં વાગે તે નશામાં-પણ એ ઉપાડીને કોઈને એક કોરે મુકવાનું સુજે જ નહિ. બોળીયાઈ બિચારી બોળી જ હતી, પરમેશ્વરનું માણસ હતી; અને વિવેકમાં બિલકુલ સમજતી નહોતી, તેમ અવિવેક કે અપમાનમાં પણ સમજતી નહોતી. તે દિલની ચોખ્ખી હતી, અને જે મનમાં આવ્યું તે સાચું જ હોય તો ખેંચક બોલી દેતી હતી; અને એમ કરતાં કોઈને ખોટું સાગશે તેની દરકાર તે કરતી નહિ. એથી કરીને મામી બાણેજને તડાતડી ઘણી વાર થતી હતી; પણ બોળીમામી બોળી હોવાથી બધું ભૂલી જતી હતી.

આવા સંસાર ઉપરથી વર્ણસંકરના વગર વિણાએલા મન ઉપર સંસારની એવી જ છાપ હતી. કોઈ પણ જાતનો વિવેક તેનામાં નહોતો. સમ્યક્તાની રીત તો તે જાણતો પણ નહોતો. જસ ! ધરમાં વહુ આવી કે પ્રથમ તો તેને મારવી જ. વાંક બાંક કાંઈ નહિ. એ તો મારવી જ. મારવાથી સ્ત્રી વશ થાય છે, એમ એના મનને વસી ગયું હતું. “ જુધે નાર પાંસરી ” એ કહેવત જ એના મનમાં રમ્યાં કરતી હતી, અને વહુને વશ રાખવાનો, એના ઉપર અમલ ચલાવવાનો, અને એના ઉપર શિરજોરી કરવાનો એ જ રસ્તો એના મનને ગોઠી ગયો હતો. પછી પોતાની હુશિયારી જતમંડળમાં ગાવી, એવો તેનો વિચાર હતો. આવે ત્યારે કાંઈ વાંક ન જડે તો કહેવું કે “ અહીં એસ, અહીંથી ઉઠ, ” અને કહ્યું ન કરે, અગર હુકમ ક્રિયાવામાં જરા વિલંબ લગાડે તો માર. ઘણી વાર વહુ ગિયારી શરમાળ હોય, લજ્જાળુ હોય, અને માર ખાવા છતાં શરમતા જ કારણથી કહ્યું ન કરે, તોપણ આવા પુરૂષના દિલમાં આંટી ભરાય છે, અને અણમનમાં પડેલી એ આંટી મોટી ઉમરે ગૂન્હાનું રૂપ પકડે છે. લજ્જાળુ અને અજ્ઞાન વહુ એ આંટી દૂર કરી શકતી નથી, અને એથી સ્ત્રી પુરૂષ ઉભયને ખટરાગ થાય છે. ખૂબી એ છે કે એક બીજાને સંબંધ ન હોય એવું ઇચ્છવા છતાં, વ્યવહારિક પ્રસંગ ન હોય છતાં, વડીલોએ નિર્મિત કરી આપેલા સંબંધનો દ્રેષ રહે છે, અને આવી રીતે ઘણા હીંદુઓના સંસાર વગર કારણે, વગર ગૂન્હે, ખારા ઝેર જેવા થઈ જાય છે.

આર્યો ! સુધરેલાઓ ! ભણેલાઓ ! તમારી વહુ દીકરીઓને આ અન્યાય થોડો છે ? એ બીચારીઓ તમારી પાસે શરમને માર્યે નથી બોલી શકતી, તો તેમણે કાંઈ ગૂન્હો કર્યો ? એમણે તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, પોતાના નસીબ તમારા હાથમાં સોંપી દીધાં તો, તમે એમને તમારા સ્વાર્થના સાધન અર્થે વાપરો છો ! પરંતુ તેનાં પરિણામ જુઓ. ઘણી કુલીન બાળકીઓ ઘણી વખતે કુત્રા અવાડા પૂરે છે. ઘણીઓ ઝેરથી પોતાની અમૂલ્ય જીંદગી પૂરી કરે છે, અને કુત્રાઓ કુચ્છદે પ્રવર્તે છે. એ સિવાય તેમનો મોટો ભાગ મનમાં ને મનમાં કચવાઈને માખાપ કે વડીલોને બળતે હૈયે શાપ દે છે. ત્યારે આમાં વાંક કોનો ? સ્ત્રીનો, માખાપનો, સાસરી-આંતો કે વરનો ? સૌ પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે, અને તેમાં

નિર્દોષ બાળકીને અન્યાય મળે છે; તેને જ અનર્થ થાય છે. વર્ણસંકર બરાબર આ માંહેલો જ વર હતો; અને સ્ત્રી અને સંસાર બાબત તેના ખીનકેળવાએલા મગજમાં આવા જ વિચાર ભરાયા હતા. પર-
ણ્યા પહેલાં અગાઉથી જ એણે કાંઈ કાંઈ ઉપાયો યોજી મૂક્યા હતા; કાંઈ કાંઈ રસ્તા શોધી રાખ્યા હતા; અને શાણી કેળવાએલી અને રસિક દયાકુંવરનું નસીબ એ રસ્તાઓ સાથે જોડાતું હતું; જુઓ ! પ્રભુની કૃતિ કેવી છે !

આટલું છતાં પણ પ્રેમકુંવરના દીક્રને દયાકુંવરના વીવાહ કરી નાખવાની આવશ્યકતા લાગી. તે સંબંધી કાંઈક ત્વરાથી કરવું તેને વાજખી લાગ્યું. દયાકુંવર હવે યુવાવસ્થાના ઉજ્જસ પડતા મળસ્કમાં આવતી હતી. નાનપણની નીર્દોષતા અને અજ્ઞાનતા ખસી, હવે તેના વિકસતા સુખ ઉપર ચંચળાઈ અને ગંભીરતાની છાપ પડતી હતી. મદનાંકુરિત અવયવોને લાજથી કોઈ કોઈ વાર વસ્ત્રો વડે સંકોડતી કોઈ કોઈ વખત ખીંચતી ચંપા કળીની માફક મંદ હાસ્ય કરતી, પણ તુરત પાછી શરમાઈ જતી, માતી સાથે ઘર-કામમાં કોઈ કોઈ વખત યુવાવસ્થાના મદથી મદમત બની બોલવા ચાલવામાં સરસાઈ ભોગવતી, યુવાવસ્થાની નીસરણીને પહેલે પગથિયે ચડતી, પોતાના અનુપમ રૂપમાં કોઈ કોઈ વખત રૂપગર્વિતા બનતી અને સખીઓમાં એથી સરસાઈ ભોગવતી, ચડતા લોહીનો ધમધમાટ અને તેની સાથે નાનપણના રમતીઆળપણનો અભાવ દર્શાવતી—આ સમગ્ર અનુભવી પ્રેમકુંવરના અંતઃકરણમાં પ્રાતઃકાળના સૂર્યના કીરણની માફક ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરવા લાગ્યું. અને વિદ્યાનંદની બાબતથી મનમાં કાંઈક કલેશ પામતી માતાએ પોતાની પુત્રીના સુખ અર્થે વિવાહ જલદી કરી નાખવાની જરૂર જોઈ. ઉદયપુર આવ્યા પછી આ વાત તેના ધ્યાનમાં જ રમતી હતી; અને કપટરામને એ વાત જણાવી પણ ચુકી હતી. “ભાવતું હતું” અને વૈદે બતાવ્યું” એ વાળી વાત કપટરામને થઈ. આપણે કહી ગયા છીએ તેવા કારણોને લીધે એને તો જેમ અને તેમ લગ્ન વહેલા કરી નાખવાની મરજી જ હતી. એટલે પ્રેમકુંવરની આ ઇચ્છાનુસાર વરતવામાં તે તો ધણો ખૂશી હતો. લગ્ન લેવાયાં અને સ્વભાવિક મુદ્દતે લખાયાં. આવડી ઉતાવળ હજી સુધી દયાકુંવરથી છાની રહી.

નિર્ધનપુરમાં હવે વિધાનંદનું શરીર દિવસે દિવસે સુધરતું જતું હતું, અને થોડા દિવસમાં તે તદ્દન તેને આરામ થઇ ગયો. સહજસાજ નબળાઇ માત્ર હતી, અને તે પણ ઉગતી વયના યુવાન બોહી આગળ અદૃશ્ય થઇ ગઇ. સાજો થયો એટલે એને ઉઘમપુર આવવાની ચટપટી થઇ. દયાકુંવરની પ્રીતિમાં એનું મન તદ્દીન થઇ ગયું હતું, એટલે દયાકુંવરની પ્રીતિના ચંદ્ર-કિરણો, તેની હૃદય સરિતામાં શાંત પણ આનંદમય અજવાળું પાછાં પ્રસરાવવા લાગ્યાં.

“ચંદ્ર તણે કિરણે જળમાં પડી જોયું હૃદય સરિતાનું”*
અને પોતાના મિત્ર ચતુરદાસને મળવાને બહાને ઉઘમપુર આવ્યો.

હજી સુધી ખીનઅદેશે રહેલા વિધાનંદે પ્રેમકુંવરને ત્યાં જ ઉતારો રાખ્યો. માદીકરી ધરના આગલા ભાગમાં બેઠાં હતાં, અને હમેશની માશક વિધાનંદને સહજ સત્કાર ન મળ્યો. કાંઈ પણ કારણ કદાપી નહિ શકતો વિધાનંદ બેઠો; એ જોઇ સગાઇના સંબંધે છેક અપમાન નહિ પહોંચાડવાના હેતુથી પ્રેમકુંવરે ઉપલક મુખનો આવકાર આપ્યો. પ્રીતિના આવેશમાં-જેના માટે આટલું થતું હતું તેને મળવાની ઇચ્છાના આનંદમાં, માન અપમાન નહિ સમજતા વિધાનંદને પણ કાંઈ વિપરીતતા લાગી નહિ. તે બેઠો, અને સૌ એક ખીજના સામું જોવા લાગ્યાં. વાત કાઢવી કોઇને સૂઝી નહિ. પ્રેમકુંવરનું મોઢું ચડેલું જણાયું, પણ કારણ કદાપી નહિ.

“મંદવાડ પછી આ પહેલી જ વખત આવ્યો, નહિ, પ્રેમકુંવર બાઇ ?” વિધાનંદે સૌના મૂંગા વહેવારને સચેત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“હા, એમ થયું ખરું.” પ્રેમકુંવરે ટુંકાક્ષરી જવાબ વાળ્યો.

“આજ કાલ મહેમાનનો બહુ ભરાવો રહે છે, વાર ?” વિધાનંદે સવાલ કર્યો.

“જાણે આ ગામ મૂકીને જ જતા રહીએ, એવું થાય છે; પણ શું કરીએ ? આંગણે આવે તેને આવકાર આપ્યા વિના ચાલે છે?”. પ્રેમકુંવરે જવાબ વાળ્યો.

“હાર્તો. અતિથિની સેવા કરવાનો ધર્મ જાણ્યો, એ આર્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં એક અગત્યની વાત છે; એ ઇશ્વરને ગમતી વાત છે.”

+ રા. રા. ગોવરધનરામ ત્રિપાઠીના સ્નેહ મુદ્રા કાવ્યમાંથી.

વિધાનંદે પત્યુત્તર વાળ્યો.

“એતો ઠીક !”

“દયાકુંવર તો હવે ઝોળખતાંએ નથી !” જરીક હસીને, મેં મલકાવીને અને મનમાં ખીજું છે, પણ મુખેજ આમ બોલું છું, એમ જાણે કહેતો હોય તેમ જણાવતો વિધાનંદ બોલ્યો.

નાજીક આંખોએ માના મુખસામું જોયું, અને ખીજ પળે એ આંખો વિધાનંદના મુખ ઉપર ગઈ. જાણે કે થોડી વારમાં જ હાર્દ સમજી ગઈ હોય, તેમ તુરત પાછી ફરી અને જમીન ઉપર પડી.

“ના ! એમ નહિ ! શરમને માર્યે સાધારણ વિનયમાંથી પણ જવાયું.” પોતાના હાથના નખવતે જમીન ખોતરતી, નીચું જ જોઈ રહેલી, પરંતુ અંતઃકરણમાં કાંઈ કાંઈ આવિર્ભાવ અનુભવતી, મધુર અક્ષરે મનમોહન દયાકુંવર બોલી. પ્રેમકુંવરના કાળજમાં તેણે રેડાયું અને વિધાનંદને અમૃત વરસ્યું. એક જ કામથી બે માણસને જૂદી જૂદી અસર થઈ.

“બેટા ! ગમે તેમ પણ પર પુરૂષની સાથે આટલી છૂટથી ન બોલીએ.” કાંઈક કંપકો આપતી આંખે જોતી, વિધાનંદને પોતાના મનમાં જાણે તુચ્છ ગણતી હોય એમ, અને જાણે કે વહાલમાં પુત્રીને શિખામણ આપતી હોય એમ પ્રેમકુંવર બોલી. પરંતુ પુત્રીને એ શિખામણ રૂચી નહિ, તેના મનને એ શિખામણની જરૂર પણ ન લાગી; તો પણ માતાની આમન્યા તોડવા જેટલી બાહોશ તેનામાં નહોતી; છતાં પ્રેમકુંવરને એટલું તો સ્પષ્ટ જણાયું કે વિધાનંદની હજીરમાં એ પોતાની હાજરી બૂઝી જતી હતી, અને એ જોઈ મનમાં કાંઈક ખિન્ન થઈ. અંતે મનનું મનમાં તે રાખી શકી નહિ.

“વિધાનંદ ! તમારે ઉદયપુર જવા આવવાનું હમેશનું થયું. દયાકુંવરનાં લગ્ન લીધાં છે, અને હવે અમે કામમાં રોકાણું એટલે તમારી ખરદાસમાં વાંધો આવશે.” પ્રેમકુંવરે કહી દીધું.

એ બોલવાથી તેની દીકરીને ખોડું લાગ્યું; સ્તબ્ધ બની તેના સામું તે જોઈ રહી; અને પોતાની પૂજ્ય માતૃઃપ્રી તરફથી જ પોતાના પ્રિયને આવો વિવેક મળતો જોઈ મનમાં ધણી ખેદ પામી. પણ તેનો ઉપાય તેનાથી બની શકે એમ નહોતો. વિધાનંદ પણ, પ્રીતિની ચેલછાને લીધે, કળા શક્યો નહિ કે એ પોતાને રજા આપવાનો વિવેકો રસ્તો હતો.

“કાંઈ ફિકર નહિ. હું પરોણો ન ગણાઉં, એટલે કશા પણ વિવેકની જરૂર નથી.” વિદ્યાનંદે વિવેક કરી ધારણા દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પોતાની સ્થિતિ એ જાણતો નહોતો. પોતાના વિષે પ્રેમકુંવર અત્યારે શું શું ધારતી હતી, તે એને કેવળ અજાણ્યું રહ્યું હતું.

“એ વાત ખરી ! પણ તમે સગા પડ્યા, એટલે ઉતારો ખીજે શોધી લ્યો તો ?” પ્રેમકુંવરે છેલ્લું કહી નાખ્યું. વિદ્યાનંદ આટલે મુઠ્ઠી પણ સમજી ન શકે એમ નહોતું. તે ચતુર હતો; અને પ્રીતિના પક્ષપાતમાં દોરાયો ન હોત તો, એ પેહેલેથી જ સમજી જત.

તેના હૃદયમાં હવે ધ્રા લાગ્યો.—દયાકુંવરનાં લગ્ન લીધાં હતાં— એ વાત ખરી ? તે પોતાના મનમાં ગણગણવા લાગ્યો.— ત્યારે પોતાના મનની તો મનમાં જ.—દયાકુંવરનું દિલ તો તે જાણતો હતો, પણ એ નદીઓના પ્રવાહને જૂદા કરતા મોટા પહાડની માફક તેની અને પોતાની પ્રીતિની વચ્ચે પ્રેમકુંવરની આડ જખરી હતી. એ આડ દેવના યોગ વિના કોઈ કાળે તૂટે એમ પણ ન લાગ્યું. મનમાં અત્યંત તે ખિન્ન થયો, અને ભર દરિયે ભાગેલા વહાણની માફક, એક પછી એક તેની આશાના પાટીયાં સરવાં લાગ્યાં, અને નિરાશાના અદૃશ્ય તળીએ એકદમ પહોંચી ગયાં. કંઈ કંઈ આનંદમય કલ્પના કલ્પતા, અને સરોવરની લહરીઓની માફક કંઈ કંઈ તરંગ લાવતા, તેના મનનો સૂર્ય ઊગતો જ આથમતો જણાયો; અને પશ્ચિમ દિશાએ આથમતા તેજહીન સૂર્યની માફક તેના નિસ્તેજ ચહેરા ઉપર નિરાશ થતા હૃદયનું પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું. પરંતુ તે અધીરો થવા લાગ્યો અને છેલ્લો પણ પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના તેનાથી રહેવાયું નહિ.

“વાર ! એ ગોઠવણ તો હું કરી લઉંશ. પણ દયાકુંવરનાં લગ્ન કરવાની આટલી ઉતાવળ—” વિદ્યાનંદ બોલતો હતો, પણ પ્રેમકુંવરે આગળ બોલતાં અટકાવ્યો. વહેલો છેડો લાવવાની ઉતાવળમાં વિવેક તદ્દન જૂલી ગઈ. ક્રોધને લીધે તેનાથી મનુષ્યત્વ વિસરાઈ જવાયું.

“હવે એ બધું પૂછવાની તમારે શી જરૂર ? અમને અનુકૂળ આવતું અમે કરીએ તેમાં તમારે શું ? સૌ સોના ધરતું સૌ મુખ ત્યાર.” પ્રેમકુંવર તોછડાઈથી ગાજી ઉઠી. વિદ્યાનંદને વધારે બોલવાનો અવકાશ તેણે રહેવા ન દીધો. વિદ્યાનંદનું અંતઃકરણ અંદરથી

મીંજાએલી વાદળીની મારક દ્રવવા લાગ્યું. તે મનમાં બહુ દિલગીર થઈ ગયો, અને તેનો ચહેરો ઉદાસી થઈ ગયો. ઘડીક તો પ્રેમકુંવરના સામું તે જોઈ રહ્યો. મહિપાસુરનો વધ કરતી ચંડિકાના જેવી તેની આંખો અત્યારે ક્રોધથી રાતી થઈ ગઈ હતી; અને આતું કરવાને શક્તિમાન નહિ હોય, એમ પ્રેમકુંવરને અત્યાર સુધી ધારતો વિદ્યાનંદ કેવળ સ્તબ્ધ બની ગયો; પરંતુ પ્રલ્હાદજીના પિતાને ખોળામાં લઈ વધારેલા નખવડે પેટ ચીરી નાખતા નરસિંહાવતારના જેવી પ્રેમકુંવરની મુખાકૃતિની કહિનતા સ્પષ્ટ હતી. હવે ત્યાં ઉભું રહેવું તેને ગેરવાળખી લાગ્યું. તે ઉઠ્યો; વગર બોલ્યે પોતાનું પાકીટ ઉપાડી ચાલ્યો. દયાકુંવરનું મન, જરા પણ વલા નહિ પડતા પડછાયાની માફક, તેની પછવાડે પછવાડે ચાલ્યું, અને આજથી એને લોહને પાગે પનોતી બેઠી.

વિદ્યાનંદ ઉઠ્યો અને ચાલ્યો, પણ ક્યાં જવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. જેમ જેમ ચાલતો ગયો, તેમ તેમ પ્રીતિથી ખેંચાતું તેનું દિલ પાછું હટતું ગયું. પ્રીતિનો તંત્ર હવે તણાઈ તણાઈને ચીકટ થયો હતો અને તાણ્યો તુટે એમ નહોતો. ફરી ફરીને તેનું નિર્લજ્જ મન પ્રેમકુંવરબાઈના ઘરમાં જ પેસતું હતું. એક હાથ દી ચણ ઉપર ટેકવી લમણે મૂકી, બીજો હાથ અર્ધ વાળેલી પલાંડી ઉપર ધ્રુમકેતુની પૂછ-ડીની માફક, રાતાં, સાદાં વસ્ત્રો ઉપર સુશોભિત શ્વેત લાગે એવી દિલગીરીની દશામાં બેઠેલી, ખિન્નવદને દયાકુંવર વગર અવાજે આંખમાંથી ગરગર આંસુ સારતી હોય એવું ચિત્ર તેની દૃષ્ટિમાં ભમવા લાગ્યું. “મારી માના બોલ્યા સામું જોશો તો મારી શી વસ્ત્રે થશે એ વિચારજો” એમ કહેતી કહેતી જાણે દયાકુંવર વિનવી વિનવીને તેને રોકી રાખવા પ્રયત્ન કરતી હોય એમ તેને જણાયું. “તમારી પ્રીતિ આગળ મારી મા કાંઈ નથી. આપણી પ્રીતિમાં મારી માને કાંઈ સંબંધ નથી,” એમ કહેતી કહેતી જાણે આપેલું અપમાન કાંઈ ન હોય, એમ સૂચવવા લાગી. “પુરૂષનું દિલ એક માર્ગી હોય છે, પણ મારો અપરાધ નથી, એટલે મારા ઉપર રોષ ન લાવી, છે તેવીજ કૃપા નિભાવજો એટલે થયું,” એમ છેલ્લું કહી જાણે જવાની રજા માગતી હોય એમ દયાકુંવરના કંઈ કંઈ ભૂતો પોતાના મનમાં, પોતાની કલ્પના શક્તિના બળે કલ્પતો અને મન-ચક્ષુવડે જોતો, શહેરમાં કાંઈ પણ ઠેકાણે જવાના નિર્ણય વિનાનો વિદ્યા-

નંદ ચાલતાં ચાલતાં સાક્ષાત્ તેનો અનુભવ લેતો હતો. શોકસાગરમાં તરવાના કેવળ મૃત રહિત, મનોવૃત્તિઓના મોજાએ ચડેલા હૃદય-મધ્ધવા સહિત, ચાલતાં ચાલતાં પણ ડોલાં ખાતો હતો. જાણે માનવ કે મશર ખાધ તે બહાર નીકળ્યો હોય, તેમ દિલ્લગીરીના ઘેનમાં ઘેરાતો, ભાન વિનાનો તદ્દન બેભાન જેવી અવસ્થામાં શેડેર વચ્ચેવચ્ચે યધને ચાલ્યો જતો હતો. જાણે કે, અંતઃકરણમાં કોઈગતી આ દિલ્લગીરીનો અસહ્ય બોજો તેના પગને જ ઉપાડવો પડતો હોય, અને જાણે કે પ્રાતિની વજનદાર સાંકળો તેણે પગનાં પહેરેલી હોય, તેમ તેના પગ ભારે સીસા જેવા યધ ગયા હતા, અને મદ્દા મહેનતે આગળ એકાદ ડગલું ભરતા હતા. તેને દિલાસો દેવાને તેની વિદ્યા અત્યારે અશક્ત નીવડી, તેને શાંત કરવાને તેનું ડહાપણ કેવળ નકામું થયું. તેની ચતુરાઈ, અનુભવ અને હુશિયારી પ્રીતિના સખળ પ્રવાહ આગળ દબાઈ ગયાં. માઆપનો સ્નેહ આ માનસિક સ્નેહ આગળ કાંઈ ગિસાતમાં તેને ન લાગ્યો. અને એક વસ્તુના ગયે, માત્ર હૃદયને પૂજ્ય એવી પ્રિયાનું હવે દર્શન દુર્લભ થયે, આ દુનિયામાં પોતાનું કોઈ જ ન રહ્યું હોય-તેમ કલ્પનો વિદ્યાનંદ આ બહોળા સંસારમાં પોતાને એકલો નિરાધાર માનવા લાગ્યો. પ્રીતિ, પ્રેમ કે પ્યાર કહો, પણ એમાં ભાવિ નિષ્ફળતાની દશા વિપરીત છે. અનુભવ વિના એની ખાત્રી નથી થતી. એ જીવ-લેણ અનુભવ વિના ખીજની મશ્કરી કરવાનું પણ મન થાય છે. પણ એ દશા ભયંકર છે. એ દશા કોઈને નહોતો !

સંસારમાં કોઈનો પણ ટેકો નહિ સ્વીકારતું વિદ્યાનંદનું મન ગળગળું થઈ ગયું, અને અખંડ સ્નેહના પ્રવાહમાં ધ્રુવવા લાગ્યું. સંસાર હવે અસાર જેવો એને લાગવા માંડ્યો, તેને માટે સંસારમાં હવે કાંઈ પણ મોહિની ન રહી. સર્વ સુતકાર જેવું એને હવે ભાસવા લાગ્યું; અને ભરવસ્તીવાળા શેડેરમાં, જાણે માણસ વિનાના વેરાન જંગલમાં ચાલ્યો જતો હોય, એમ તે માનવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં ચતુરદાસ મિત્રને ત્યાં ગયો. અનેલી ખીનાથી તેને વાકેફ કર્યો. સ્નેહી મિત્રે દિલાસો આપ્યો અને તેનું સાંત્વન કર્યું.

આશી તરફ દયાકુંવરે પોતાના લગ્નની વાત, પોતાની માતૃ-શ્રીને મોંઢે જ નીકળતાં આ પહેલી વખત સાંભળી. સુકુમાર કેળ ઉપર

કુવાડાનો ધા પડે, તેમ એ નાળુક બાળા ઉપર એ ધા વસમો પડ્યો; અને એ ધાથી એનું હૃદય ચીરાવા લાગ્યું. પોતાની માતૃશ્રીના મુખ-માંથી એ વચન સાંભળતાં,

૧ “ ખળખળ ધારા તેમને નેત્ર ચાલી,
 “ નૌચું ધણુંક નૌહાળી, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી,
 “ કર દમજ લલાટે;—”

પરંતુ પૂજ્ય માતા આગળ શું થાય ? તેની આગળ સ્ત્રીને સ્વાભાવિક લજ્જાનો પડદો કેમ ઉંચો કરી શકાય ? વર્ણસંકર વરને નહિ પરણું એમ બેઘડક માતૃશ્રી પાસે બોલાવાનો બેશરમ વિચાર આ તરુણ પણ સદ્ગુણમાં રમતી છોકરીમાં ક્યાંથી આવે ? મનમાં તે મનમાં શોષાતી આ કિશોરીના મુખચંદ્ર શુક્લપક્ષની પાછલી રાત્રીના ચંદ્રની માફક દિવસે દિવસે ક્ષીણ થવા લાગ્યો. તેના મુખ ઉપરની તેજ, વાદળાથી ઢંકાઈ જતા ચંદ્રની માફક ઓછી થવા લાગી. ગૌર-રંગને બદલે વિપત્તિ જેવી જ શ્યામતા, તેના શરીર ઉપર આવવા લાગી. તેની માતૃશ્રીના ક્રોધ જેવી તેના હોઠની અલ-કતક-રસ જેવી રતાશ જતી રહી; અને તેને બદલે વિદ્યાનંદની ચિંતા જેવી, ઘોળી પુણીઓની માફક ફિક્કાશે તેમના ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી. આંખમાં ઉંડા ખાડા પડવા લાગ્યા, અને કાટથી ખવાઈ જતા લોહની માફક, તેનું શરીર દિવસે દિવસે ગળવા લાગ્યું. શોકનું સહજ વાદળું તેના મુખ ઉપર છવાઈ રહ્યું. ધણીવાર તો તે પોતાનું બાન પણ ભૂલી જતી હતી. સ્નેહી સખીમંડળ વચ્ચે જાણે બહેરી હોય, મૂંગી હોય, તેમ જડવત્ તે બેસી રહેતી—ઘૂવડની માફક તેમના સામું જોઈ રહેતી, અને બે ચાર વાર પૂછે ત્યારે એકાદવાર તેમને જવાબ દેતી હતી. તેની આગલી ચંચળાઈ કાણ જાણે ક્યાં જતી રહી ? તેની આગલી સ્ફૂરતા કાણ જાણે ક્યાં સંતાઈ ગઈ ? તેના વદનપર હમેશ રહેતું હાસ્ય જાણે મૂળથી ત્યાં ન જ હોય, તેમ કેવળ અદશ્ય થઈ ગયું, અને દિવસે દિવસે તે પોતે પણ વધુ ને વધુ શૂન્યવત બનતી હોય એમ દેખાયું.

સ્નેહી સખીઓનું બોલવું ચાલવું પણ એને ધણી વખત ગમતું નહિ. તેઓની હાજરી ધણીવાર તો તે ઇચ્છતી નહિ. અને

૧ શા. શા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના સ્નેહ મુદ્રાલિખનમાંથી

એકાંતને સ્નેહી સખીઓ કરતાં પણ વધારે ચહાવા લાગી. માત્ર શોક-તિમિરમાં અથડાતું તેનું મન, માંડમાંડ બળતા, પ્રકાશ વિનાના દીવાની માફક, અંતરના અંતર ભાગમાં બળ્યાં કરતું હતું. બધી આશા હવે તેને મન નિરાશા લાગી; અને એ નિરાશાના અંધ-કારમાં રખડતા મનને રસ્તો પણ કોઇ ન સૂઝ્યો. ચક્રમક્રમાંથી ખરતા તનખાની માફક, બંને વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલા આ સ્નેહથી બળતા તેના અંતઃકરણમાં, કંઈ કંઈ વેદનાઓ થવા લાગી, અને પૂજ્ય માતુઃશ્રીને પણ કોઈ કોઈ વખત તે નિર્દય કલ્પવા લાગી.

સ્નેહી સખીઓ એની આ વિપરીત દશા કળી જતી હતી, અને પહેલાં તો એને હસી કાઢી, ટોળી કાઢતી, અને પાછળથી એને ખુશી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગતી હતી. પરંતુ એ જ પ્રયત્નથી એનું લાગણીવાળું અંતઃકરણ વધારે વધારે રીખાતું હતું; અને સર્વ જાણે વેરી થયાં હોય, એમ પોતાનું મન પોતાની પાસે જ રાખતી, તરૂણ બાળા સર્વને નિર્દય લેખતી હતી. મુખે તે કાંઈ કોઈ વખત બોલતી નહિ, પણ મનમાં ને* મનમાં વારંવાર ગણગણતી કે:—

૧ “પીડા હો છો શીદ ? હું પડી છું પૂરા કલેશમાં”

અને મારે મન બધું વેરાન છે. મારે મન તમે જાણે કોઈ જ નથી એમ છો. એની પછી તમે બધાં છો. એ હોય તો તમે સારાં લાગો છો, એમ મનમાં જ બોલતી હતી.

આવા સંસારમાં લપટાયેલી, અને પોતાની માતાના શુદ્ધ પણ ક્યોરા પ્રેમનો ભોગ થઈ પડેલીને આશાનું નિમિત્ત ન જ જડ્યું. શાંત થવાને જેમ જેમ તે પ્રયત્ન કરવા લાગી, તેમ તેમ એ જ પ્રયત્નથી તેના મનને વધારે વધારે ઓછું આવવા લાગ્યું. માતુઃશ્રી તરફથી તેને દુઃખ મળે છે એ વાત સખીઓ આગળ પણ તે કરી શકી નહિ. એટલે પણ માતુશ્રીનો વાંક સખીઓ આગળ કાઢવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. તેના સદ્ગુણી મનને એ વાત રચતી જ નહોતી.

પવિત્ર દયાકુંવર ! નિર્દોષ, શુદ્ધ કિશોરી ! માતાના અસ્વભાવિક સ્નેહમાં કચડાતી, રીખાતી, મોટા મનવાળી ? વિદ્યાનંદ ઉપર તારો સ્નેહ અનિવાર્ય છે ! એને માટે તું ગમે તે કરવા તૈયાર થાય એવી છે ! તારો સ્નેહ શુદ્ધ, અનુપમ છે ! એ અનુપમ સ્નેહની વિપરીત

દશા છતાં, સંસારમાં સર્વ ઉપર સમભાવતા ! એ પ્રીતિની અસહ્ય
 વેદનાથી, આગણીની માફક સ્થળે સ્થળે વિંધાઈ ગયેલું તાં મન
 પણ કોઈને દુઃસ્મન નથી ગણતું !! આ સર્વ કૃતિનું કારણ તારી
 માતા ઉપર આટલું છતાં પણ તને સ્નેહ જ ઉપજે છે ! એની ઇચ્છા-
 ને જ તામે રહેવાને, તારા જીવના જોખમે પણ, તાં મન તૈયાર છે !
 મોટા મુનિઓ પણ આથી વધારે શું કરતા હશે ? ! સ્ત્રીની પવિ-
 ત્રતાનો પ્રભાવ શું ઓછો છે ? એ પ્રભાવ આગળ મુનિઓના હજારો
 વર્ષનું તપ પાણી ભરે ! એ પ્રભાવ આગળ સર્વ નષ્ટ થાય છે ! એ પ્રભાવ
 આગળ સર્વ નાચે છે ! પવિત્રતાનો પ્રતાપ, પોતાના સ્વામીને મરણ
 પથારીમાંથી પણ ઉગારી લે છે ! કુળનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકે છે ! દેવદાનનો
 કરતાં પણ એ પ્રભાવની અસર વધારે તીક્ષ્ણ છે. ત્યારે એવી સ્ત્રીઓ
 પૂજનિય નથી શું ? જેના ઉદરમાં રામ જેવું રત્ન પાક્યું, જેની
 ઉદર ખાણમાંથી હરિશ્ચંદ્ર જેવો સત્યવાદી, રાગમાં શિરોમણી, એવો
 હીરો નીકળ્યો, જેના ગર્ભાશયમાંથી કળી જેવા પ્રચંડ શત્રુનો નાશ
 કરનાર રાજ રાજેન્દ્ર નગરાગ્ર પેદા થયો, અને જેના પેટમાંથી
 પ્રતાપી અસંખ્ય વીરો—કે જેને લીધે આ આર્યાવર્ત પંકાઈ ગયો,
 જેના બાહુ બળને સિકંદર જેવા સમર્થ પૃથ્વી જીતનારને પણ માન
 આપવું પડ્યું, અને જેના પરાક્રમે દેશેદેશમાં ગવાઈ રહ્યા છે, જે-
 નાથી તરકડાઓ પણ ડરતા હતા—જેનાથી યવનો પણ ડરે છે,
 એવા એવાઓને જન્મ આપનારી આર્યામાતાઓ પુરુષોના અસીમ
 માનને યોગ્ય નથી શું ? અને એ મદને પામવા યોગ્ય દયાકુંવર પણ
 નથી શું ? પોતાનો સ્વાર્થ જરી પણ ધ્યાનમાં નહિ લેનાર મન,
 એ જ સ્વાર્થના દુઃખે ગમે તેટલું રીખાતાં છતાં પણ, ગમે તેવા ક્રો-
 ધને દાખી શકે, મારી શકે, અને તેની સાથે સર્વ ઉપર સમાન
 ભાવ રાખી શકે, એ વૃત્તિ આર્યને જ સહજ છે ! એ વૃત્તિનો જય
 થાઓ ! ! ! એ વૃત્તિનો લાભ લઇને જ રાજ્યકર્તાઓ પોતાનું સામર્થ્ય
 જણાવતા આવ્યા છે. પણ, દયાકુંવર ! તું નાની નથી; તું મોટી
 છે ! નાની વયમાં મોટી દશા ભોગવતી નાની કયમ કહેવાય ? કમકે

गूणाः पुजास्थानं गूणिषु नच लिङ्गं नच वयः ॥

તારાં જેવાં રત્નો, આ અધમ સ્થિતિમાં આવી પડેલા આર્યા-
 વર્તમાં, સ્થળે સ્થળે, ઘેર ઘેર, ઉત્પન્ન થાય અને એવાં રત્નોની સં-

બાળ લે એવા વીર પુષ્પોથી આ ભૂમિ પાછી બરાબ રહે ! આહા!
 ઝો દહાડો જોવાનો વારો ક્યારે આવશે ? જ્યાં,

* જવાય નહિ પરદેશ, બ્રષ્ટ યાવાને ગાહાને,
 કર્યાં સ્વાર્થી શાસ્ત્ર ખીકણે ને નાદાને,

* * * *

બાળપણમાં લગ્ન, થાય છેવા છોડીનાં,
 જનમ્યાં પહેલાં કોઇ, કરે સાટાં વીવાનાં.
 ઘણે ઘેર નહિ સંપ, દીસે કહું નરનારીમાં,
 જોર જુલમનાં લગ્ન, પ્રીત કેવી રહે તેમાં.
 પ્રેમ પરસ્પર લેઇ, પરણતાં હોયે બંને,
 એક દિવથી રહે, ટેકમાં સમજૂ થઇને.

ખરેખર ! દયાકુંવર ! તારા જેવું રત્ન ભાગ્યશાળીના જ નસી-
 બમાં હોય ! વિદ્યાનંદનું નસીબ તેવું હશે તો તેનો જય થશે ! શું
 કદરતનો મહિમા છે ! !

પ્રકરણ ૯ મું.

(અનુસંધાન)

દુનિયા કંઈ દેખે નહિ, દિલડું યાગે ખાખ;
 ભરભર બૂકો ચોળતાં, એ તો અંતે બની જશે રાખ,
 સ્નેહી વિષુ દિલ ગભરાયે.

દયાકુંવર દિવસે દિવસે હવે શોયમય બનવા લાગી. પ્રીતિના
 દુઃખથી રીઝાતા અંતઃકરણમાંથી કોઇ કોઇ વાર નેત્ર દ્વારા આંસુ
 બહાર આવતાં હતાં, અને વિશાળ જવાળામુખી પર્વતમાંથી ગડગ-
 ડતા પથ્થરની માફક હૃદયના ઉંડાણમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળતા હતા.
 સ્નેહી સખીઓનાં નેત્રો તેના હૃદયમાં પેસી જોતાં હતાં, અને નિરા-
 શાના અંધકારથી પથરાઇ ગયેલા તેના અંતઃકરણમાં સ્નેહનું તેલ
 ગમે તેટલું રેડતાં, તોપણ આશાનો ઓલાઇ જતો દીવો તેમને
 દેખાતો નહિ. આશા વિનાના ઉજ્જડ પડેલા સકિયરના દિલનું
 સ્નેહથી સાંત્વન કરવા જતાં, અજાણપણામાં સખીઓ છૂપી રહેલી

મનોવૃત્તિઓને સચેત કરી સળગાવતી હતી, અને તેનાં અદૃશ્ય અંગારામાં નિર્દોષ દયાકુંવર ઉડી જતા “સ્પિરિટ” ની માશક બળ્યાં કરતી હતી.

કુલીન બાળકી સખીઓ આગળ પશુ છૂટે મને બોલી શકી નહિ. સખીઓની આગળ પશુ તેનું હૃદયસરોવર મર્યાદાની પાળથી બંધાએલું જ રહ્યું, અને એ સરોવરમાં માછલીની માફક કંઈ કંઈ તરંગો ચટકા બરવા લાગ્યા; પરંતુ તેની વેદના બહાર દેખાવા પામતી નહિ. સ્નેહની તીવ્ર આંખે જોનારી, અને લાંબા પરિચયના બળે જ તેની સ્નેહી સખીઓ એ જાણી શકતી હતી. પરમાર્યા માણસને ચહેરામાં વિચિત્રતા લાગે એમ નહોતું; તો પશુ તેના શરીરની દેખાઈ આવતી દુર્બળતા, કોઈ પશુ માણસની સાધારણ નજરે તરી આવતી હતી. વિદ્યાનંદ અને દયાકુંવર વચ્ચે પ્રીતિનો સંબંધ છે, એમ સખીઓના જાણવામાં હતું. અને મૂળ કારણ હાથમાં આવતાં કાંઈક અનુમાનથી અને કાંઈક ચતુરાઈથી સ્નેહી સખીઓ પૂરેપૂરી તેની પાસેથી વાત કઢાવી લેતી હતી. પરંતુ કોઈને ઉપાય સૂઝતો નહિ. વિચાર સૂઝતા તે દયાકુંવરના સદ્ગુણી વિચારોને પોસાતા નહિ.

“બહેન કમળા ! તું તો સાસરે ગઈ એટલે અમને તો જાણે બૂલી જ ગઈ !” મંગળા બોલી.

મંગળા ડાહી અને ચતુર હતી, પણ સમય વરતી જાણતી નહિ. આવી વાત તાજી કરવાથી પોતાની સખીને કેટલું દુઃખ થશે તેનું એને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. સાસરાના નામથી દયાકુંવરને શેરડા પડ્યા. આંખમાં ઝળઝળાયાં આવ્યાં, પણ આડું જોઈ મુખ ઉપર હાથ ફેરવી દીધો, અને ઉડો નિશ્વાસ નાખ્યો.

“બહેન ! તું અને પ્રિય સખી દયાકુંવર કાંઈ વિસરાઓ એવાં છે ? સાસરાના મુખમાં તો સ્નેહી સખીઓ વધારે સાંભરે છે.” કમળાએ જવાબ વાળ્યો.

“એમ કે ? ! એની મને ખબર નહિ ! એ તો ઠીક, પણ સાસરેથી નવું શું મુખ જાણી આવી, એ તો કહે ?” મંગળા બોલી.

એને બિચારીને ખબર નહોતી પડતી કે એ સાંભળતી વખતે દયાકુંવરનું દિલ ચીરાતું હતું. દયાકુંવરે નિશ્વાસ ઉપર નિશ્વાસ નાખવા માંડ્યા. મંગળાના હાથમાંથી હાથ છોડાવી આડું જોતી આંધે જઈ તે ઉભી રહી. તેના મનને ઓછું આવ્યું.

“એમાં કહેવાનું શું છે ? તું જઈશ એટલે તું પણ જાણીશ.” કમળાએ હસીને જવાબ વાળ્યો.

“પણ કહે છે કે હું કાંઈ ન કહું ! કહ્યા વિના જાણવાની શક્તિ મનુષ્યમાં હોય તો પછી જોઈએ શું ? ! આવી એકલપેટી સાસરે જઈને થઈ આવી ! પહેલાં તો નહોતી.” મંગળાએ હસીને મહેલું માર્યું.

“પણ શબ્દના જેવું એને શરીર હોય તો ને ! !” કમળાનું મોં મલકાયું.

“એટલે એ કાંઈ ખાવાનું છે કે શું ? એવું હોય તો લાવને, તું ને હું બંને ખાયાં જ કરીએ, એટલે તારે અને મારે બંનેને સાસરે જવું ન પડે, અને આપણે સાથે જ રહીએ.” મંગળાએ હસીને દયાકુંવરના સામું જોયું.

દયાકુંવરનું દિલ તો સૂડી વચ્ચે આવેલી સોપારીની પેઠે કટકા થતું હતું, અને અજાણપણે, ધરાદા વિના, ઉલટું સાફ ધારીને મંગળા એ દિલનો ચુરો કરતી હતી.

“તું પહેલાં એક વાર સાસરે જઈ આવ, અને પછી આપણે એ ખાતતનો નિર્ણય કરશું.” મંગળા સામું જોઈ ડોકું હલાવી કમળા જરીક હસી.

“પછી તો નિર્ણય કરવાનો મારો વખત આવશે.” મંગળા ખોલી.

“તે હું કબુલ કરીશ.” કમળાએ પ્રત્યુત્તર કર્યો.

સખીઓના સંવાદથી દયાકુંવરનું મુખ લેવાઈ ગયું. એક સખી સાસરે જઈ સુખ માણતી હતી; બીજીને તેવા જ સુખની વહેલી મોડી આશા હતી; પણ પોતાને એ માંહેલું અત્યારે કાંઈ નહોતું; જે કાંઈ આશા હતી, તે આશા હવે ભૂતકાળની વાત થઈ ગઈ.

જીવ જીવે આશા તણે, આશા તો દૂર જાય;

આશ નિરાશ તણી હવે, હાય હાય શું થાય.

નિરાશ થતા દિલમાં ઓછું આવ્યું, અને સંસાર અગમ્ય લાગવા માંડ્યો. પણ નિર્દોષ રેનેહી સખીઓ ઉપર ધર્મમાં કાંઈક વધારે વહાલ આવ્યું. એનું મન દુભાવા લાગ્યું—ખરી વાત ! હું દુર્ભાગીનીએ એવાં તે ક્યાંથી પુણ્ય કર્યા હોય, કે વિદ્વાનંદ જેવા

વર સાથે એમના કલામાં રહી એમનું મન પ્રસન્ન કરું. એ તો સ્વ-
પ્નાં જ—કોણ જાણે ક્યાએ ભવનાં પાપ આમ નડતાં હશે તે એ-
નાથી કલ્પાયું નહિ. તે મનમાં ગણગણવા લાગી કે,

* * * *

૧ “પૂરણ પુણ્ય કીધાં હશે ત્યારે, તે ભોગવે સુખ,
સુખ આપણને ક્યાંથી વહાલા, નિયમ ધર્મ કશા નથી પાળ્યા.
નથી સંતોષ્યા જોગી જતી, તપ તીરથ વ્રત કીધાં નથી. જે જે.
નથી સંતોષ્યા સાધુને, નથી આખ્યાં વિપ્રને દાન”

અંતરના ઉંડા ભાગમાંથી નિશ્વાસ નાખતી, રૂવે રૂવે દિલ્લગીર
થતી બાળાની આંખમાંથી કૂવામાં પડતી પાણીની સેરની માફક,
મોતીની સેર જેવી, આંસુની ધાર નીકળી. કમળાની નજરે પડી,
તેણે તે જોયું.

“બહેન મંગળા ! જે તો ખરી ! આ આંસુની ધાર ઉપરથી
દયાકુંવરના મનમાં શું થતું હશે તેની કાંઈક સમજણ પડે છે. બ-
હેન ! બહુ ઓછું ન લાવીએ !” કમળાએ વહાલથી દયાકુંવરને ધી-
રજ આપી. આશા વિનાના અંતરમાં એ ધીરજ પેસવા પામી, પણ
તુરત પાછી પારાની માફક સરી ગઈ, સ્થાયી ન રહી.

“હા ! એને પણ હમણાં એવું કાંઈ એટલું થઈ આવે છે.
કોણ જાણે એને પણ હમણાંથી કાંઈ તારા જેવું જૂત બરાયું છે.”

“પાસે તો તું રહે છે, એટલે જાણતી નહિ હો કે શું જૂત
બરાયું છે ?”

“હું જાણું છું ત્યારે જ કહું છું તો ! માફ તો એને વારંવાર
કહેવું છે કે પ્રીતિ એ ફૂલ છે. સુગંધ વિનાનું ફૂલ નકામું (આકડાના
ફૂલની પેડે), તેમ મન વિનાની પ્રીતિ શા ઉપયોગની !”

“આકડાનું ફૂલ નકામું કેમ કહેવાય ? તે તો દેવને ચડે છે.”

“પણ તે દેવ દુનિયામાં કાંઈ છે ? સંસારની બહાર રહેનારા
જોગીઓને ગમે તેમ થાય તેમાં આપણે શું ?”

“આટલી બધી પ્રવીણ શું વાંચ્યે થઈ ?” કમળાએ સામું
જોઈ મર્મમાં જવાબ માગ્યો.

“સ્નેહશાસ્ત્ર—” મંગળાએ હાજર જવાબ વાલ્યો, અને
હસીમે તેનો હાથ ઝાલ્યો.

“બહેન ! તારૂં એ સ્નેહશાસ્ત્ર તારી જ પાસે રહેવા દે.” દયા-
કુંવરથી ન રહેવાયુ અને વયમાં ખોલી ઉઠી. “ તું જ એનો અર્થ
સમજી ઉપયોગ કર, એટલે થયું. મારે એ નથી જોઈતું. એ મારા
હૈમાના હારનો મારે તો સ્નેહ જ જોઈએ, અને એ સ્નેહ જ મને
વિશ્રાંતિરૂપ છે.”

“એની તો હુંયે ના નથી કહેતી; પણ આપણું નસીબ જ્યારે
અવળાં હોય, દૈવ જ જ્યારે આપણા ઉપર ઋણાનુબંધે કરીને રહેયો
હોય, ત્યારે મળતી ચીજમાં સંતોષ ન માનવો એ મૂર્ખાઈ.” મંગળાએ
જરા ગંભીરામથી કહ્યું.

“ એટલા માટે જ માતૃશ્રીની ઇચ્છાને તારે થવું પડે છે.
પરંતુ મારૂં મન પણ મારૂં નથી, મારૂં અંતઃકરણ પણ મારા હાથ-
માંથી હવે ગયું છે, એટલે એના ઉપર દબે હું સત્તાનો દોર ભોગવી
શકતી નથી; અને એનું પરિણામ પણ વિપરીત થવા સંભવ છે.”

દયાકુંવર ખોલતાં ખોલતાં ગમરામ ગઈ. અંધિલા સરોવરની
જમણી શેવાળમાં નાનાં માછલાંઓ ગુંચવાઈ જાય, તેમ શબ્દો તેના
ગળામાંથી નીકળતાં નીકળતાં યરયરવા લાગ્યા, અને હમેશ કરતાં
સહેજ જડો. રોવા જેવો, અવાજ નીકળ્યો. વધારે ખમવાની હવે
તેની સત્તા નહોતી, એટલે વગર ખોલ્યે તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

ચતુર સખીઓના સંવાદથી દયાકુંવર હળવે હળવે ખોલવામાં
વધી હતી. ધીમે ધીમે, સખીઓએ એવી રીતે વાત શરૂ કરી, કે
અંતે તેને ખોલવું જ પડે, અને છેવટે એણે પોતાનું મન પણ જણાવી
દીધું. વિદ્યાનંદની પ્રીતિની અસરની હદ, તેના મૃત્યુ સુધી પણ હતી,
એમ સખીઓના જાણવામાં આવી ગયું.

“બહેન મંગળા ! પ્રેમકુંવર કાઢીને આ વાત આપણે કરવી
જોઈએ. શરમને લીધે દયાકુંવર ખોલી શકે એમ નથી, પણ આપણે
વિચારવું જોઈએ. ” કમળાએ દયાકુંવરના ગયા પછી સૂચના કરી.

“ બહેન ! એ વાત કાંઈ હવે છોડવા જેવી જ નથી. કાઢીના
મનને જ એમ કાંઈ આવ્યું છે કે વિદ્યાનંદ નહિ, અને વર્ણસંકર
ખરો. થોડા દિવસ પહેલાં જ એને પોતાને ધેરથી અપમાન આપી
રહ્યા આપી. ”

દયાકુંવરના ગયા પછી મંગળાએ બધી વાત કમળાને કહી
હતી. દયાકુંવરની વિદ્યાનંદ સાથે કેવી રીતે આવતાં જતાં પ્રીતિ થઈ,

કેવી રીતે દયાકુંવરને અને વિદ્યાનંદને એક બીજાની પ્રીતિની ખબર પડી, વિદ્યાનંદ તેને લીધે કેવા બચકર મંદવાડમાંથી દયાકુંવરને લીધે ઉઠવા પામ્યો હતો, અને છેવટે ઉઘમપુર આવ્યો ત્યારે પ્રેમકુંવરે એને કેવી રીતે અપમાન આપી પોતાને ત્યાં આવવા ના કહી, એ સમજી એણે સમજાવ્યું હતું.

“બહુ ખરાબ ! પણ તેનું કાંઈ કારણ કે અમરથુ જ. પ્રેમકુંવર કાકી એવાં નથી.” કમળા બોલી;

“હા; પણ આ બાબતમાં કોણ જાણે શા કારણથી તે આમ કરે છે ! બાકી વિદ્યાનંદ તરફથી તેમને આ પ્રીતિ છે તે સિવાય કાંઈ કારણ મળ્યું નથી, એમ મેં દયાકુંવર પાસેથી જાણી લીધું છે.” મંગળાએ જવાબ વાળ્યો.

“કોણ જાણે ! પણ કાકી શું વિદ્યાનંદને અયોગ્ય ધારે છે ! અથવા તો એનાથી એને દુઃખ થશે એમ એમના મનમાં છે ? જ્યારે એક બીજાનાં આવી રીતે મન મળ્યાં છે, અને સ્થળ અયોગ્ય ન હોય તો પછી તેમને શું હરકત હોય એ મને સમજાતું નથી.”

“એ તો ઉલટાં ધારે છે કે વર્ણસંકરને પરણી દયાકુંવર સુખી થાય કે ન થાય, પણ વિદ્યાનંદને પરણી એ સુખી થશે એમ તો એમને ખાતરી છે. પણ વિદ્યાનંદ ગરીબ છે.”

“બહુ એ પૈસો, બહેન ! દયાકુંવરના પિતા હોય તો, તે કદાચ ન સમજે, પણ કાકી તો સમજે છે, છતાં આમ શું કરવા કરે છે?” કમળાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“એ તો કોણ જાણે ! હું ધારું છું કે કાંઈક પૈસાને મોહમાં હશે ખરાં!”

“એ તો બહાનું છે. પૈસાને મોહીને પણ એટલું બધું કરવું કાને માટે ? દીકરીને માટે કે નહિ ? ના, ના, પ્રેમકુંવર કાકી ખરેખરા સુખ આગળ આ નજીવી બાબત ધ્યાનમાં લે એવાં નથી. પણ એમ કહો કે એ મમતે બરાયાં છે !”

“પણ, બહેન ! દીકરી ઉપર પણ મમત ! પોતાની વહાલામાં વહાલી અને સર્વસ્વ દીકરીના સુખનો વિચાર હોય, ત્યારે પણ મમતને ન છોડાય ?”

“મમત એ ચીજ જ એવી છે !” કમળાએ નિશ્ચાસ મૂક્યો.

સુખીઓએ નિશ્ચાસ નાખ્યા; પરંતુ પ્રસંગોપાત સઘળી વાત

તેઓ પ્રેમકુંવર પાસે કંરવા ચૂકી નહિ. પણ પોતાની પુત્રીનું દિલ જાણુવા પોતાના કરતાં કોઇને વધારે અધિકાર નથી એમ મૂળથી જ આડે રસ્તે દોરાએલી માતાના મનમાં આવ્યું. વિદ્યાનંદની પ્રીતિની મધુર મોરલીથી દયાકુંવરનો હૃદયસર્પ ડોલતો હતો, એ તેના ધ્યાનમાંથી અત્યારે ખસી ગયું. એનું વિષ એને અંગે અંગે વ્યાપી ગયું છે, એ એના જાણુવામાં પણ ખરોખર અત્યારે ન આવ્યું. એ વિષના ઘેનમાં એની મનોવૃત્તિઓ અત્યારે નિર્બળ બની ઝોકાં ખાતી હતી, તે એને માલમ પણ ન પડ્યું. આથી કરીને, એની સખીઓને, વગર પ્રૂછ્યે; રૂચમાં બોલવાને માટે કોઇ કોઇ વાર તે ધમધાવતી હતી. દયાકુંવરનો દેખાઇ આવતો શરીરનો ફેરફાર માતાની નજરમાં આવ્યો હતો. પણ દુઃખનું ઝોસક દહાડા નીવડશે એમ તેના મનને હતું. અને વખત ગયે સૌ વિસરાઇ જવાશે. એમ માતાને પક્ષી ખાત્રી હતી. આ બાબતમાં એ ખરી હતી કે કેમ તે પરિણામે જોવાનું છે. હાલ તો દયાકુંવરના શોકસાગરને સીમા નહોતી.

વિદ્યાનંદની સ્થિતિ પણ વિચિત્ર હતી. દયાકુંવરના વર્ણસંકર સાથે વિવાહ એ વાત સાચી છતાં તેનાથી મનાઇ નહિ. “નહિ ! નહિ ! એ તો પ્રેમકુંવર બાઇ મસ્કરી કરતાં હશે. પોતાની છોકરીને જાણી જોઇને ઉપાડીને દૂવામાં નાખે એવી એ માતા તો નથી. પણ ત્યારે મને એમ શું કરવા કહ્યું ? કેવી આશા ! ચોખેચોખ્ખી વાત છે, છતાં અમિત મગજ કણુલ જ કરતું નથી.” મનમાં આમ બોલતાં બોલતાં તે કાંઇક પોતાની મૂર્ખાઇ પર હસ્યો. “પણ એ વાત સંભવિત છે ? અને એવી છે ? વાહ ! એ પણ એક મૂર્ખાઇજના ! કુદરતની આગળ એ સવાલ જ થાય ? દ્રોપદીને પરણુવા માટે જ પાંડવો સ્વયંવરમાં ક્યાં આવ્યા હતા ? ! ત્યારે ? ત્યારે શું ! એતો વર્ણસંકર સાથે પરણવાની. પણ એની મરજી નથી ને ! પણ એની માની મરજી છે ને ? ! એની મરજી હોય કે ન હોય, પણ એની માની મરજી છે એટલે એને છૂટકો નથી. પોતાને મન ગમતું કરે એવાં તો પેલી ગોરી આમડીવાળાં છોકરાં ! ! આપણા બીકણુ હિંદુ નહિ. મ્હોંના વાઘ પણ પેટના બકરી. ગમે તેમ થાય, પણ, દયાકુંવર ! વહાલી દયાકુંવર ! તારી તો અવદશા થાય છે. તારી માતાના જેવા ક્યોરા હાથે ચડી, તારી તો કેવળ અવદશા ? ક્યાં તું અને ક્યાં વર્ણસંકર ! ક્યાં કમળ અને ક્યાં કાગ ! વય, ગુણુ, રૂપ, અને સ્વભાવ, આ બધું ઉત્તર દક્ષિણ

બુવની માફક એક ખીજાથી ઉલટું, તારો સરળ, સુશીલ સ્વભાવ, તો
એ અભિમાની અને ગુમાની ? તું ગરીબ ગાય જેવી અને તારી ર-
સિકતા શુદ્ધ અને ઉંચી, તો એ ખેડોળ, આંકેલા આખંડા જેવો અને
પશુ ! વહાલી ! તારી કેવી વિપરીત દશા થશે, એ કલ્પનાથી માફ
મન થાય છે ! મારા કરતાં મને તારી કયા વિશેષ આવે છે. મારો ને
તારો સંબંધ સુખી નીવડત કે નહિ એ વાત જૂદી છે. પણ તારો
આ સંબંધ તારૂં કુમળું કાળજી કાપી નાખશે. ખેડોળ, ખે
માન, ગુમાની વર્ણસંકર તારા જેવા નાણુક ફૂલની સંભાળ શું
મદ શકશે ?

ડંશે મધુકર કમળને, તોય સુખી તે થશે મનોમનથી,
હસશે બેઠા ખીજું, તદ્દપિ તે કરમાઈ જશે તનથી.

અંતરના ઉંડા ભાગમાંથી ખિન્ન થતો, તે ઉંડા નિશ્વાસ ના-
ખાવા લાગ્યો. જાણે કે કોઈ ઉંડા વિચારમાં પડ્યો હોય, તેમ તેની
આંખો તેના અંતરમાં જવા લાગી. અને પૂજ્યભાવથી સ્થાપિત ક-
રેલી દ્યાકુંવરની મૂર્તિને તે અભિનન્દવા લાગી. જાણે કે તેનું પૂજન થતું
હોય, અને પોતે પ્રીતિનો દીવો હાથમાં લઈ તેની આરતી ઉતારતો
હોય, તેમ તેના હૃદયમાંથી ગાન નીકળવા લાગ્યું. હૃદયમાં રહેલા,
કરોળિયાની જળનાં જેવાં યંધાયેલા પ્રીતિના અનુપમ તંત્રા કંપિત
થવા લાગ્યા, અને બહાર આવી તે ગાન શબ્દવત્ બનવા લાગ્યું.

દુઃખતો દીઠું છે સંસારમાં, પણ અવધિ છે આની;

સુખતો નહિ કંઈ સંસારમાં, પણ આ વાત ન નાની (ટેક)

હંસ હંસી સરવર તીરે જે શરતાં, જળપાન કરી મોતી ચારો ત્યાં ચરતાં;
વાત વિનોદની જાણી. પણ આ વાત ન નાની.

ગોષ્ઠી કરી આપ સુખ દુઃખ લેતાં, માન તજી નીજ મન પણ કે'તાં;
વાત ન રહી છેક છોની. પણ આ વાત ન નાની.

સર્વોપરી સર્વ હંસોમાં તોયે, વિનય થકી વાણી તદ્દપિ શું નો'યે ?
ધર્મ ઉપર ધરી પાની. પણ આ વાત ન નાની.

એજ હંસી શું તણ પણ ખાયે, સરવર તજીને ઉકરડે શું જાયે ?
અહા ! વાત ન જાયે એ મોની. પણ આ વાત ન નાની.

હૃદયમાંથી નીકળતા સ્વર હૃદયમાં જ લીન થવા લાગ્યા. હૃદયમાં
રહેલીના દુઃખનો કલ્પનાએ તેને હૃદયી જ્યાં શોચમય કર્યો. એક
હાથ છાતી ઉપર મૂકી, બીજો હાથ લમણે ઢાં, વાળેલી પલાંડીના

હીંચણ ઉપર ટેકવી, તે ધડીક હૃદયશુન્ય થઇ ગયો. જોજો ! એ વિદ્વાન રસિકની દશા ! બેઠેલી સ્થિતિમાં જ હૃદયની પ્રેરણાથી આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એ આંસુની સાથે જાણે હૃદયમાંથી દયાકુંવર બહાર આવી હોય, તેમ તેની આંખ આમળ નાચવા લાગી, અને એકાંત અનુભવતો, તે ધડીક પોતાના મિત્રના ધરમાં મન મૂકીને રોયો. પરંતુ એ અવકાશ એને ઝાઝો ન મળ્યો. પોતાના મિત્રની બિનાથી વાકેફ ચતુરદાસ ધણું કરીને આવે પ્રસંગે વિદ્વાનદેને વિશે મૂકતો નહિ ! તે પ્રેમાળ, સ્નેહી, અને શાણો હતો. પોતાના મિત્રની યુક્ત રસિકતા અને વિદ્વતા એ જાણતો અને વખાણતો હતો : અને એને ખરા ઉમળકાથી ચલાતો હતો. એ કાંઈ કામમાં રોકાયો હતો, દરમ્યાન આ એકાંત વિદ્વાનદેને મળી ગઇ હતી. પરંતુ થોડી વારમાં તે પાછો આવ્યો, અને મિત્રની ઉદાસ વૃત્તિથી તેના મનની સ્થિતિ તે તુરત કળી ગયો.

“એ શું ? ! એ જ વાતની હમેશાં દિલગીરી ! ધણાં માણસોને તમારી પેઠે બનતું હશે, પણ આમ તમારી પેઠે ઘેલાં તો કાંઈક જ કાઢતું હશે.” ચતુરદાસે મિત્રને દિલાસો દેવા કહ્યું.

“ઘણાને બનતું હશે ! પણ ધણાને મારી પેઠે નહિ થતું હોય.” દીન વદને વિદ્વાનદે જવાબ વાળ્યો.

“એટલે ? જેવી તમને તમારી ચીજ વહાલી, તેવી સૌને સૌની. તમારે માટે શું વિશેષતા છે એ મને સમજતું નથી.”

“સમજતું નથી એ જ સાહે છે, નહિ તો મારી પેઠે વિપરીત દશા ભોગવવાનો વખત આવે.”

“તમારું મન તમે હાથમાં રાખવાનો પ્રયત્ન જ કરતા નથી. તમારા જેવા વિદ્વાન અને રસિકને આટલે દરજ્જે આવી વાત શોભે નહિ.” કાંઈક પોતાના પ્રયત્નમાં પાછા હડતાં ચતુરદાસે કહ્યું.

“ચતુરદાસ ! એ વાત તને હજી વીતી નથી, ત્યાં સુધી તને એના અનુભવની ખબર નહિ પડે. તું મને ગમે તેમ સમજાવીશ. પણ મારું મન નહિ સમજે. હું પણ મારું મન ધણું વાળું છું પણ વળતું નથી. તાજવે ચોંટેલી ચીજ ઉપર જેમ જીભ વારંવાર જાય, તેમ મારું નમેરું મન પણ વારંવાર ત્યાં જ જાય છે.”

“પણ તમે જાણો છો કે નવાણું ટકા હવે તેમાં તમારું કાંઈ વળે તેમ નથી.”

“તો બહે ! મનનો સ્નેહ મનમાં જ યોગ્ય છે. એ સ્ત્રી છે અને પરતંત્ર છે, પણ હું પુરૂષ તો સ્વતંત્ર છું. મારે મનગમતું કરવાને હું મુખત્યાર છું,” વિદ્યાનંદ બહુકી ઉઠ્યો. તેની મનોવૃત્તિઓ ઉશ્કેરાઈ ગઈ, અને આવેશમાં આવતાં એટલું બોલી ગયો.

“વિદ્યાનંદ ! તમારી વિદ્વતા બધી ક્યાં ગઈ ? આટલી વિદ્વતાએ એક સ્ત્રીમાં જ સંસાર સંપૂર્ણ કરવાનો વખત આવ્યો ?”

“એ મેં કહ્યું નથી. સ્ત્રી વિના જોડલો સંસાર છે એટલો મારે માન્ય છે. પણ ખીજી સ્ત્રી મારા સંસારમાં હવે નહિ થાય.”

“એટલું પણ કરવામાં શું ફાયદો ?” ચતુરદાસે બોલવામાં દિંમત વાપરી.

“બાઈ ! નકામી માથાફાડ છોડી દે ! સંસારમાં જડ બુદ્ધિ-વાળાને જે દામ યોગ્ય, તે મારાથી નહિ થાય. પશુવૃત્તિમાં મગ્ન રહેનારાને એ છાજે, મારાથી એમ નહિ બને.”

“તો જેના વિના તમારે ચાલે તેમ નથી તેને મેળવવા તમે પ્રયત્ન કરો.”

“જરા વધારે ખુલાસાથી બોલ ! માફ મગજ ગુંચવાઈ ગયું છે. ”

“માફ કહેવું એમ છે કે તમારું દિલ કેટલે દરજ્જે હેરાનગતિ ભોગવે છે, એ ખીનાથી તમે એને વાકેફ કરો, અને છેવટના શ્રેય અર્થે કાંઈ સંકેત ઉપર આવો.”

વિદ્યાનંદને એ સૂચનામાં કાંઈક વાજખીપણું લાગ્યું. દયાકુંવરનું દિલ તો એ સારી પેઠે જાણતો હતો. પરંતુ તેની માતૃશ્રી આગળ તેનું કાંઈ ચાલશે નહિ એમ પણ તે સારી રીતે જાણતો હતો. તેના પોતાથી તો ત્યાં જવાય એમ હવે નહોતું; અને છેવટ દયાકુંવરના મનમાં શું છે, એ જણાય તો ઠીક,—આમ વિદ્યાનંદના મનને આવવા લાગ્યું. દયાકુંવર પોતાના મનની વૃત્તિનો ભોગ આપીને પણ તેની માતાની આજ્ઞા પાળે છે કે કેમ એ જાણવાનું વિદ્યાનંદને મન થયું. વર્ણસંકર સાથે લગ્ન કરવામાં દયાકુંવર તો કેવળ પ્રતિષ્ઠા જણાવે છે, એ વાત પ્રેમની આંખે જેનારા વિદ્યાનંદને સ્પષ્ટ હતી. પરંતુ એ વાત જણાય કેમ ? એ વાત જાણવાને માટે રસ્તો શો શોધવો ? પત્ર લખ્યો હોય તો કેમ ? હા, એ વાત ઠીક છે,

પણ પત્ર પહોંચાડે કોણ ? ચતુરદાસ મિત્ર અને સ્નેહી હતો; અને વિદ્યાનંદ જ્યારે પહેલાં પ્રેમકુંવરને ત્યાં ઉતરતો હતો, ત્યારે ઘણીવાર એને ત્યાં વિદ્યાનંદને મળવા જતો હતો. આથી કરીને પ્રેમકુંવર બાધની તેને આડ નહોતી; અને તરણ દયાકુંવર પણ એને સારી પેઠે ઝાળખતી હતી; પણ જવું શા બહાનાથી ? ત્યાં જઈને પ્રેમકુંવરબાઈ હોય તો કહેવું શું ? આ બાબતનો મોટો વિચાર પડ્યો. ગમે ત્યારે પણ પ્રેમકુંવર તો હોય, ત્યારે કરવું કેમ ?

આ બાબતનો ગુંચવારો હતો. ચતુરદાસ તે સમજી ગયો, અને શું શું ગુંચવણ હતી, તે બાબત પૂછ્યું. વિદ્યાનંદે પોતાના ગુંચવારાની સર્વ હકિકત કહી. છેવટે ઈયું કે વિદ્યાનંદે ચતુરદાસને કાગળ લખી આપવો. એ કાગળ ગમે તેમ કરીને દયાકુંવરને પહોંચાડવાનું અને તેનો જવાબ લાવી આપવાનું કામ ચતુરદાસે માથે લીધું. વિદ્યાનંદે કાગળ લખી આપ્યો, અને ચતુરદાસ મિત્રનું કામ કરવાને ઉમંગથી નીકળ્યો.

મિત્રના મન બ્યાધિથી ચિંતાતુર થતા મનને સાથે લઈ, ચતુરદાસ પ્રેમકુંવરને ઘેર જવા નીકળ્યો. પોતાના મિત્ર જેવી જ દયાકુંવરની સ્થિતિ હશે કે નહિ, એ જોવાના કુતૂહલથી તેનું મન ઉત્કંઠિત બન્યું. પોતાના મિત્રની દશા જોઈ મનમાં તે દયા ખાવા લાગ્યો; પણ તેનો અનુપમ સ્નેહ જોઈ, જેમ જેમ ચાલતો ગયો, તેમ તેમ તે સ્નાનંદાશ્ર્ચની ખીણમાં ઉતરતો ગયો. એ ખીણના અંધકારમાં, આટલું છતાં પણ, આટલું આટલું સંકટ એક બીજાને પકવા છતાં પણ, એ અનુપમ સ્નેહની જળવણીનું કારણ શોધવા લાગ્યો. ઘણી મહેનતથી અંધારામાં અટવાવા લાગ્યો. પણ માનસિક પ્રેરણા સિવાય, તેનું કશું પણ કારણ તેને મળ્યું નહિ. સ્નેહથી દ્રવિત થતા અંતઃકરણમાં મિત્રનો એ ગુણ પૂજ્ય લાગ્યો; મનમાં તેની પૂજા કરવા લાગ્યો; અને દયાકુંવરને બાગ્યશાળી ગણવા લાગ્યો.

પ્રેમકુંવરને ઘેર આવ્યો તો પ્રેમકુંવર પરજાળમાં બેઠી હતી. પાસે બેઠી બેઠી તરણ દયાકુંવર માતુઃશ્રીને રામાયણ વાંચી સંભળાવતી હતી. પરંતુ એ દેખીતા આનંદ નીચે, નહિ કળી શકાતા સમુદ્રના ઉંડાણની માફક, તેની પ્રબળ, લાગણીવાળી મનોવૃત્તિઓનું ઉંડાણ કળી શકાતું નહોતું. મનુષ્યની વૃત્તિ જેમ જેમ રસિક થતી

જાય છે, તેમ તેમ તેનાં મર્મસ્થળ કામળ થતાં જાય છે; અને ખડું ખોડું જાણવાની શક્તિ જેમ જેમ મનુષ્યમાં વધતી જાય છે, તેમ તેમ તેની મનોવૃત્તિઓની ધાર પણ અણીઆળી થતી જાય છે. મનની કુળવણી દરેક મનુષ્યમાં આ અસર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. સર્વ વિદ્યાનોમાં કાંઈક ઇશ્વરી અંશ તો હોય છે જ. કુદરતી શક્તિ વિના તો કાંઈ બની શકતું નથી. પણ જ્યાં ખરા ખોટાની તુલના થઈ શકે છે એ અંતઃકરણને મનની કુળવણી ઘણે દરજ્જે સુધારી શકે છે. કુળવણીનો આ શાયદો જેવો તેવો નથી !!

દેખીતા આનંદ નીચે દયાકુંવરનું મન કાદવમાં પડેલા કીડાની માફક ખૂબ રગદોળાતું હતું. તેના હૃદયચરમાં પ્રીતિના ઉજળતા પાણીમાં તીક્ષ્ણ બનેલી મનોવૃત્તિઓની ઉજ્જ્વળતા તેને ઠેકાણે ઠેકાણે બાળી દઝાડી મૂકતી હતી, અને એ મનોવૃત્તિઓના મોજાએ ચડેલા મનમાં, કાંઈ કાંઈ શીણા આવી પાછાં હૃદય સમુદ્રમાં સમાઈ જતાં હતાં. બળવાન બાળકી ! વિશુદ્ધ પવિત્ર સુંદરી ! ધન્ય છે તને ! તારા જેવું રત્ન જેની દૃષ્ટમાં રોળાયું છે, તે માતાને પણ ધન્ય છે ! પણ ખરેખરે બાળ્યશાળી તો વિદ્યાનંદ, કે તારા જેવી સદગુણી પ્રેમાળ બાળાના હૃદયમાં એની મૂર્તિ ખડી છે. આવા વિચાર ચતુરદાસના મનમાં એને જોઈ આવવા લાગ્યા.

પ્રેમકુંવર ચતુરદાસને ઓળખતી હતી, એટલે આવકાર આપી એને ખેસવા કહ્યું. તેના આવવાનું કારણ કાંઈક વિદ્યાનંદ સંબંધી હશે એમ તે કલ્પવા લાગી. નાનુક દયાકુંવરે એના સામું જોયું. એના આવવાથી આશાનું અમૃત એના દિલમાં કાંઈક રેડાયું. પણ પ્રેમકુંવરની હાજરીમાં ચતુરદાસથી કાંઈ બની શકે એમ નહોતું. તેની હાજરીમાં દયાકુંવર સાથે તેનાથી વાત થાય નહિ, તેમ તેને કાગળ પણ અપાય નહિ. આ સંભવિત બનાવ પહેલેથી જ તેના ધ્યાનમાં હતો; અને તેને માટે તેનું મન પણ તૈયાર હતું. તે વિષે તેના દિલમાં યોજના ક્યારની વડાઈ ગઈ હતી, અને તેને અમલમાં મૂકવાની હવે ખોટી હતી.

“ પ્રેમકુંવરબાઈ ! મારા મિત્ર વિદ્યાનંદના ક્યા દોષથી એ આટલે દરજ્જે તમારી અવકૃપાનું પાત્ર થયો છે, એ જો તમને હરકત ન હોય તો, હું જાણવા માગું છું. ખીજું કહેવાનું એ છે કે, તમારા ઘરમાં પોતાની એ કાંઈ સ્ત્રીજ વિસરી ગયો છે, એ

શોધી મળે તો પાછી મને આપો.” ચતુરદાસે ચતુરાધ કરી. પ્રેમ-કુંવરના ધ્યાનમાં એ ન ઉતરી.

“ચતુરદાસ ! તમે એમના મિત્ર છો એ હું સારી રીતે જાણું છું. મારા પોતાના કોઇક કારણને લીધે, અનેહું પરિણામ લાવવાની મારે એ બાબતમાં જરૂર હતી; પરંતુ હવે મને અતિશય પસ્તાવો થાય છે કે એનું એ જ પરિણામ સારી રીતે પણ લાવી શકાત. એ વિવેક એ વખતે મારાથી ન બની શક્યો, એટલા માટે મને હવે અત્યંત દિલગીરી થાય છે. એટલી ખામીને માટે હું દોષિત છું, અને તમારી મારફત હું એમની ક્ષમા ચાહું છું તેમની ખોવાએલી વસ્તુ શી છે તે જણાવશો તો મારા ઘરમાં હશે તો શોધી આપીશ, નહિ તો તેની કિંમત ભરી આપવા ખૂશી છું.” પ્રેમકુંવરે જવાબ વાળ્યો. આ વખતે વિવેક વિસરી ન ગઇ.

“હું બહુ દિલગીર છું કે એ ચીજનું નામ મને હમણાં યાદ નથી. તેણે તો મને સ્પષ્ટ એ ચીજનું નામ આપ્યું હતું, પણ મારી સ્મૃતિમાંથી એ અત્યારે બિલકુલ સરી ગયું છે. તમારા ઘરમાં સંભાળથી તમે જુઓ, અને એની લાગતી કાંઇ ચીજ તમારા ધ્યાનમાં ઉતરે તો, મને આપશો તો ફિકર નથી.” ચતુરદાસે ફરી કહ્યું.

“વાર ! તમારો આંટો અક્ષણ ન બાય, એટલા માટે જોઉં તો ખરી !” કહી પ્રેમકુંવર ઉઠી.

ઘરમાં દરેક ચીજ તે શોધવા લાગી. જે જે ડેકાણે વસ્તુ રાખવાની ટેવ હતી, તે તે ડેકાણાં જોયાં. આ યુક્તિથી ચતુરદાસને ધારેલો વખત મળ્યો.

માના ગયા પછી દયાકુંવર બેઠેલી જ રહી. ચતુરદાસ પણ ત્રણ ચાર હાથને છોટે પડેલા ચાકળા ઉપર બેઠેલો જ રહ્યો. દયાકુંવર તેના સામું જોવા લાગી. સમયની અતુકૂળતા જોઇ ચતુરદાસે વખત ન ખોયો, અને તુરત જ બોલવું શરૂ કર્યું. ઝોળખાણ એમને આગળથી જ હતી, એટલે હવે પાડવાની જરૂર નહોતી.

“બહેન દયાકુંવર ! તમે મારાં બહેન થાઓ, એટલા માટે તમારે શરમ મારી પાસે ન રાખવી. તમારી માતૃશ્રી તો એ ખોવા-એલી ચીજ ઘરમાં શોધે છે, પણ તમને માડું ન લાગે તો કહું. એ ચીજ તો તમારી પાસે જ છે. મારે કહેવું ન થયે, પણ સમય એવો આવ્યો છે એટલે, અને વળી દુર્ભાગ્યના પાસે ચડેલા મારા

મિત્ર વિદ્યાનંદની પ્રેરણાથી બોલવું પડે છે કે, એના એકના એક મનની ચોરી તમે કરી છે. એ ભૂતી પણ ગયો હોય, પણ એ ચોરી તમને ન ઘટે; તમારા જેવાં શાણાને એ વાત ન શોભે; અને હવે જ્યારે એ ચોરી જણાઇ ગઇ છે, એટલે એ ચીજને સંપૂર્ણ રીતે સાચવવાની શક્તિ તમારામાં ન હોય, તો એ ચીજ વેળાસર એને પાછી સોંપી દેશો, એમ પણ એણે મારી પાસે માગણી કરાવી છે. મારે મ્હોંએ કહેવાનું એટલું જ છે. પણ જો હું બૂલતો ન હોઉં તો આ કાગળ વધારે ખુલાસો કરશે.” ચતુરદાસે અંગુઠો અને તેની પાસે આવેલી આંગળી વચ્ચે કાગળ બરાબી હાથ લાંબો કર્યો. દયાકુંવરે કેળતા પાતરાની વચલી દાંડી જેવો નાળુક હાથ લાંબો કરી તે લઇ લીધો. ચતુરદાસ બોલી રહ્યો; પરંતુ તે જેમ જેમ બોલતો ગયો, તેમ તેમ દયાકુંવરની જૂદી જૂદી મનો-વૃત્તિઓ ઉસ્કેરાતી ગઇ. હર્ષ, શોક અને દિલગીરીની છાપ, વારા ફરતી તેના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ પડતી ગઇ. અને ચતુરદાસને એ મુખ છેક અગ્નિયુગ્મ ન રહ્યું. મુખ ઉપર મુદ્રાંકિત થતી તેના પ્રેમાળ હૃદયની છાયા તેને સમજાવી બિલકૂલ મુસ્કેલ પડી નહિ.

વિદ્યાનંદ તરફથી આવેલો પ્રીતિનો સંદેશો જોઇ એ ખુશી થઇ; એ પ્રીતિને આમ ચોરની માફક ભટકવું પડે છે, એ જોઇ એને શોક થયો; અને આટલું છતાં, એક ખીજનું મન આવી રીતે મારવા છતાં, એની અવદશા જોઇ, એને દિલગીરી થઇ. પરંતુ આવે અણીને સમયે કાંઇક જવાબ વાળવો તેને આવશ્યક લાગ્યો, અને ધીમે ધીમે, હૈયું હાથમાં રાખતી, દયાકુંવર મંદુર અક્ષરે બોલવા લાગી.

“ બાઇ ! તમારા મિત્રને એ વાત ઘટે છે ! હું જેવી નિર્દોષ ઉપર આમ ચોરી ચડાવવી એ પણ તમારા જેવા મિત્રને ઘટે છે ! પહેલે જ ધાએ પ્રાણ લેવાની ચતુરાઇ તો એમનામાં જ છે; પણ મારા જેવી દુર્ભાગ્યે દુઃખમાં રીખાતી ઉપર એમની એટલી પણ નજર હજી સુધી પહોંચે છે એ જ ખાત્રીએ માફ તો જીવ્યું સફળ છે. તમે કહો છો તે પ્રમાણે એની બોવાએલી ચીજ મારો જ પાસે હોય તો એ ચીજ પાછી આપતાં મને મારો આત્મા આપવો પડશે. મારા આત્માના ભોગે એમને એમની એ ચીજ પાછી જોઇતી હોય તો હું તો તૈયાર છું. એ જ જાતની મારીચીજ એમની પાસે હોય તો

ભલે રહી. રાખવી કે ન રાખવી એ બાબતના એ મુખત્યાર છે. તોપણ તમારા ઉપર એમને વિશ્વાસ હોય અને મારા બોલ્યાનો તમને ભરોસો આવતો હોય, તો મારી વતી તમે જ એમને એટલું કહેજો કે સંસારમાં હું કહેવાતીના ઉપર સંબંધીઓને કાંઈ પણ હક હોય તો તે મારા શરીરપર જ છે. મારા જીવની માલેક હું છું— એટલે એ જીવના જોખમે પણ, એમનો આ વિચાર પાર નહિ પડવા દેવાની બુદ્ધિ ધૃશ્વર મને આપશે જ. ” બોલતાં બોલતાં દયાકુંવર આવેશમાં આવી ગઈ. જાણે કોઈ શુદ્ધ સતી, સતી થવા જતી હોય, એમ કુમકુમ યાત્રીની માફક, પોતાનું અંતઃકરણ પોતાના હાથમાં પ્રત્યક્ષ જેવું બતાવતી, બોલતી ગઈ તેમ પોતાની ઉછળેલી મનોવૃત્તિઓને સાકાર કરતી ગઈ. હૃદયનાં દાર બોલી નાખી, જેમ હનુમાનજીએ પોતાનું હૃદય નાજિએરના કાચલાની માફક બે હાથે ચીરી ચીરામની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ ખીરાજેલી રામચંદ્રજીને બતાવી હતી, તેમ શબ્દરૂપે દયાકુંવરે પોતાનું હૃદય ચતુરદાસને ચોખ્ખે ચોખ્ખું જણાવી દીધું. કોણ જાણે એવી હિંમત અત્યારે તેને ક્યાંથી આવી ? એ ક્યાંડેલા હૃદયના તેજ—અંબારમાં ચતુરદાસ કેવળ અંજલિ ગયો. વગર ચીરાએલા એ વિશાળ હૃદયમાં. એક નહિ, પણ વિદ્યાનંદની અનેક મૂર્તિ તેના હૃદયચક્ષુ જેવા લાગ્યાં. એક બીજામાં ચડતું કોણ હતું, તેનું એનાથી અત્યારે અનુમાન પણ થયું નહિ. વિદ્યાનંદ પાસે હોય ત્યારે દયાકુંવર કરતાં વિદ્યાનંદ અધિકતર લાગતો હતો, દયાકુંવર પાસે હોવાથી એનાથી આ અત્યારે ચડતી હતી. એક એકનો સ્નેહ એક એકથી ચડતો હતો, એમ ચતુરદાસને હવે ખાત્રી થઈ. મરો, જીવો કે શીટો, પણ રેશમની દોરીએ પડેલી ગાંઠ જેવો એ ઉભયનો સ્નેહ તો, સમુદ્ર કિનારે પડેલાં જોડછીપલાંની માફક એક એકને મજબુત ચોટીએ હતો. માત્ર બંનેનાં બોળીયાં જૂદાં જૂદાં હતાં; બાકી આત્મા તો એક જ જીવનરૂપે જીવતો હતો.

આવા આવા વિચાર કરતો કરતો, દયાકુંવરના વિદ્યાનંદ ઉપરના અગાધ પ્રેમમાં લીન થતો થતો, વિદ્યાનંદના દયાકુંવર ઉપરના પ્રેમથી આશ્ચર્ય પામતો પામતો, અને તેની બલિહારી ગાંઠ ગાંઠને વારંવાર અંતઃકરણના ઉમળકાથી ધન્યવાદ આપતો આપતો, ચતુરદાસ બહુ વાર બેઠો, પરંતુ એ જાણની વચ્ચે બોવાએલી વસ્તુ

પ્રેમકુંવરને ઘરમાં ઘણું શોધતાં પણ મળી નહિ. મૂળથી જ સ્વચ્છ તેના મનમાં, “ચતુરરાસના આવવાનું કારણ કાંઈ વિદ્યાનંદ સંબંધી હશે” એ કલ્પના તો પાણીમાં પડતી ધુળની માફક ગળી ગઈ.

“વિદ્યાનંદને માટે કાંઈ સંકેત આપત તો ચતુરદાસ નહિ આવ્યો હોય,” એ શંકા તો માળામાંથી ઉડી જતા પક્ષીની માફક તેના મનમાંથી ઉડી ગઈ. માત્ર ચતુરદાસે યોજેલી યુક્તિમાં અને શોધતાં નહિ મળે એવી ચીજ શોધવામાં તે ગોચાં ખાવા લાગી. એક ચીજ મૂકી ખીજ લે, અને ખીજ મૂકી ત્રીજ લે; એમ દરેક ચીજને તે હાથમાં ફરી ફરી લઇને જોવા લાગી, પણ ન મળતાં અંતે નિરાશ ચહેરે બહાર આવી.

“ચતુરદાસ ! એ ચીજ તો મને મળતી નથી, તમે બરોબર પૂછીને કાલે આવજો ? અને દરમ્યાન હું ખૂણે બોચરે પડી હશે તો જોઈશ ” પ્રેમકુંવર નિરાશ થઈ બોલી. પણ એ ચીજ જે ખૂણે પડી હતી; તે ખૂણે ઘણું શોધતાં પણ, પ્રેમકુંવરના હાથમાં આવે તેમ નહોતો.

ચતુરદાસ અને દયાકુંવર વચ્ચે યજ્ઞેલી વાતચીત પ્રેમકુંવરને અજાણી રહી.

“ ઠીક છે, હું કાલે જરૂર આવીશ ” કહી ચતુરદાસ ઉડ્યો. ઉઠતી વખતે દયાકુંવરના બણી અર્થ બરેલી નજર નાખી, અને તેની મતલબ સમજી ગઈ હોય, એમ દયાકુંવરની આંખોએ ઇસારામાં તેનો ઉત્તર આપ્યો.

પોતાની યુક્તિ આમ સહજ સફળ થયેલી જોઈ, મનમાં અત્યંત ખુશી થતો ચતુરદાસ, પોતાના મિત્ર વિદ્યાનંદને આ બનાવના શુભ સમાચાર આપવા નીકળ્યો. હંચા અને વિશાળ પહોડ જેવાં ઉછળતાં મોજાંથી ઉછળતું વિદ્યાનંદનું પ્રેમી અંતઃકરણ આ શુભ સમાચારના તેલથી જરૂર શાંત થશે, સાંત્વન પામશે, એમ ચતુરદાસને નકો લાગ્યું. અને પોતાના મિત્રની ખૂશાલીમાં પોતે પણ ચાલતો ચાલતો મગ્ન થવા લાગ્યો. મનના એ આનંદથી તેના પગલામાં ત્વરા આવી, અને ચતુરદાસ ચંદ્ર વિદ્યાનંદ મિત્રથી જ પોતાનો પ્રકાશ મેળવતો મેળવતો, થોડીવારમાં ઘેર આવી પહોંચ્યો.

ચતુરદાસ ગયા પછી તેના બોલવા ઉપર ચિત્તમાં વિચાર કરતી

દયાકુંવર હૃદય સમુદ્રમાં શોક સંપાટી ઉપર સૂકાએલા લાકડાની પેઠે તરવા લાગી. પ્રિયના તરફથી અચાનક આવેલા આ સંદેશાથી કંઈ કંઈ મનમાં વિકાર અને વિચાર અનુભવતી, સદ્ગુણી બાળાનું ચિત્ત હવે પ્રેમપત્રિકામાં એની મેળે જ પરોવાયું. તેનો મન ભ્રમર, હૃદય સરોવરમાં પ્રતિબિંબ પામેલા એ પત્ર કમળ ઉપર ભ્રમવા લાગ્યો, અને માતુશ્રીની હાજરી છતાં, તેનાં પ્રેમવડે ઉધડેલાં હૃદય-ચક્ષુ ખી-ડેલા કાગળમાં જવા લાગ્યાં, અને પોતાને મન ગમતું વાંચવા લાગ્યાં. પણ પ્રત્યક્ષ નેત્રોની સાક્ષી વિના તેનું તલપાપક થતું દિલ ધરાયું નહિ. અને શ્રાવણ મહિનામાં, બગલા જેવા, ધ્યાન ધરીને અને વસ્ત્ર પાથરીને યાચના કરવા બેઠેલા બ્રાહ્મણની માફક, તે સમયની અનુકૂળતાની વાટ અધીરે મને જેવા લાગી. ધર કામમાં ઘણી વખત માતાથી વિખુટી પડી જતી બાળકીને એ પ્રસંગ શોધતાં વાર ન લાગી, અને પહેલીજ તકનો લાભ લઈ, પ્રત્યક્ષ નેત્રોથી વાંચતી, હૃદયમાં લીન થતી બાળાએ પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો.

તારીખ તું અને સ્થળ વિચિત્ર—

પ્રિયે !

મારે કહેવાનું કંઈ નથી. પરંતુ સ્વપ્નમાં પણ નહિ કલ્પાય એવી કમળની વિચિત્ર દશા જોઈને, કાંઠે હલા રહી જોનારનું નમેરૂં મન આટલું પણ બોલવાની છૂટ લે છે. આ પહેલી છૂટનો દોષ ધ્યાનમાં નહિ લેવાનો વિવેક પહેલા તો કંઈ હું

જડબ્યવહાર આગળ શુદ્ધ રસિકતા શા ઉપયોગની ? બીડાએલા કમળમાં પણ રસિક શિલીમુખ ગુંજારવ કરી શકે છે. ચંદ્ર વિના રજની શોભે નહિ અને સુર્યના પ્રકાશ વિના કમળ પણ ખીલે નહિ. એ વિપરીત દશા બનવી સંભવિત હોય તો બલે, પણ ચંદ્રને માટે એટલું તો ખાત્રી પૂર્વક સમજવું કે રજનીના સહવાસ વિના એનો તો હૃદય જ નથી. રજનીની સાથે જ એ રમણીય છે. નહિ તો ક્ષિતિજમાં આવેલા મહાસાગરમાં ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયો તેની બબર પણ નહિ પડે. એટલું જ.

લી.

વિરહથી વિપરીત દશા બોગવતો

“ તારો કે મારો ” એ છેવટે બાણીશ.

કાગળ વંચાઈ રહ્યો. કાગળ બહુ ટુંકો હતો, પણ મતલબનો બરેલો હતો. જેમ જેમ તે વંચાતો ગયો તેમ તેમ તેનું પ્રેમી હૃદય

અંદરથી ચીરાતું ગયું; અને પૂરો થયે, બે પર્વતની વચ્ચે વહેતી પોહોળી નદીની માફક, તેના હૃદયમાં મોટો ચીરો પડ્યો. તેનું અંતઃકરણ સ્નેહથી દ્રવવા લાગ્યું. તેનું મન નિર્દોષ બાળકની પેઠે રોવા લાગ્યું. પરંતુ એ જ સ્નેહની આવી શોકજનક વિપરીત દશા જોઈ મનમાં અત્યંત તે દિલગીર થઈ. ત્યારે શું આવો માનસિક સ્નેહ પરિપૂર્ણ થવાનો કોઈ દિવસ વખત જ નહિ આવે ? શું આવી અગાધ પ્રીતિને માટે પરમેશ્વરે આવું કંઈ જ નિર્મિત કર્યું હશે ? કોણ જાણે હજી દેશ્વરના મનમાં શુંય હશે ! એણે કોણ જાણે શુંય ધાર્યું હશે ? એના શ્રેષ્ઠ અને રમત કોણ જાણે કેવાય હશે ! સર્વ પ્રતિકૂળ સ્થિતિની વચ્ચે આ કાગળ જ માત્ર દિલાસારૂપ થઈ પડ્યો. શોકના બર દરિયામાં માત્ર આ કાગળનું જ પાટીયું તેના હાથમાં રહ્યું; ફરી ફરીને વાંચી હૃદયની સાથે તેને જોડતી આંપવા લાગી. છોકરાની માફક તેના ઉપર અત્યંત વહાલ લાવી, વારે વારે તેને ચુંબન આપવા લાગી.

અહાહા ! શું શું પ્રીતિ કરાવે છે ! કેમ કેમ તે નચાવે છે ! !

વૃદ્ધા ! વિદ્વાનો ! એ હસવા સરખી વાત નથી ! વયનું જ્ઞાન વય વિના આવતું નથી ! કંઈ કંઈ વિપત્તિ અને અનુભવને પથરે અથડાએલું તમારું મન અત્યારે આવી પ્રીતિનો આવેશ સ્વોકારે પણ નહિ ! પરંતુ આવી દશાનો રડયો ખડયો અનુભવ તમને ધ્યાનમાં હોય તો દયાકુંવરની એ અનુભવના બળે દયા ખાજે ! એ સદ્ગુણી છે, પણ ભાવિના બળે માતાને ક્યોરે હાથે ચડી છે.

દયાકુંવરનું હૃદય હવે ચીરાવા લાગ્યું, અને ઘંટીના બે પડ વચ્ચે કચરાઈ કચરાઈને નીકળતા અનાજના કણની માફક, તે રીખાવા લાગી. નાનુક બાળકી વિપત્તિના આવા વરસાદથી, કુમળા ઝાડની ડાળીની માફક વળી ગઈ. પુરૂષનું દિલ કંઈ કહેવાય છે, પણ દારૂ દુઃખમાં ધણી વાર પોતાની વૃત્તિ સમશીતોણી રાખી શકતા નથી. સ્ત્રીનું દિલ કૂમળું હોય છે, પણ એજ કૂમળા દિલમાં, એવી કઠિનતા હોય છે કે, વિપત્તિના અસહ્ય ફવાડાના ધાયે પણ, ગયેલી વૃત્તિમાંથી તેમનું દિલ પાછું ફરતું નથી; પણ એ વૃત્તિમાં જ રાચીને પોતાનો જીવ આપવો પડે તો આપે છે. શુદ્ધ સ્નેહી સતી દયાકુંવરને વિદ્વાનંદ જેવા સદ્ગુણી અને વિદ્વાન વરની ઓળખ હતી. સદ્ગુણમાં રાજાતીનું પ્રેમી હૃદય હંસ મકી કાગ ઉપર

ન જ ગયું; અને પ્રિયના આ પ્રેમી ઉભરાને ઉત્તર આપવા તૈયાર થયું. પત્રનો તે જવાબ લખવા બેઠી. તરેહ તરેહના વિચાર તેને થયા. વિચાર કરતાં કરતાં તે કાગળ ઉપર કુંડાળા વાળવા લાગી. આમ લખવું કે આમ લખવું એ બાબત દલીલો પોતાના મનમાં કરવા લાગી. અંતે વિચારને સ્થિર કરી તેણે જવાબ લખી કાઢ્યો. વાંચનાર ! તને જણાસા હોય તો એ પત્ર આપણે અંદી જ વાંચી લઈએ.

મીતી મળીએ ત્યારે.

વાર વિપત્તિ.

બહાલા !

પત્ર દર્શન થયું. પ્રત્યુત્તર લખતાં આવા પ્રસંગને કેવળ અપરિચિત હું અવિવેક કે અમર્યાદાની પહેલેથી જ ક્ષમા માગું છું.

સ્ત્રીને ફૂલની ભપમા આપતા પુરુષનું દિલ, ભોગી ભ્રમરની માફક બીજા ફૂલ ઉપર જતું હોય તો ભલે પરંતુ સદગુણની છાયામાં ઘરેલું, અને પ્રેમના પૌષ્ટિક પાણીથી સિંચાએલું એ ફૂલ તો એ એક જ ભ્રમરને ઓળખશે. જો ભ્રમરનો ફંસા જેરી હશે, તો એ જેમાં જ રાચીને મરશે, પણ બીજા ભ્રમરનો ગુંબરવ સહન કરી નહિ શકે. પુરુષનું દિલ કઠણ હશે તેની મને ખબર નથી. પણ સ્ત્રીનું દિલ કુમળું છે તે તો હું જાણું છું. પરંતુ નાનુક જમીનમાં જ રમણીય છોડવા ઉતરે છે, છતાં એ નાનુક દિલમાં પણ એક જાતની કઠિનતા છે. બહારની મૃદુતાથી એનું માપ કરવાનું નથી. વખત આવે સૌ જણાશે.

લી.

આટલું છતાં પણ

તન મન અને ધનથી આપની જ,

ચરણ રજ

દયાકુંવરના પ્રણામ,

પ્રકરણ ૧૦ મું.

(અનુસંધાન).

રસહીન રસ નહિ જાણતો, રસમાં રસ કુબેલ,

રસિક પણ અરસિકપણે, મનથી મન જુરેલ.

અતુરદાસ ગયા પછી વિધાનદેવનું મન એકાંત, એકલાપણું અનુ-

બવવા લાગ્યું. ચતુરદાસરૂપી પાળની મર્યાદાથી અંદરને અંદર ઉઘ-
ળતું વિદ્યાનંદનું મનસરોવર ચતુરદાસે ગયે મર્યાદા મૂકી બહાર
આવવા લાગ્યું; અને એ મન બહાર જતાં મન વિનાનો થઈ રહ્યો
હોય, એમ પોતાને પોતાનું પણ જાન ન રહ્યું. દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર
પણ એ મન બમવા લાગ્યું; અને જે પ્રીતિના બળે આટલું થતું
હતું, એ પ્રીતિ એને હૃદય વિનાની લાગી. દૂર રહેલાં અંતઃકરણ સ્ને-
હના બળે પાસે આવતાં જણાયાં; અને સમુદ્રને કાંઠે આવેલી છીપલીની
માફક, એક બીજાને ચોંટવા લાગ્યાં, અને સ્નેહથી આલિંગન આપવા
લાગ્યાં. પ્રેમની પોથી આ પહેલ વહેલી જ તેણે વાંચી, અને એ
પોથીમાં એને કાંઈ સાર ન લાગ્યો. દયાકુંવર સાંભરી આવતાં તેના
મન આગળ તે તરવરવા લાગી, અને એથી એને અસહ્ય વેદના
થવા લાગી. શુદ્ધ રસિકતાથી કામળ બનેલાં તેનાં મર્મસ્થળ છેદવા
લાગ્યાં. પણ એ તીવ્ર વેદના છતાં, એનાથી એને સંભારાયા વિના
રહેવાયું નહિ. એ વેદનામાં જ એને સુખ લાગતું હતું. એ દુઃખમાં જ
એને દિલાસો મળતો હતો, અને જુદાઈને લીધે દિલગીરીનું મીઠું
દુઃખ તે અનુભવતો હતો. ચતુરદાસને ગયાને ઘણો વખત થઈ
ગયો હતો,

આસમાની બબ્બ ધુમટમાં આપેલા હીરાની માફક ચળક ચળક
થતું તારામંડળ, આકાશની કાળી સાડીમાં રૂપેરી પુટાની માફક
ચકચકિત થતું પૂનમના શીતળ ચંદ્ર આગળ ઝાંખુ ઝાંખુ લાગતું હતું.
ચકચકિત કરેલા રૂપાના થાળની માફક શોભતો ચંદ્ર ઉગતી રાત્રીને
માથે મહિમય મૂગટની માફક ખીરાજતો હતો, અને તેની સાથે
નિરંકુશ વિહાર કરતો હતો. મનહર ચંદ્રપ્રકાશથી ઉજવલિત બનેલી
રાત્રી, અભિસારિકાની માફક શૃંગાર સજી, દિવસ પ્રિયને ભેટવા જતી
હોય એમ હસતી હસતી વહી જતી હતી. શીતળ ચંદ્રિકામાં સુગં-
ધમય પવન ઝરખામાં પેસી, પથારીમાં પડેલા વિદ્યાનંદની મનોવૃત્તિ-
ઓને ધુંકી સળગાવતો હતો. કંઈ કંઈ કલ્પનાના તરંગે ચડી જતા
વિદ્યાનંદનો મનનો કુવો હોડો હતો, અને તેને તળાથે નિરાશા હાથ
જોડીને શાંત ઋષિની માફક બેઠી હતી. નિરાશાના અંધકારથી ભરેલા
એ કૂવામાં દેડકાની માફક ચારે પગે ઉછળી મનોવૃત્તિઓ ઠેઠ તળીયા
સુધી જતી હતી. એના કલ્પલાટથી એનું મસ્તક ફરી ગયું, અને
ગુંચવાડામાં એમાં ખાવા લાગ્યું. પરંતુ એ જ વખતે, મૂર્છના સમયે

ધ્વનિની માશક, જાણે કાંઈ કાનમાં આવીને કહેતું હોય, તેમ દૂરથી, મધુર અવાજ, નાજુક સ્ત્રીઓનું ગાન, ઝરખે થઈ તેના મન સુધી આવવા લાગ્યું; તેના હૃદયમાં ઝુલવા લાગ્યું; લીન થવા લાગ્યું. એ જ પ્રસંગ પોતાનો કદપી હૃદયમાં તે ઝુલવા લાગ્યા.

વાઈછું વા'લમ વળી વળી, હોજરે,

વેણુ મા વાસો મારે આંગણે.

દૂરના શબ્દો પવનના ડોલતા ઘોડાની પીઠપર ચડી ધીમે ધીમે કર્ણેન્દ્રિય સાથે અથડાવા લાગ્યા. વિદ્યાનંદ સાંભળતો સાંભળતો તેના કાન ચમકાવવા લાગ્યો, અને મનમાં ગણગણવા લાગ્યો કે,— વહાલી દયાકુંવર ! તું નથી વારતી; પણ તારી માતુઃશ્રી વારે છે. તારે છુટકો નથી, પણ તેમાં તું શું કરે ? તારી માતુઃશ્રીને જે સાંઝે લાગે છે, તે તો તને નથી ગમતું; પણ તારાથી શું બની શકે એમ છે ? તું એને તાપ્તે રહેવાને બંધાએલી છે.—આવા વિચારે ચડી જતું અને પોતાની પ્રિયાને માટે આવી રીતે મન વાળતું, તેનું હૃદય અંદરથી દ્રવવા લાગ્યું; અને અત્યંત સ્નેહની અતિશય અવદશાએ ચડેલા મનને બહુ ઓછું આવ્યું. રહી ગયેલું ગાયન શ્રીને પાછું સંભળાવા લાગ્યું. ધુમાડાઓ ધુધવાતી આગમાં એકદમ બડકો ઉઠે, એમ ગાયન શ્રીને એકદમ તેને કર્ણગોચર થયું. કર્ણેન્દ્રિય ચમકી, અને પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ તે ગાનમાં લીન થવા લાગ્યો; અને તેની સાથે તેને કાંઈ કાંઈ વિચાર થવા લાગ્યાં.

મુજ સાસુ કહે છે વહુઅર જાઓ વેણુ વાગી,

ગારી નણુંદ જેઠાણી વાંકુ બણે. હોજરે, વેણુ મા વાસો.

નિર્લજ્જ હોય તેને લાજ નવ લાગે,

પણુ મુજને તો લોક ઘેલામાં ગણે હોજરે. વેણુ મા વાસો.

હા ! ખરી વાત ! તારે સાસુ તો નથી, પણ તું પ્રેમમાં ખોટે

રસ્તે દોરાએલી છો એમ ધારતી, 'અને પોતાની આમન્યા નહિ પળાતી જોઈ, તેથી અપમાન સમજી ખિન્ન બનતી, તારી માતુઃશ્રી સાસુની ગરજ સારતી હશે; અને તારી સ્નેહી સખીઓ, અજણપણે તારા સ્નેહની હાંસી કરવામાં, નણુંદ જેઠાણીની માશક મેણાં માર્યા જેવું કરતી હશે ખરી. લોક ઘેલાં ગણતાં હશે તો તને અને મને બંનેને ગણશે, એટલે એટલી તો આપણે ઉભયને સમાનતા છે. પાછું ગાયન શરૂ થયું.

ખીજવે સરવ મુને કા'ન આવ્યો કહીને,

મારો બાર ગયો સંગ તમ તણે. હોજરે, વેણ મા.

દાસ દયાના પ્રભુ પ્રીછજો તમારે મારે,

એમ કરો ત્યારે કયમ બણે ? હોજરે, વેણ મા.

હાસ્તો વળી ! એ વાત કયમ બને ? અને ક્યાં બને છે ?

વિચારમાં ને વિચારમાં તે વિચારશૂન્ય થઇ ગયો. એક જ વસ્તુના વિચારથી બણે કોઇએ બહુ કર્યું હોય, એમ સ્થિર જડવત બની ગયો. તેનું મગજ બહુ જ વિચારથી પાણી વિનાના ઘડાની માફક ખાલી થઇ ગયું. તેનું મસ્તક બમવા લાગ્યું. ગોળ ઉપર બણબણતી માખીઓની માફક એના ઉંડા ભાગમાં કાંઈ અવાજ થતો હોય, એમ એને જણાવા લાગ્યું; અને અરણ્યમાં પડેલાની માફક, અમિત મસ્તકને લીધે, શુદ્ધિના પાણી વિના, તેની આંખોએ અંધારા આવવા લાગ્યાં. અરધી બેભાન અવસ્થામાં, બણે ઉંઘની શરૂઆત હોય તેમ, તે શૂન્યવત પથારીમાં મગજ વિનાનો પડી રહ્યો, અને ખારણું ખખડ્યું તેની પણ તેને ખબર ન રહી. ખારણું ઉઘાડનાર તેની પાસે આવી ઉભો રહ્યો, તોપણ તે તો તેમનો તેમ જ રહ્યો. ઉઘાડનાર ઘડીક તેના મુખ સામું જોઇ રહ્યો. એ ચતુરદાસ હતો. અરધી આંખો મીચેલી, એકહાથ છાતી ઉપર પડેલો, બાજે હાથ પથારીમાં જ પડખે લાંબો થઇમિત્રની માફક ગોદમાં બરાઇ રહેલો, અને કરમચલું મુખ જરોક વિકસેલું, એવો વિદ્યાનંદની દશા જોઇ, રાતને વખતે બચંકર સંશયની કલ્પના કલ્પતા ચતુરદાસને બહુ જ ઓછું આવ્યું; અણપ્રેર્યા તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં; ધશ્વરની ખૂંખીનો વિચાર કરવા લાગ્યો; ધશ્વરને ઠપકો આપવા લાગ્યો.

“વિદ્યાનંદ ઉંઘી ગયા કે શું ? ” ચતુરદાસ બોલી ઉઠ્યો,

“કોણ ? ચતુરદાસ ? ”

વિદ્યાનંદ ઝખઝી ઉઠ્યો. સ્મશાનમાંથી પ્રેત જાગી ઉઠે તેમ તે સહાજો ઉઠ્યો. આંખો ચોળતો, ચક્રર વક્રર કરતો, એના સામું તે જોવા લાગ્યો.

“હા; એતો હું ! કેમ આમ પડી રહ્યા છો ? ” ચતુરદાસે પૂછ્યું.

“ સહેજ ! અમસ્તો ! કેવી ખબર ! મળ્યાં કે કેમ ? પ્રેમ કુંવરબાઇ હત્યા ? તેમણે શું કહ્યું ? ” વિદ્યાનંદે અધીરાધથી પૂછ્યું.

“બધા ખૂશી ખબર છે.”

“ટુંકામાં જ ડીક પતાવ્યું ! પણ એના વિચાર સંબંધી કાંઈ ? એની દશા કેવી છે ? અને એ દશા ઉપરથી તને કેમ લાગે છે ? ” વિદ્યાનંદે અધીરાધથી ઉપરા ઉપરી સવાલ પૂછવા માંડ્યા.

“જરા નિરાંત રાખો ! એની દશા તમારા જેવી જ છે ! એના વિચાર પણ તમારા જેવા જ છે ! ” ચતુરદાસે કહ્યું.

“અરે ! ભાઈ ! શીદ વધારે સતાવતો જાય છે ! જેવું હોય તેવું કહી દેને ! ” વિદ્યાનંદે અધીરાધથી કાંઈક ચીરડાઈને કહ્યું.

“એની દશા તમારા જેવી છે એટલે તમારા વિના સૂકાઈ ગયેલી કેળના જેવી એ લાગે છે, અને તમારી જ ઝંખના કર્યા કરે છે. એના વિચારમાં તમારા વિના કાંઈ આવતું જ નથી. એની પ્રીતિ તમારા વિષે અનુપમ છે, એનો સ્નેહ તમારા ઉપર અવર્ણનીય છે અને તમારે માટે એ પોતાનો આત્મા આપવા તૈયાર છે.” વિદ્યાનંદ ચતુરદાસ સામું જોઈ રહ્યો. એ શબ્દો એને અમૃતમય લાગ્યા. મૂંઝે મોઢે એણે સાંભળ્યા જ કર્યું. ચતુરદાસ ઉપર કોઈ દિવસ નહિ આવેલું વહાલ આ વખતે એને આવ્યું. ખરેખરો સાત્ત્વિક આવિર્ભાવ આજ એને એના ઉપર આવ્યો.

“ચતુરદાસ ! આ બધી વાત ખરી છે ? કે મને દિલાસો આપવાના બહાનાથી ખોટી ગપ છે ? ” વિદ્યાનંદે ચતુરદાસના સામું ટીકાટીકાને જોયું.

“તમારી પાસે હું જૂઠું બોલું નહિ. તમને પણ આવો વહેમ આ પહેલી જ વખત આવે છે.”

“ચતુરદાસ ! મારા વહાલા ચતુરદાસ ! મારા બોલ્યા સામું જોઈશ નહિ. મારી રિયતિનો જ માત્ર વિચાર કરજો.” વિદ્યાનંદે કુંગાળ ચહેરે કહ્યું.

ચતુરદાસની આંખમાં ઝળઝળાણીયાં આવી ગયાં.

“કાંઈ નહિ ! વળી એ વાત વચ્ચે ક્યાં લાવો છો ? મેં કહ્યું તેમ એ તમારા વિના ઘેલી થઈ ગઈ છે.” ચતુરદાસે ફરી વાત ઉપાડી.

“પણ હવે રસ્તો શો થાય એમ છે ? લગ્ન લેવાયાં છે; અને

તરફથી લગ્નની તૈયારીઓ પશુ થાય છે; અને મને તો કાંઈ ઓળખતુંય નથી.” વિદ્યાનંદ નિરાશ થઈ બોલવા લાગ્યો. આજ દિવસ સુધીની તેની કંઈ કંઈ આશાઓ દરિયામાં ઉઠતાં મોજાં કાંઠે આવી પાછાં જાય, તેમ મનમાં ઉડી મનમાં જ સમાવા લાગી.

“ જાઓ ! જાઓ ! એમ હિંમત શું હારી જાઓ છો ! ઇશ્વરના ઉપર બરોસો રાખો ! તમારા પોતાના કરતાં એ પિતાને તમારી કાળજી વધારે છે. ” ચતુરદાસે ધીરજ આપવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ હું એ વાત માનતો નથી. દુઃખને લીધે મારું મન વહેમી થઈ ગયું છે ”

‘તમે છો જ એવા ! મને પાછો આવતી કાલે એણે કાગળ આપવાને કહ્યું છે.’

વિદ્યાનંદનું મન કાંઈક સાંત્વન પામ્યું. મોડી રાત્રી સુધી ખંતે મિત્રો બેગા રહ્યા, અને પછી સુવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા.

કાંઈક સાંત્વન પામેલા વિદ્યાનંદના મન ઉપર નિદ્રાનો પડછાયો પડવા માંડ્યો, અને સ્વપ્નામાં દયાકુંવરનાં કંઈ કંઈ સ્વપ્નો જોતો હતો. દયાકુંવર પોતાની પ્રીતિની મિઠા શબ્દોથી ખાત્રી આપતી હતી તે જોઈ ખૂશી થતો, વળી જાણે કે એની માતૃશ્રી આવી ગઈ હોય એમ દિલગીર થતો, અને ઘડીકમાં નિરાશાનું કારણ : કદાચ એહેરા ઉપર નિરાશા પથરાઈ જતી. આવાં આવાં સ્વપ્નો અનુભવતો તે મિડી નિદ્રામાં મગ્ન થવા લાગ્યો, અને સંસાર-સ્વપ્નામાં પોતાની આયુષ્યની દોરી દરેક ક્ષણથી ઓછી કરવા લાગ્યો. મા જાણે કે મારો છોકરો મોટો થાય છે, પણ એને ખબર નથી પડતી કે એ જ કારણથી મૃત્યુ પાસે આવતું જાય છે. જે કારણથી ખૂશી થવાનું છે એજ કારણથી દિલગીર પણ થવાનું છે. પરમેશ્વરને ત્યાં સુખ અને દુઃખ, ખૂશી અને દિલગીરીનાં ત્રાજવાં સરખાં જ છે.

ચતુરદાસ મિત્રની ચિંતામાં, પાણીના પુરની માફક, પથારીમાં તરફડીયાં મારવા લાગ્યો. નિદ્રા તેને ન જ આતી. આંખો ખંધ કરી ઉઘવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, તેનો મિત્ર વિદ્યાનંદ તેના મનમાં પેસવા લાગ્યો; અને તેના વિષે કાંઈ કાંઈ જૂતો તે જોવા લાગ્યો. વૃત્તિઓને સ્થિર થવાનો પ્રસંગ અનુકૂળ થતો જણાયો; અને આંખો મીચતાં, એ સ્થિરતા પૂર્ણ થઈ. સ્થિર વૃત્તિમાં એક જ વિચાર વધારે

વધારે જોર કરવા લાગ્યો, અને તે પોતાના મિત્રની અંતઃકરણમાં દયા ખાવા લાગ્યો.

તેના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યા કે;-વિદ્યાનંદ જેવા વિદ્વાન અને રસિક મિત્રને પણ સ્ત્રીની પ્રીતિ શોધવી પડે છે. તેના ઉપર વિદ્યાનંદની અતિ પ્રીતિ હતી, અને તે પણ વિદ્યાનંદને ખરા અંતઃકરણથી ચહાતો હતો. પણ એ જ પ્રીતિને આ પ્રીતિ આગળ સાધન થવાની જરૂર પડી. ત્યારે એ પ્રીતિમાં શું વિશેષતા રહેતી છે, તેનો વિચાર તે કદપવા લાગ્યો. વિદ્યાનંદને માટે કાંઈ વિચાર એને મળ્યો નહિ. વિશેષતાનું કારણ શોધવા લાગ્યો પણ તેને કંઈયે લાગ્યું નહિ. ગમે તેવી માનસિક પ્રીતિનો આવેશ તેની પ્રાતિથી પૂર્ણ થઈ શકે એમ હતું. પશુવૃત્તિને જ સંતુષ્ટ કરવાની ખાતર બીજી સ્ત્રી મામું પણ નહિ જેવાની વિદ્યાનંદની પ્રતિજ્ઞા હતી. ત્યારે આ પ્રીતિનું કારણ શું? પ્રીતિને અંગે પશુવૃત્તિ તો ખરી. પણ વિદ્યાનંદની બાબતમાં તો એમ પણ કાંઈ નહોતું. ત્યારે વિદ્યાનંદની પોતા વિષે અને દયાકુંવર વિષેની પ્રીતિમાં તફાવત શો? ધણું વિચાર્યું પણ અનુમાન પણ ન થયું.

અંતે પારકાની પરીક્ષા કરતું મન સ્વભાવિક રીતે પોતાના ઉપર જ ગયું. પોતાના અને વિદ્યાનંદના સ્નેહનું કારણ મનને તે પૂછવા લાગ્યો. કારણ કાંઈ નહિ. માત્ર સ્વભાવિક છે એમ છેવટે ઠ્યું. પ્રીતિનું સ્થળ નક્કી થયું એટલે સદ્દહદય તેને વળગી રહે છે. એક વિચારમાંથી બીજામાં, અને પાછો એના એ જ વિચારમાં બે નદીઓના પાણીની માફક, એ ફરી ફરીને આવવા લાગ્યો. વિદ્યાનંદનો સ્નેહ દયાકુંવર ઉપર અસીમ હતો. એને હદ નહોતી. તેને માટે તે એક વખત મરણ પયારીએ પણ પડ્યો હતો, અને અત્યારે પણ મનની બચકર દશા ભોગવતો હતો. દયાકુંવરનો પ્યાર પણ તેના ઉપર એવો જ હતો. તેને માટે તે પણ પોતાનો જીવ આપવા તૈયાર થઈ હતી. તેનું ગાત્ર દુબળું થઈ ગયું હતું અને હજી પણ આગળ જતાં શું થશે, તેની એને ખાતરી કે ખતર નહોતી. આટલું છતાં પણ તેમાં પ્રેમકુંવર બાઈની જ આડ ! જે માતા પોતાની વહાલી પુત્રીને સુખી કરવા ઇચ્છે છે, એ જ માતા તેના સુખનો વિનાશ કરવા પણ હમી થઈ છે ! ગમે તેમ થાય, પણ પરણાવવી

તો વર્ણસંકર સાથે જ એમ પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠી છે ! પોતાની માતાને હાથે જ પોતાનું ખરેખરું સુખ સરી જાય, તેને હાથે જ પોતાનું નસીબ બગડવાનો વખત આવે, અને તેને મન તો જાણે કાંઈ જ નહિ એમ રહે, એ પણ એક કળીયુગનું મહાત્મ્ય !! પણ એ બધું કરાવતું કોણ હશે ? ભાવિ, કુદરત. વિદ્યાનંદને ખિચારાને ખખર હતી કે આમ કામ પ્રસંગે જતાં આવતાં દયાકુંવરની સાથે પ્રીતિ થઈ જશે ? નિર્દોષ દયાકુંવરને પણ ખખર હતી કે વિદ્યાનંદ સાથે મારે આવી પ્રીતિ થશે, અને આમ અવદશા ભોગવવાનો વખત આવશે ? કાંઈ કશું જાણતું હતું ? ના, નહિ. ત્યારે, એ જે જાણતું હતું, તેજ ભાવિ, તેજ કુદરત. એજ માણસને નચાવે છે. ખરા ખોટાનો પ્રસંગ પણ એજ જાણે છે. બાપને દીકરા, અને દીકરાને બાપ ઉપર વેર, મા અને છોકરી વચ્ચે અદેખાઈ, ભાઈ બહેનને એક બીજા ઉપર ઝેર વેર, અને નહિ કલ્પાય-નહિ મનાય તેવો વ્યવહાર, સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેની આંટી, અને તે સિવાય અનેક કાળાં કર્મ કરવાનો વખત કુદરત જ લાવે છે. ખુંન મરકી, અને જીલમ એ સંધળું કુદરતનેજ હાથે થાય છે. માણસ તો માત્ર તેનું સાધનબૂત જ બને છે. ત્યારે માણસ એક બીજાને દોષ શું કરવા દેતાં હશે ? આટલું છતાં, પણ માઈ મન પ્રેમકુંવર ઉપર રોષે શા કારણથી બરાલું હશે ? એક કારણ તો એ કે વિદ્યાનંદ ઉપર મારી પ્રીતિ અગાધ છે. બીજું કારણ એ કે દયાકુંવરની દયા આવે છે. પણ મને એના ઉપર દયા આવવાનું શું કારણ ? કારણ વિદ્યાનંદનું એ પ્રીતિપાત્ર છે. વિદ્યાનંદની સંગતથી એને સુખ મળશે. વર્ણસંકરની સાથે પરણતાં એ બહુ દુઃખી થશે. પણ દુઃખી થશે એનું કાંઈ કારણ ? તે તો કોણ જાણે. વિચાર કરતાં તે કંટાળી ગયો. મોઢું કણસાણું ઢરી તેણે વાત પડતી મૂકી.

“હવે એટલી બધી પંચાત કરવાની મારે શી જરૂર ? વિદ્યાનંદને એ મળશે કે કેમ ? અને મળે તો કેવી રીતે ; એમ વિચારવાનું માત્ર માઈ કામ છે. ગમે તે થાય, પણ એટલું તો ખરું કે, દયાકુંવર ! તુ તો વિદ્યાનંદને જ શોભે ! તારા જેવી રાજહંસિનીને યોગ્ય તો એ જ છે. તારા જેવું રત્ન એને મળે તો એ પણ પૂરો ભાગ્યશાળી ! પણ એ ક્યાંથી બને ? 'વો દિન કિધર કે વિદ્યામાઇકું વો જન મીલે'—ચતુરદાસે ઉઠો નિશ્વાસ નાખ્યો. “અત્યારે તો

સર્વ પ્રતિકૂળ જ છે. ત્યારે શું એ નિર્મળ મોતી કાગડાની ચાંચમાં આવી જશે ? પ્રભુ કરે તે ખરી”--ખરા સ્નેહની વિપરીત દશા થતી જોઇ તે મનમાં બહુ કચવાયો. અંતરના અંતર પડમાંથી નિશ્વાસ નીકળવા લાગ્યા, અને એ નિશ્વાસ જાણે શબ્દરૂપે બહાર આવતા હોય, તેમ તેના મુખમાંથી અક્ષરો નીકળવા લાગ્યા.

સમુદ્ર તીરે મોતી પડ્યું તે, કાગ ચંચુમાં આવો જશે !

હાય ! એ મોતી ઉપર પછી શું, નીચ અવદશા ફાવી જશે ?

સમુદ્રનાં ઉંડા પાતાળે, બહુ યત્નથી પાક્યું જે,

સ્વાતિ બિંદુ એ સરસ પડ્યું ને, એ છીપોથી પાક્યું તે. સમુદ્ર.

મહા નિર્મળ એ પાણી જોઇને, એ છીપોમાં બંધાયું,

બહુ યત્નથી એને સમારી, ઉર ડોટમાં સંધાયું. સમુદ્ર.

અતિ ચળકાટ તે નજરે ચડતાં, હંસ ગયો તેને મોહી,

(પણ) નસીબ કાગનાં આગળ પડતાં, તેની તો થઇ બદબોઇ. સમુદ્ર.

ડોટ બાંધીને કાગ એ ફરશે, કે પછી ફેંકે દરિયામાં

પણ મોતીની. હાય ! દુર્દશા, બની જશે એ અરસામાં. સમુદ્ર

હંસ બિચારો નિરાશ થઇને, ઉભો રહ્યો છે અદબ કરી,

વિધિ તણું એ પ્રયત્ન જોઇને મારી મતિ પણ ગઇ છે ફરી સમુદ્ર

વિચાર કરતાં કરતાં તે છેક સવારે નિદ્રાવશ થયો. ચતુરદાસ વિદ્યાનંદના સહવાસથી વિદ્યાનો પ્રસાદી હતો. તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ અને ચોખ્ખું, અને તેની વૃત્તિઓ ઉંચી હતી.

સવાર થયું એટલે સૌ ઉઠ્યાં. વિદ્યાનંદ ઉઠી ચતુરદાસ પાસે ગયો. આગલા દિવસની વાત ફરી ફરીને તેણે તેની પાસેથી સાંભળી; અને ચતુરદાસને શ્રીને જવા સંભારી આપ્યું.

નીમેલે વખતે ચતુરદાસ શ્રીને પ્રેમકુંવરને ત્યાં જવા નીકળ્યો. મિત્રના દુઃખનો વિચાર કરતો કરતો, અને તે દુઃખના વિચારમાં પાણીમાં બુડતા ધકાની માફક ગરકાવ થતો થતો, તેના સ્નેહી દિલમાં મિત્રના પરાયા થયેલા દિલની પ્રીતિની પરિસીમા જોતો હતો. પોતાના પ્રિય મિત્રની, આ નિષ્કૂળ થતી પ્રીતિનો અવદશા વધારે જોઇ એ અત્યંત દિલગીર થયો, પરંતુ એ જ પ્રીતિથી એ એને વધારે વધારે ચલાવા લાગ્યો. આવી વિદ્વતા છતાં આવો નિરભિમાની સ્નેહ-અવિભાજ્ય અને અચળ પ્રેમ, એ જોઇ એના મનમાંથી આનંદની સેર છૂટી, અને એક મિત્ર સાથે પોતાને સંબંધ છે એ જોઇ એને ધડીક અ-

ભિમાન આવ્યું. ચતુરદાસ જાણતો હતો કે વિદ્યાનંદનો સ્નેહ મનસ્વી છે, અને એ સ્નેહ માનસિક હોઇને અસહ્ય નીવડ્યા વિના પણ રહેશે નહિ. એમ પણ એને ખાતરી હતી; એ સ્નેહ પરિપૂર્ણ થાય એમ એને ન લાગ્યું.

લગ્નના ઉત્સાહમાં પ્રેમકુંવર ઘેલી જેવી થઇ ગઇ હતી. અને જેનાથી પોતાને ઉમંગ વધતો જતો હતો, તેનાથી જ પોતાની પ્રિય પુત્રીનું શરીર દિવસે દિવસે ધસાતું હતું, એ પણ માતાની એ કામમાં પડેલી ઉત્સાહી આંખો જોઇ શકી નહિ.

વિદ્યાનંદ ઉપર દયાકુંવરનું મન ચોટ્યું છે. એમ તે જાણતી હતી. પણ એ પ્રીતિથી એને કાંઇપણ નુકસાન થશે એમ આ માતાની નજરમાં ન જ આવ્યું. તોપણ, દયાકુંવરની સ્થિતિ પ્રેમકુંવર ધારતી હતી, તેના કરતાં એ બાબતમાં વધારે બારીક હતી. પ્રેમકુંવર પ્રેમાળ અને અનુભવી માતા હતી. પોતાની આ એકની એક પુત્રી તેને જીવ કરતાં પણ વધારે વહાલી હતી, વિદ્યાનંદ સાથે એના વિવાહ થાય તો એ જોડું સુખી થાય, એમ પણ તેને ધણી વાર વિચાર આવતો હતો. છતાં કોણ જાણે શા કારણથી એના ઉપર એ જ કારણને માટે એ ક્રોધે ભરાઇ હતી, એ ચતુરદાસને સમજાયું નહિ. દરિયામાં મોજાં એક ઉપર એક આવ્યાં કરે; તેમ તેના મગજમાં એક ઉપર એક વિચાર ચાલવા લાગ્યા; આ વિચિત્ર ઘટમાળના ઘડનારની કૃતિ અને ચતુરાઇમાં લીન થતો થતો, તેના ઉપર શીદા થતો થતો, તે પ્રેમકુંવરને ઘેર આવી પહોંચ્યો.

“આવો, ચતુરદાસ, આવો. બહેન, પેલો ચાકળો એમને નાખી આપ.” પ્રેમકુંવરે આવકાર આપ્યો, અને પડખે ઉભેલી દયાકુંવરને સૂચવેલો સત્કાર પૂરો કરવા આંખનો અણસારો કરી જણાવ્યું.

ચતુરદાસને જોઇ દયાકુંવર આગળથી જ ઉભી થઇ ગઇ હતી. વિદ્યાનંદને લખેલો કાગળ તેણે પોતાની પાસે જ રાખ્યો હતો.

“હ્યો, બાઇ હ્યો, આ ચાકળા ઉપર જ બેસો !” કહી દયાકુંવરે ચાકળા સામું જોયું.

ચતુરદાસ ચેતી ગયો. અને તુરત જ દયાકુંવરે ચાકળા નીચે પત્ર સેરવી દીધી. ચતુરદાસે તે લઇ લીધી અને ગળવામાં અનામત મૂક્યો. પ્રેમકુંવર તરફ દયાકુંવરની પૂઠ હતી, એટલે એ વાતની ગતસત એને જણાઇ નહિ. ચતુરદાસ બેઠો. મા પાસે દયાકુંવર બેસી ઉભે આસે વાતો સાંભળવા આતુર બની.

“ચતુરદાસ, આજે એમને પુછી પેલી ચીજનું નામ લાવ્યા છે કે ? મેં તો તમારા ગયા પછી એ ચીજને માટે ઘરમાં ઘણી ખોળ કરી, પણ નામ જાણ્યા વિના એનો પતો પણ કેમ લાગે ?” પ્રેમકુંવર બોલી.

વિદ્યાનંદને પોતે અવિવેકથી જે અવિનય આપ્યો હતો, તેને માટે એ દિલગીર હતી. અને આ વિવેકથી એનો અદસો વાળો આપતો હતો, એમ તે ધારતી હતી.

“કાંઈ નહિ, ફિકર નહી. એ ચીજ એટલી અગત્યની નથી.” ચતુરદાસે જરીક સહેજ મોંઠ મલકાવ્યું.

“પણ એ ચીજ ખીજે તો વિસરાઈ નથી ?” જરીક સ્મિત કરી દયાકુંવરે પ્રશ્ન કર્યો,

“તેમ હોય, એમ મારા ધારવામાં નથી, કારણ મારા મિત્રની વાત હું વધારે જાણું” ચતુરદાસે ગંભીર ચહેરે, મનોવૃત્તિઓને તદ્દન હાથમાં રાખી પ્રેમકુંવરના સામે જોઈ કહ્યું. પણ દયાકુંવરને માટે એ પ્રત્યુત્તર હતો.

વાત કરવાનું ઝાઝું પ્રયોજન હવે ચતુરદાસને ન રહ્યું. પોતાનું ધારેલું કામ પાર પડી ગયું હતું, એટલું જ નહિ પણ પ્રેમકુંવરથી તે અજાણ્યું પણ રહ્યું હતું. વિધિને સૌ નમેરી કહે છે. પણ આ બાબતમાં એને અનુકૂળ આવતી હતી, એટલે લોકો તેને નમેરી શા કારણથી કહેતા હશે તેનો કાંઈક વિચાર થયો. પણ તુરત જ વિચાર કર્યો કે એ નમેરી જ છે; કારણ થોડું થોડું ગળપણ બતાવી આમ માંછલાંને ગલમાં દીધાં જેવું એ કરતી હતી.

“દયાકુંવરના લગ્નને હવે ત્રણ વરઘ આડી છે, અને સમયની અનુકૂળતા હોય તો તમે તમારા મિત્રને લઈ પ્રસંગ ઉપર આવજો.” પ્રેમકુંવરે ચતુરદાસને આમંત્રણ આપ્યું. ચતુરદાસે નિશ્વાસ નાખ્યો અને દિલગીરીનું દુઃખ વાદળું તેના મુખ ઉપર પથરાઈ ગયું, દયાકુંવર નીચું જોઈ ગઈ, અને તેના અંતઃકરણની તીવ્ર વેદના સ્વાભાવિક લગ્નના આવરણ નીચે પ્રેમકુંવરની આંખોને અજાણી રહી. તેનું અંતઃકરણ અંદરથી ચીરાતું હતું. પોતા ઉપર માતૃશ્રી જીલ્મ ગુજારે છે એવું તેને આવી ગયું. પડ્યા ઉપર પાદુ ભારતી માતા જાણે કચરીને તેનું અંતઃકરણ છંદતી હોય, એવો આવિર્ભાવ તે

અનુભવવા લાગી. તેનાથી અને તે ઉપાય તે કરી ચુકી હતી; તથાપિ મધ્યસ્થતા વિના મનુષ્યમત્ત સફળ થતા નથી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

(અનુસંધાન)

હયો હયજ આમલો થમ પડયો, તદપિ ન આલે અડયો;

વાલો વાલ વધારતો વહી ગયો, તદપિ ન ચિત્તે અડયો.

શાન્ત્યું છું સધળું તથાપિ પ્રિય તો, મારે હૈયાદાર છે;

સ્નેહીના વિષુ જગતમાંહી સધળે, સર્વે શુન્યાકાર છે.

દાશ્યુ સમાચારથી દુઃખી થતા ભારે મનને સાથે લઈ ચતુર-
દાસ પાછો ધેર આવવા નીકળ્યો. વિદ્યાનંદનું મન એ સમાચારથી
કેવું દુઃખી થશે તેનો વિચાર તે કદપવા લાગ્યો. તેના પ્રેમી અને
રસજ હૃદયને જરૂર આથી અરૂઝ ઉડો ના લાગશે અને તેનું પરિ-
ણામ શું થશે એ તેનાની દૂરદર્શી વિચારે પણ જોઈ શકાયું નહિ.
તેની એનાથી કદપના પણ ન થઈ શકી. વિદ્યાનંદ સાથેના તેના
અનુભવની દૂરબીન, તેની દષ્ટિમર્યાદાની બહાર રહેતા પરિણામને જોઈ
શકવા અશક્ત નીવડી. પરંતુ એટલી તો ખાત્રી થઈ કે, પતંગિયાની
માફક, એ પ્રેમી દિલને પ્રીતિની જ્યોતમાં પડીને બળી મર્યા નિ-
વાય છૂટકો નહોતો.

* સ્નેહશ્ચ વર્ણવિયે સ્વંતુ દષ્ટિદીનઃ ।

પ્રેમ નથી જોતો રૂપ કે નથી જોતો રંગ. એને ધનની જ-
રૂર નથી; એને શુભની ખાહેશ નથી. પ્રેમની પરીક્ષા એના પ્રીતિના
પાત્ર ઉપરથી થાય છે. અમે તેમ હોય, પરંતુ પ્રેમીની નજર હમેશાં
તેના પાત્રમાં જ રહે છે.

૧ “જુઓ દષ્ટિ ચક્રોરનીરે, અચળ રહેછે ઇંદુ બણી”

આવા આવા વિચાર કરતો, તે ચાલતાં ચાલતાં ધડીક ઉભો
રહ્યો. જાણે કે પરમેશ્વરને ઇપકો આપતો હોય, વિનવીને પ્રાર્થના
કરતો હોય, તેમ તેની દષ્ટિ આકાશ બણી ખેંચાઈ-મઈ. અને મ-
નમાં હોઈ રૂઝાવીને, પાછો ચાલતાં ચાલતાં, તે ખોલવા લાગ્યો:—

“અહા ! પ્રભુ ! તારી કૃતિ અકળ છે. મારા સ્નેહી મિત્રની સાચી પ્રીતિને લીધે થતી આવી અવદશાથી સ્નેહના બળે તેના પક્ષપાતમાં હું દોરાઇ દિલગીર થાઉં તે વાત જૂઠ્ઠી છે; પણ વિદ્યાનંદ અને દયાકુંવર એક બીજાને યોગ્ય નથી શું ? વિદ્યાનંદ બહેલો, અને રસમ અને દયાકુંવર પણ બહેલી અને રસિક. બંનેમાં, રૂપ, ગુણ, અને વયની સમાનતા. આટલું છતાં બંનેને એક બીજા ઉપર, નિર્મળ, સાચો, શુદ્ધ અને પવિત્ર સ્નેહ ! એક બીજાને માટે બંને પોતપોતાનો જીવ આપવા તૈયાર થયાં છે ! આથી પછી પ્રીતિની પરીક્ષા કેવી થતી હશે ? હા, વિદ્યાનંદ છે તો ગરીબ; પણ ધનથી જ માણસને સુખ થાય છે, એમ કાંઈ કહી શકાય નહિ. વર્ણસંકરના મામાના ઘરમાં પૈસો છે, એટલા માટે દયાકુંવર એને પરણી શું સુખી થશે ? હું નથી ધારતો કે એમ બને. ના, મને તેની ખાત્રી જ છે. ત્યારે આવો પ્રેમ છતાં એ પ્રેમની પરિપૂર્ણતા થવાની કાંઈ આશા નથી. મોટા પર્વતની ટોચ ઉપર ચડી જોનારની દૃષ્ટિમાં—દૃષ્ટિર્મયાદામાં બધું આવી જાય છે; પણ એ ઉંચા પર્વતના શિખર ઉપર ચડ્યો છે, માટે જગતની જડ દૃષ્ટિથી દૂર રહ્યો છે. તેની ઉંચાઇ જગતની ધ્રુવદૃષ્ટિ જોઈ શકતી નથી. ઉંચાઇને લીધે આંધળી બનેલી જગતની દૃષ્ટિ તેનામાં વિરૂપણું પણ જુએ છે. પ્રીતિની આમ અવદશા થાય તો પછી નખળા મનની સ્ત્રીઓ બીજું શું કરે ? જે વસ્તુ ઉપર તેમનું મન માને નહિ, એટલું જ નહિ, પણ જેના ઉપર તેમને ધિક્કાર આવ્યો હોય, છતાં માખાપો જ પોતાના આગ્રહથી એની સાથે તેનાં લગ્ન કરે, તો પ્રીતિનો ઉમળકો લાવે ક્યાંથી ? પ્રીતિ જેર જુલમથી કે બળાટકારથી નહિ, પણ એની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય તો જ સુખ આપે છે. વય, રૂપ અને તેની સાથે સ્થિતિ ધણી વાર મનોવૃત્તિઓને ફૂંકી સળગાવી મૂકે છે, અને નખળાઇને પ્રસંગ ધણીવાર સ્ત્રીઓને ફસાવે છે; સમયની અનુકૂળતા અને પ્રસંગ, ધણી વાર, એ વૃત્તિમાં જ ચિત્ત રાખનારીને મળી રહે છે, અને પોતાને મનગમતી ચીજ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ધણી સ્ત્રીઓ, પ્રથમ વિચારબ્રષ્ટ થઇ, પછી કર્મબ્રષ્ટ થાય છે; માખાપને શિર કલાંક લગાડે છે; સ્વચ્છાતિમાં ધિક્કારને પાત્ર થાય છે; અને એની હયાતી મનુષ્યવર્ગમાં એમ લગાડનારી પછ પડે છે. એટલા માટે સ્વયંવરનો શિરસ્તો ઉત્તમ હતો. તેમ જ બન્ની શકે તો પુત્રીની

તે બાબતમાં સલાહ લેવાતી હોય તો તે પણ ઉત્તમ છે. જે વસ્તુની સાથે, મનુષ્યોને એક બીજાનાં નસીબ જન્મ પર્યંત સંકળાયેલાં રહેવાનાં છે, તે જ વસ્તુના ગુણદોષ જોવાને તેને જ અધિકાર નહિ, અને જાણવા છતાં કાંઈ બોલી શકાય નહિ-કાંઈ થઈ શકે નહિ એ હોંદુ? રિવાજ પણ હોંદુઓમાં જ છે, અને એ વૃત્તિ પણ હોંદુઓની જ છે. સ્વયંવરને લીધેજ, પોતાને મન ગમતો સ્વામી મળવાયા, પ્રાચીન કાળની સનીઓનાં સતીત્વ વખણાયાં છે. એને લીધે જ તેમનો પતિપ્રેમ ઉત્તમ હતો. સ્વયંવરને લીધે જ, સીતાદેવીને ગર્ભાવસ્થામાં રામચંદ્રજીએ વનવાસ મૂક્યાં તો પણ તેમના ઉપર તે અખંડ પ્રેમ રાખી શક્યાં. દમયંતી વન-વન રખડી, કંઈ કંઈ આજ ખમી, કેટલું કેટલું કળે વેડીને અંતે દાસી થઈ રહી, છતાં પુણ્યશ્લોક નગરાજ ઉપર તેની પ્રીતિ એવી ને એવી જ રહી, તેમાં કાંઈ પણ ઘટાડો થયો નહિ, અને

સ્વાહુક બાપના સમ જો વૃથા ભાખું.

તમ ઉપર વિશ્વ ઓવારી નાખું.

એ વચન બોલવાનો અંતે વખત રહ્યો, એ સ્વયંવરને લીધે જ. દેવને છોડી નળને ચરી હતી, તે સ્વયંવરમાં જ. માયાપો પોતાનો દરેક સ્વાર્થ છોડી દરેક બાબતમાં પોતાની પુત્રીના જ સુખનો વિચાર કરતાં હોય, તો પોતાની પુત્રીનું નસીબ જોઈ આપવાની સત્તા ભલે તેમના હાથમાં રહે. પણ પ્રેમકુંવરઆઈ એમ કરે છે? વિદ્યાનંદને વરી એ સુખી થશે એમ એ જાણતી નથી? અને એમ પણ એ નથી જાણતી કે એ વર્ણસંકરને પરણી દુઃખી થશે? છતાં એ આટલો મમત શું કરવા કરે છે? લોકલાજને માટે. એમ કે? વર્ણસંકર સાથે પરણાવતાં દયાકુંવર આત્મહત્યા કરશે તો લોકલાજનું પછી શું? લોકો પછી શું કહેશે? એમાંથી બચવાનું એને પછી કાંઈ બાંહે રહે ખં?—એમ નહિ; પણ “હા” અને “ના”ને વૈર છે, વર્ણસંકર સાથે સગાઈ તેણે કરી, પણ એણે કરેલી સગાઈ સામે દયાકુંવરે પ્રતિઘ્ન જણાવી, એટલે તેનું પ્રેમાળ અંતઃકરણ પણ મમતપર આવ્યું. અરે ! બોટા મમત ! તું પણ એક મોટો પિશાચ છે ! કમકની દુર્દશા નારે હાથે

અતિ થાય છે. મોટાં રાજ્યોને લડાવી મારી ખૂનખાર લડાઇઓ
અલાવનાર તુંજ છે. તારે લીધે કંઈ કંઈ દુષ્ટતા પ્રવર્તે છે. ઘણા
નાજીક બાળાઓને પણ તું બહુ હેરાન કરે છે. ધર સંસારમાં આ
પુરુષ વચ્ચે વાંધો પડે તો તું થીંગડાં મારતાં અટકાવે ! અને સહુ-
દ્રમાં ડૂબી જતા ઉપર કોઈ રાક્ષસ કાંઠે ઉભો રહી, અદ્ય વાળી,
તેના દુઃખ અને પછાડા ઉપર હસ્યા કરે, તેમ તું એ સર્વની મશ્કરી
કરે ! તારા પાસમાં પડેલાની નકકી દુર્દશા થાય જ. જો એમ ન
હોય તો પ્રેમકુંવરબાઈ જેવી પ્રેમાળ અને વત્સળ માતાને હાથે
પોતાની એકની એક અતિ વહાલી પુત્રી દયાકુંવરની આમ અવદશા
થવાનો વખત ન આવે !! માટે તને જ શતકોટી ધિક્કાર છે !!!”
ચતુરદાસ ચાલતો ચાલતો, આ સધળા વિચાર કરતો રોષે ભરાયો,
અને ગળગળો થઈ ગયો. વરાળચંત્રની કોઈ સાંકડી નળીમાંથી નીક-
ળતા વરાળના સુસવાટની માફક તેના હૃદયમાંથી નિશ્વાસના શીતકાર
નીકળવા લાગ્યા, અને એ સુસવાટથી શાહુડીના પીછાંની માફક,
તેના શરીર ઉપર રોમાંચ ખડા થયા અને શરીરને ધ્રુજવવા લાગ્યા.
આંખો કાંઈક વિકળ થઈ, અને નાકનાં નસકોરાં ફલાવા લાગ્યા.
પોતાનું ચાલે તો આ ઘડીએ દયાકુંવરને ઉપાડી વિદ્યાનંદની પાસે
એસાડી દે, એવો મનોવિકાર તે અનુભવવા લાગ્યો. પગમાં કાંઈક
જેર આવ્યું અને ચાલવાની ગતિમાં કાંઈક ત્વરા આવી.

વિદ્યાનંદ આતુર ચહેરે તેની રાહ જોતો બેઠો જ હતો, અને
છેવટે એણે મિત્રને આવતો જોયો કે તરત જ ખૂશીના સમાચાર
કહ્યાં, તે આનંદસમુદ્રમાં પ્રપ્રુલ્લ ચહેરે ગરકાવ થવા લાગ્યો.

ચતુરદાસ આવ્યો. મિત્ર સન્મુખ વગર બોલ્યે બેસી ગયો.
મિત્રને દિલગીરી ન થાય—એની એજ વાત તાજી થવાથી તેની લા-
ગણીઓ પાછી ઉશ્કેરાઈ ન જાય, એ ધરાદાથી વાત કેમ કાઢવી એ
વિચારમાં તે પડ્યો.

“ચતુરદાસ, કેમ આમ ઉદાસ વૃત્તિ ?” વિદ્યાનંદે પૂછ્યું.

મિત્રની ઉદાસી મુખમુદ્રા ઉપરથી, વાત ગુણિ રાખવાનું પ્રયો-
જન, અને તેને માટે પ્રેમ પ્રેરણાથી આ ઉપાય થાય છે. એમ વિ-
દ્યાનંદની નિરાશા કદાચ આંખોને તરત ધ્યાનમાં આવી ગયું. તેનાં
મર્મસ્પર્શ છેદાવા લાગ્યાં, અને દુવાડાથી ચીરાતા કાપટની માફક,

તેના હૃદયનાં એ કાંઠાં યયાં. દષ્ટિમર્યાદામાં દૂર રહેતાં ઝાંઝવાની માફક, અત્યાર સુધી તેને કાંઈક આશા હતી, તે ચોખ્ખા પોલાદ ઉપર પડતી ટુંકની માફક ઉડી ગઈ. કાળી રાત્રીની માફક, તેના અંતઃકરણ ઉપર નિરાશાનો કાળો પછેડો પથરાઈ ગયો, અને શોક અને દુર્દશાનાં કાળાં વાદળાં એ અધકારમાં ઉમેરો કરવા લાગ્યાં. મિત્રના અતિ સ્નેહથી બળતો દિલાસાનો દીવો, દષ્ટિમર્યાદામાં નાચતી નિરાશાથી ઘેરાએલી તેની આંખોને ઝોલાઈ જતો લાગ્યો, અને ભાગી ગયેલા વહાણનું પાટિયું હોય તેમ શોકસમુદ્રમાં-ચિંતાસાગરમાં તે તરવા લાગ્યો. સંસાર હવે તેને નિષ્પ્રયોજન લાગવા માંડ્યો. સ્વાભાવિક પ્રેમથી ઉભરાઈ જતું માળાપનું હેત તેને આ વખતે યાદ પણ ન આવ્યું. માત્ર ચતુરદાસ ઉપર સમદષ્ટિ રાખી તે સ્થિર વૃત્તિએ તેના સામું એકી નજરે જોતો ઉભો રહ્યો. ચતુરદાસે વગર ખોલે કાગળ આપ્યો. એ કાગળ વાંચે તે પહેલાં એને કાંઈ પણ ખોલવું ઉચિત પણ ન લાગ્યું.

વાંચનાર ! એ કાગળ તને ક્યારનો વિદિત છે. એ પત્રથી વિદ્યાનંદની આજ્ઞાને સચેત થવાનું કાંઈ કારણ ન મળ્યું. એથી તો ઉલટું એને દિલગીર થવા જેવું હતું. મનમાંને મનમાં તે મદજર હાથીની માફક ઝૂરવા લાગ્યો. સમુદ્રના ઉછળતાં મોઝાં ઉપર જેમ ફીણ વળે, તેમ તેમ જૂદી જૂદી મનોવૃત્તિથી તેના મુખ ઉપર ધડીકમાં ક્રોધની, ધડીકમાં નિરાશાની છાંય પડવા લાગી. પ્રેમકુંવર ઉપર તેને ગુસ્સો આવ્યો, પ્રીતિની આવી અવદશા જોઈ તેનું મુખાર્વિંદ નિરાશાના વાદળાથી છવાઈ રહ્યું. “એ ઝેરમાંજ રાચીને મરશે, પણ ખીજા જામરનો ગુંજારવ પણ સહન કરી નહિ શકે.” એ વાક્ય તેના હૃદયને કંટકની માફક ખુંચવા લાગ્યું. એ શું કર નહોતું ?

“અરરર ! શું મરવાનો વખત પણ આવશે ? હાય ! હાય ! એ નાજુક ફૂલની મારે માટે આટલી અવદશા ! નિર્દય માતા ! કોઠાર પ્રેમકુંવર ! કહિન હૃદયની ! એ તને રૂચે છે કેમ ? તારી વહાલી પુત્રીની આવી અવદશા તારી પોતાની નજરે જોવા છતાં તને ક્યા નથી આવતી, એ તારી હિંમતને હદ છે ! ! અહો, પ્રભુ ! તું પણ નિર્દય થઈ બેઠો છે ! નાજુક, નિર્દય અમળા, પોતાના સાચા, શુદ્ધ પ્રેમને લીધેજ, આમ પેદામાં પીગાળીની માફક, પ્રીતિના પીંજ-

જ્યામાં પીળવ્ય છે, મનની ભયંકર દશામાં દુઃખી થાય છે, છતાં તારા પણ ધ્યાનમાં એ નથી ઉતરતું ! ! પણ હું બૂલું છું; તું જે કરતો હૃદય તે સર્વ સારાને માટે જ હશે. મનુષ્યો પોતાની દુઃખી બુદ્ધિને લીધે જ તને નિંદે છે. પણ તું તો દૂરદર્શી છે. ” આ પ્રમાણે પોતાનું મન મનાવી, મધ્વરની દૃષ્ટાને આધીન થઈ વિદ્યાનંદ બેઠો.

“ વિદ્યાનંદ, વિચારમાં બહુ ગરકાવ થઈ ગયા, ? તમે હવે એ વાત મનપર ન જ લ્યોતો સાઈ ” ચતુરદાસે ધીમેથી સૂચના કરી. તેને પોતાને પણ હવે એ કામમાં નિરાશા લાગતી હતી.

“ એટલે ? મારો પ્રેમ અપાત્ર થયો છે ? ” વિદ્યાનંદે ભવાં ચઢાવ્યાં.

“ નહિ. દયાકુંવર જેવી સ્ત્રી તમને મળે તો હું તમારી વતી માઈ પણ ભાગ્યોદય સમજું. ”

“ ત્યારે શું એ મને અપાત્ર લેખે છે ? અથવા, શું મારો પ્રેમ એના ઉપર જેવો છે, તેવો પ્રેમ એનો મારા ઉપર નથી ? ” વિદ્યાનંદે બુકડી ચઢાવી પૂછ્યું.

“ પણ એ કહ્યું કોણે ? ! એ બિચારીના ઉપર તમને એટલી પણ આંતિ કેમ આવે છે ? ” ચતુરદાસે કહ્યું.

“ ત્યારે એ સલાહ મને આપવાનું શું પ્રયોજન ? સાચા પ્રેમનો પ્રતિકર ન કરવો ? શુદ્ધ સ્નેહનો સત્કાર ન કરવો ? જે આપણે માટે પોતાનો આત્મા આપે, તેને માટે શું કરીએ તો બહુ થયું કહેવાય ? ”

“ પણ તેનાથી શરીરની કે બુદ્ધિની ખૂવારી થતી હોય તો ? ”

“ તેમાં જ એની ખુબી છે. પ્રેમની સીમા પણ ત્યારે જ જોઈ શકાય છે. પ્રેમની પરીક્ષા પણ ત્યારે જ થાય છે. એ ભાગ્ય આપણાં ક્યાંથી ? તને ખબર નથી કે;—

૧. અડેમડેકું દુઃખ હૈ, છોટેસે દુઃખ દૂર;

તારે સખ ન્યારે રહે, ગ્રહે ચંદ ઓર સૂર.

ચતુરદાસ મ્હાત થયો, પણ પ્રયત્નમાં પાછો હાથો નહિ.

“ પણ તાહક તમે હેરાન થાઓ છો, અને એને હેરાન કરો છો. એમાં સાર શું કાઢશો એ જણાવશો ? ”

“ હું હેરાન થાઉં છું એ માનું કર્મના સંયોગે. પણ એને હેરાન હવેથી હું થવા નહિ દઉં ”

“ તમને યાદ છે, એમ એને પણ નહિ થતું હોય, એમ તમે શા ઉપરથી ધારો છો ? ”

“ તેને આજ દિવસ સુધી જે થયું છે તેનો ઉપાય નથી. પણ હવેથી એમ નહિ થવા દેવાનો ઉપાય મને સૂઝ્યો છે, અને એ ઉપાય પ્રમાણે હું વરતીશ.”

ચતુરદાસને વહેમ પડ્યો. તેના મનમાં ઉંડી ધારતી પેઠી.

“ પણ તેનાં તો આજથી ત્રીજે દિવસે લગ્ન છે.”

“ એ લગ્ન માટે હું ખૂશીથી એને રજા આપીશ. એને હું લખીશ કે તું ખૂશીથી એને પરણી સુખી થા; અને હું પોતે પણ અહીંથી અદશ્ય થઈશ, એટલે એ મને નહિ જોશે તો મને વિસરી જશે. ”

“ એ ગાંડા ગાંડા વિચારથી તમારી વિધાને કલંક લાગશે. તમારા એ વિચારમાં પણ મોટી ભૂલ છે; અને એનું પરિણામ તમે ધારો છો તેમ નહિ, પણ ભયંકર થશે. એ જાણુશો ત્યારે તમે ખુબ પસ્તાશો. ”

“ પણ મારે માટે તો એને દુઃખી થવાનું કારણ હું નહિ જ આપું. એની માતુઃશ્રીની ઇચ્છા જ્યારે એ લગ્ન કરવા ઉપર જ છે, તો મારે વચનમાંથી ખસવું જોઈએ. એ લગ્નથી સુખનું સંભવિત-પણું આમ કરવાથી કાંઈક પૂર્ણ થશે. મને કાંઈક દુઃખ લાગશે, પણ તેની હરકત નહિ. ”

“ એ વિચારમાં તમારી મોટી ભૂલ છે. તમને નહિ જોશે એટલે તમારા સ્વભાવ પ્રમાણે તમે કર્યું, એમ એ જાણી જશે. સુખી થવાને બદલે એ વધારે દુઃખી થશે. માટે એ ગાંડા ગાંડા વિચાર છોડી દો. તમે એને નહિ જુઓ, એટલે તમારી દશા પણ વિચિત્ર થશે. ”

“ એ તો કાંણ જાણે, પણ મારાથી એ હવે નહિ બને ! મારાથી એ હવે નહિ જોવાય ! ”

“તો તમે નિર્ધનપુર જઈ વડીલોની પાસે રહો. માતુઃશ્રી પિતાશ્રીને તો કાંઈક વિચાર કરો ! તેમના પ્રતિ પણ તમારા કાંઈક ધર્મ છે, એમ તો તમે જાણો છો ! ” ચતુરદાસ દીન બની ગયો.

“ હાસ્તો ! ” વિધાનદે એકાક્ષરી જવાબ વાળ્યો.

વિદ્યાનંદ કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ સ્તાંબ હોય તેમ તે સ્થિર થઈ ગયો. મોડી રાત્રે બંને સૂઈ ગયા.

વિદ્યાનંદ સૂવા ગયો, પણ તેને નિદ્રા ન આવી. વિપરીત દશા ઉપર વિચાર કરવું તેનું મન સ્વસ્થતા પામ્યું નહિ. નિરાશાના તદ્દન અંધકારમાં, આંધળાની માફક હાથ લાંબા કરી ફાંશો મારતું તેનું મન, સંસારસમુદ્રમાં આશાનું વહાણ હંકારતાં, કાંઠેથી જ ડૂબી ગયું હોય, એવી દશા ભોગવવા લાગ્યો. ગમે તેવી પ્રતિકૂળ સ્થિતિ વચ્ચે-ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંજોગો વચ્ચે પણ, ડૂબી જતો માણસ એક તુલુથી પોતાની જાંઘળી બચાવવા પ્રયત્ન કરે તેમ, વિદ્યાનંદને આ નિરાશાના અંધકારમાં કાંઈ આશાનું નિમિત્ત ન જ જડ્યું તે છતાં, “હજી કોણુજાણે કોને ખબર ?” એવા આશાના ખોટા વિચાર આવવા લાગ્યા. કંઈ પણ પાયા વિનાની આ આશાઓ, તેને મૃગ-તૃણિકા જેવી લાગી, છતાં એનાથી એને છોડાઈ નહિ, અને આશામાં પણ અટવાવા લાગ્યો. રસ્તો ન જડ્યો, અને અંતે તે મનમાં ગણ-ગણવા લાગ્યો:

જીવ જીવે આશા તણે, આશા તો દૂર જાય,
આશ નિરાશ તણી હવે, હાય હાય !! શું થાય.
ખમતાં માર ખમી રહ્યા, પણ નહિ આગ્યો પાર;
આશાના અંધકારમાં, હવે મુંઝાયો ચાર.
હુંમય તો તુંમય નહિ, તુંમય તો નહિ હુંય;
સજીવ નિર્જીવને બન્યું, એવું નહિ સુણ્યું.
પણ સજીવ સહ આવતાં, નિર્જીવમાં જીવ જાય,
ભોહ સાથ ચુંબક જતાં, ભોહ સજીવ થઈ જાય.

કાંઈ પણ આશા હવે જૂઠી હતી, એમ તેને ખાતરી થઈ. આશા રાખવી તો આશા વિરહ આશા રાખવી એમ તેના મનને આવી ખડું. તેના મનમાં ખાતરી થવા લાગી કે:—“તેની માતૃઃશ્રી આમળ તેનું શું ચાહે એમ છે ? બહેલી છે, રસિક છે, ચતુર છે, બહુ છે; પણ એ બીરથી શું બની શકે એમ છે ?”

જાળમાં પકડાએલા પક્ષીની માફક, તેનું મન એ પ્રીતિમાં લપટાયું હતું; પરંતુ એની અવદશાને લીધે એ મન તરસડવા લાગ્યું. અરણ્યમાં પડેલો છોડલો ખાણી વિના સૂકાઈ જાય, તેમ નિરાશાથી

તદન છવાઇ રહેલા તેના મનને આશાનું અમૃત ન મળ્યું. પોતાના સાચા પ્રેમના બળે જ, એ પ્રીતિનો શુભ રીતે નીવેડો લાવવાને તેને માનસિક પ્રેરણા થઇ. પણ એ અને કેમ ? વિચાર કરતો કરતો, પ્રીતિના દુઃખમાં કરોળીઆની જાળમાં પકડાએલા જંતુની પેઠે, તે તરફડવા લાગ્યો. તેના મનના કૂવામાંથી, નિરાશાનો મોટો પથરો પડ્યો નિશ્વાસનો ધમકારો બહાર આવ્યો. અને બોલ્યો કે:—

દિલ પીંજરા મહીં હતું, પ્રિય તંત્રે આંધિત્ર;
પ્રાણ સમું પક્ષી ગયું, વિધિએ એમ લખેલ.
હું શું જાણું શું થયું, અને થશે વળી શુંય;
માત્ર જાણું છું આટલું, છે તું તું ને તુંય.

તેના હૃદયના ઉંડાણમાંથી નિશ્વાસ નીકળવા લાગ્યા; અને પ્રીતિના કુંડમાંથી નીકળતો એ ધૂપ, પરમેશ્વરની હળૂર સુધી જવા લાગ્યો. આ પ્રીતિને હવે આશાનું નિમિત્ત કાંઈ ન રહ્યું. એ પ્રીતિની નિરાશાથી ટળવળતું તેનું મન, પ્રિય વસ્તુના સુખની શોધમાં ફરવા લાગ્યું. સરોવરપર વાંકા વળેલા વૃક્ષની માફક, હૃદયને ખૂણેખોયરે વાંકું વળી વળી ઉપાય શોધવા લાગ્યું. એના સુખને માટે પોતાના સુખનો ત્યાગ કરવો એમ પ્રેમી દિલમાં અંત નિશ્ચય થયો; અને કાંઈક મનમાં શાંત થઇ સૂવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ નિદ્રા અને નસીબ જાણે ભાગિયાં હોય, તેમ નિદ્રા નસીબની સાથે, સખીની માફક, હાથમાં હાથ ભરાવી જતી જણાઇ. નિદ્રાના રૂચિવાળાને પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નિદ્રા ન જ આવી; અને ફરી ફરીને ધાંચીના બળદની માફક, એના એ જ વિગારમાં આવવા લાગ્યો;—“અહા ! દયાકુંવર ! વહાલી દયાકુંવર ! હુંએ દુઃખી ! અને તુંએ દુઃખી ! માફ મન શાંત ન પામ્યું, પામતું નથી અને પામશે પણ નહિ. સર્વ સ્થિતિની વચ્ચે, સર્વ સંજોગોની વચ્ચે, અને સર્વ સુખ દુઃખની વચ્ચે એ તો એવું ને એવું જ ! અહીંઆ, તહીંઆ, અને સર્વ સ્થળે તેવું જ ! તારું જ ભૂત એ હૃદયની આગળ નાગ્યા કરવાનું ! તારી જ મર્તિ એ હૃદયની સાથે ચંપાએલી જ રહેવાની ! અને તારી જ સ્મૃતિ એ હૃદયને હરદમ યયા કરવાની ! હૃદય જશે, પણ એ નહિ જાય ! એ સ્થિતિની શોકજનક વિપરીત દશા છે, તે પણ હું જાણું છું. મારી અત્યંત દિલમીરીની વચ્ચે એ હું જાણું છું ! પણ તારે માટે એટલું કરવું એમાં શું ? મને એ યોગ્ય છે. એ હું કરીશ. એ સમજું હું ભોગમીશ.”

“ શું સ્વાદ અગ્નિમાં છે રે, ચકોર ભાવે ખાયે.”—દયાશમ.

પણ તને સુખ થાય એવું મારાથી કાંઈ નહિ બને ! તને સુખી કરવાને અને તારી માતૃઃક્રીને ખૂશી રાખવાને, મારાથી હેલ્લો પણ ઉપાય નહિ બની શકે ? તારો પ્રેમ મારે માટે કેવો છે તે હું જ જાણું છું ! એ અવર્ણનીય છે. ‘આટલો જ’ એવી હદની નિશાની એને અપાય એમ નથી. એ અગાધ પ્રેમને હું તારા દુઃખનું સાધન થવા દમ્ભશ ? એમ બને તો હું અતિ દૂર, અતિ નીચ ! મારે માટે તારી અવદશા શા માટે થવી જોઈએ ! ‘નથી જ બને એવું’ એ બતાવવાને માટે તારું બાગ્યદાર મારે બંધ કરવા શું પ્રયોજન છે ? ના, હું એમ થવા નહિ દઉં. માફ ગમે તે થાય; પણ તારે તો વર્ણસંકર સાથે પરણવું ! મારી પ્રીતિનું દુઃખ ભોગવવા હું તૈયાર છું. મરીશ, રોમશ, કે રખડીશ; અથવા એ પ્રીતિના પથરાથી માફ દિલ ગમે તેટલું કચરાય કે છુંદાય, પણ તને હું એ જાણવા નહિ દઉં. તને એના સાથે પરણવા હું રજા આપું છું. તારી માતૃઃક્રીને ખૂશી કરવા તું ધર્મથી બંધાયતી છો. માટે હું એ કહું છું. એટલું તું માફ કહ્યું નહિ કરે ?—પોતાના મન આગળ જાણે દયાકુંવર લાંબો લાચ કરી, “ના, નહિ; ના, નહિ; બધી બાબતમાં હું તમારા વચનને આધીન છું. ઘણુ એ તો નહિ જ બને !”—એમ કહેતી હોય એમ ભ્રમિત મગજ કલ્પના કરવા લાગ્યું;—વર્ણસંકરને પરણીશ તો તારી માતૃઃક્રી ખૂશી થશે તું મને નહિ દેખે તો લાંબે દિવસે ભૂતી જમશ. સાંભળીશ તો વિસારે પડેલી વાત બહુ દુઃખ નહિ દે. ત્યારે કેમ ?”

આવા વિચાર કરતાં, હૃદયના વિશ્વાસની સાથે, વિદ્યાનંદની આંખમાં, આંસુનું ખિંડુ એક આવ્યું. જાણે કે સ્મશાનમાંથી મડદ બાળી, રાખ કરી આવ્યો હોય, તેમ હૃદયમાં નાચતી આ પ્રીતિનું મડદ બાળી, નિરાશાની રાખ ચોળી, અલેક જગાવી બહૂત લગાવી ખેઠો હોય, તેમ એ સ્વસ્થ થઈ ખેઠો. બાળેલી પ્રીતિનો જીવતો આત્મા, તેના હૃદયમાં સચેત કામને માટે રહ્યો; અને શોક જવાળા આગળ આંખમાં આવેલું આંસુનું ખિંડુ સૂકાઈ ગયું. ચંદ્રમાં દેખાઈ આવતા કાળા ડાઘની માફક, વચમાંથી રાતા થએલા તેના ગાલ ઉપર તેની નિશાની સ્પષ્ટ પડી રહી; અને તેની સાથે વૈરાગ્યનો દુઃખો તેના કઠિન હૃદયમાં પેઠો.

“કાંઈ નહિ દિલદાર હમારાવે.”—(દયારામ).

એ વિચાર તેના મગજમાં એકલો રમવા લાગ્યો.

પ્રીતિની છેલ્લી નિશાની મૂકવાનો તેને હવે વિચાર થયો, અને સ્વસ્થ થઈને પત્ર લખવા તે બેઠો.

હૈયું હાથમાં રાખી શુદ્ધ પણ દૃઢ પ્રેમથી તેણે અક્ષર લખવા શરૂ કર્યા. આત્મભોગ આપીને કદાર અનેલા મનરાજી આગળ, હસ્તપ્રધાનની દસ્તખત કરવાની હિંમત ચાલી નહિ. ભોજનાગ્નના પ્રધાનની પેઠે, થરથરતો થરથરતો પણ, સેવકધર્મની શરજ બગાડી, સેવ્ય પ્રતિ પોતાનો ધર્મ સાચવવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ કદાર રાજાએ એની એ જ આજ્ઞા શરીરે આપી. રાજ્યમહેલ, અને તેને અંગે રહેતો રાજ્યવૈભવ છોડી બહાર ધર્મધુરંધર ગોપીચંદ રાજા બેખ સ્વીકારતો હોય, તેમ દયાકુંવરના મનરૂપી, પ્રીતિના તરેહ તરેહના ઉમળકાથી લચી જતી, વાડીનો અધિકાર છોડતાં છોડતાં તેના મનને અત્યંત ઓછું આવ્યું. દૃઢ વૃત્તિ રાખવાવાળાની વૃત્તિઓ હાથમાં ન રહી; અને રોધ જવાયું. કુદરત આગળ કૃત્રિમ બળ ટકી શક્યું નહિ, પણ નિશ્ચયમાંથી મન પાછું ન ફર્યું. કાગળ ઉપર રોવાની નિશાનીઓ પડવા લાગી. ઠેકાણે ઠેકાણે દુષ્ટ જનની જાંદગી માફક અક્ષર છેકાવા લાગ્યા; અને મનમાંથી નીકળતી આંસુની લીટીઓ કાગળની લીટીઓ સાથે બેડાબેડ પડવા લાગી. કાગળ ઉપર અક્ષર છેકાવાથી લાંબા ચીરા પડતા ગયા, તેમ તેના હૃદય ઉપર પણ તેની લાંબી નિશાનીઓ સ્થિરતા પામવા લાગી. વૃત્તિઓ ઉશ્કેરાય; અને વૃત્તિઓ ઉશ્કેરાતી ગઈ, તેમ તેમ કાગળ લાંબો થતો ગયો. કાગળમાં પોતાનું હૃદય તેણે સમાવી દીધું. પોતાના મનનું પ્રતિબિંબ, કાગળના ચાટલામાંથી પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે, એવું ચોખ્ખે ચોખ્ખું એણે આજેખી આપ્યું; અને પત્ર પૂરો કરી દીધો.

પોતાનું હૃદય ખતાવતો, અને શુદ્ધ પ્રેમથી ચિતરેલો કાગળ તે શરીરે વાંચવા લાગ્યો. વાંચતાં વાંચતાં ગાઢ પ્રેમવાળાં માખાપ સાંભર્યાં. પ્રેમી મિત્ર ચતુરદાસ યાદ આવ્યો; જેને માટે આટલું થતું હતું, તે દયાકુંવર નજરમાં યનયન નાચવા લાગી; અને આ સમયે બેઠા બેઠા કુદરત હસતી હોય, તેમ આકાશમાં તારામંડળ તમતમ થવા લાગ્યું. માખાપ અને મિત્રને માટે એ મન મૂકીને મૂકી મોઢિ બાળત

કની પેઠે રાયો; પણ એની મનઝેરણ ઉપર પાતા પ્રીતિના ધાના હથોડાથી ટીપાઇ ટીપાઇને કઠણ થએલા દિલમાં કોઇને માટે દયા પેસવા પામી નહિ. તરછોડેલી સ્ત્રીની માફક એને દૂર રાખી. ખરી પ્રીતિના આવેશ આગળ એ સઘળું ઢંકાઇ ગયું. બધા અધિકારની વચ્ચે, એ પ્રીતિનો દીવો જ એને કળસ ભર્યો લાગ્યો. એ દીવો સંસાર સંબંધમાંથી ઝોલાતો ઝોલાતો પણ પ્રકાશમાન કિરણો પ્રસરાવવા લાગ્યો. એના કઠિન હૃદયમાં એ અદૃશ્ય પણ ચેતન દીવો અળતો હતો, અને એને આળતો હતો; એની આખ કરી, નિષ્ઠા-સની કુંકથી તે કડાડતો હતો.

શાંત કાળી રાત્રિમાં, શેહેર વચ્ચોવચ આવેલા ઘડિયાળના છુ-રજમાંથી ટકોરા સંભળાયા. અમાપ કાળની જીદગીનો માપ કરતા એ ટકોરાને એક, બે, ત્રણ, ચાર, એમ જગતા વિધાનદે ગણ્યા જાણે કે તેનો વિનાશ સૂચવતા હોય, એમ ઉમદા ધાતુના રણકારા. “ખણુણુ, ખણુણુ,” તેના કાન સુધી આવવા લાગ્યા. શેહેર શાંત હતું, અને રાત્રિ સ્મશાનની માફક ખાવા ધાતી હતી. માત્ર દૂતરાતું બસવું કોઇ કોઇ વખતે ખરતા તારાની સાથે સંભળાતું હતું; અને નિદ્રાદેવી શાંત રીતે સર્વના મગજ ઉપર પોતાની આણ વર્તાવતી હતી.

ઘડિયાળની કમાનની માફક, પોતાના મનને કુંચી આપી તે સ્વસ્થ થયો. તે હૃદયો અને લખેલા કાગળો પથારી વચ્ચોવચ મૂકી, તે પહેરેલે લૂગડે નીચે ઉતર્યો; અને કોઇ ન જાણે તેમ સર્પના માફક ઘરમાંથી નીકળી ચાલ્યો ગયો. ચતુરદાસનું ઘર વિધાનદે વિનાનું થઇ રહ્યું; અને થોડા વખતમાં શેહેર પણ વિધાનદે વિનાનું થઇ રહ્યું. દયાકુંવરના સુખનો સૂર્ય અસ્ત પામતો જણાયો. અર-ણ્યમાં એકલો આયડતો, પ્રભાતની ઝાકળથી શીતળ બનેલી રાત્રિમાં દાંત કકડાવી શીતકારા કરતો, ઝાડમાં અને ઝાંખરામાં ભટકતો અને ભરાતો, પથરા અને ધૂળમાં રોળાતો, ઠેસ વામવાથી અડવડીઆં ખાતો અને પડતો, અને મનની એકાંતમાં, એકાંત-એકલાપણું અ-નુભવતો, વિધાનદે ચાલ્યો; અને ક્યાં ગયો તેની ખબર કોઇને પડી નહિ. તે ગયો તે ગયો જ. આકાશમાં ચક્રચક્તિ થતો મંગળનો તારો આકાશમાં જ મળી ગયો. કોપેલી માતા જેવી પ્રીતિદેવીએ તેનું બળીદાન લીધું-ભોગ લીધો.

ચતુરદાસ મળસ્કે ઉઠ્યો. સવાર થયું પણ વિદ્યાનંદ જાગ્યો નહિ; તેણે જોયો નહિ એટલે ઉપર ગયો. પથારીમાં જોયું તો તે મળે નહિ. રાત્રીમાં એ પથારીમાં કોઇ સૂતું હોય, એમ જણાયું નહિ. પથારી વચ્ચેવચ્ચ કાગળતું પડીકું તેણે પડેલું જોયું. હાથમાં લીધું તો તેમાં પોતાનો કાગળ તેણે જોયો. અધારાઇમાં જેમ તેમ ઉમેળા તે વાંચવા લાગ્યો.

વહાલા ચતુરદાસ,

મારું મન તું જાણે છે. મનની પ્રેરણાથી જાણું થાય છે. હૃદયમાં પડેલો ઉઠો ધા રૂઝાય જ કેમ ? માટે મિથ્યા પ્રયત્ન કરવો જ નહિ.

તારું હૃદય હું જાણું છું. એ હૃદયને હાથમાં રાખજો. ચતુરશ્રી પિતાશ્રીને દિલાસો દેવા પ્રયત્ન કરજો. માગથી એમને મળતું હોય જની શકે એમ નથી. તું મળજો, મને બુલી જાજો, અને મારી ગેર હાજરીનું બાન એમને આવવા દઇશ નહિ. તાગથી બને તેટલું તું કરી ચૂક્યો છે. એટલે તારો દોષ નથી. દોષ માત્ર દૈવનો છે.

તમે કોઇએ મારો અપરાધ કયો નથી. પણ તમે સડેલો મેં અપરાધ કયો છે. પણ તેની હું ક્ષમા માગું છું.

સાથેનો કાગળ થોડ્ય સ્થળે આપજો.

લી. છે તેનો તેજ.

પણ ક્યાં છે તે તું જાણીશ નહિ,

માટે મિથ્યા પ્રયત્ન કરીશ નહિ.

ચતુરદાસે ઉઠા નિશ્વાસ નાખ્યો. કોઇમાં કાગળ ફેંટી દીધો. ફરીને ઉપાડી તેણે તે હાથમાં લીધો; ઉમેળ્યો; વાંચ્યો. તેના મુખ ઉપર દિલગીરીનું વાદળું પથરાઇ ગયું. તેનો ચહેરો ઉતરી ગયો, અને હૃદયનાં પ્રેર્યા આંખમાં આંસુ આવ્યાં; અને તે આંસુની સાથે તેનું હૃદય બહાર નીકળતું હોય એમ જણાયું.—ત્યારે વિદ્યાનંદ, શું તમે ગયા ? તમને એ ઉચિત લાગ્યું ? ગરો તો નહિ, પણ રૂઝ માખા-પનોએ વિચાર ન કર્યો. જેને માટે આટલું કરો છો, તેને શું થશે એ પણ જોયું નહિ. વાહ ! તમને રૂચ્યું તે ખરું !—કહી ચતુરદાસે સ્વસ્થ થવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ પ્રયત્નમાં પાર પડ્યો નહિ. તેનું અંતઃકરણ ઊંઘાળી જવા લાગ્યું. શું કરવું એ તેને સૂઝ્યું નહિ. પણ સાથેનો ખત દ્યાકુંવરનો હતો તે એને આપી આવવાનો નિશ્ચય કરી ઉઠ્યો; અને પ્રેમકુંવરને ઘેર જવા નીકળ્યો.

પ્રેમકુંવરને ત્યાં લગ્નની તૈયારીઓ થતી હતી, અને કપટરામને પણ ઘણો ઉત્સાહ હતો. વર્ણસંકર પણ પરણવાની હોંસમાં થેલા નેવો થઈને આમ તેમ ફરતો હતો. વડી, પાપડ, અને શેવ વણાતાં હતાં; સાંજ પડ્યે બધરાંઓ ગીત ગાવા ભેગાં મળતાં હતાં, અને બેચાર ગીત ગાઇ ઠૂઠા મસ્કરીમાં વખત ગાળતાં હતાં. વર્ણસંકરને કાંઈ કાંઈ ખિબત્સ વિચારથી ઓઘો હસાવતી હતી, અને એમ કરી તેઓ તેને બતાવતી હતી. લગ્નને માત્ર બે જ વરધુ આડી હતી. પ્રેમકુંવરને ત્યાં પણ લગ્નની ધામધૂમ હતી. તે ઉમંગમાં આમ તેમ ફર્યા કરતી હતી. દયાકુંવરનું હૃદય અંદરથી ચીરાતું હતું, પણ તેની માતુશ્રી આગળ કાંઈ બોલી શકતી નહોતી. બોલી હોત તોપણ તેની માતુશ્રીનું ધ્યાન તેના ઉપર ખેંચાત નાહ. ઉધામથી ખવાઇ ગયેલા લાકડાની માફક, તેનું હાંડપિંજર શોક જવાળાથી અંદરને અંદર બળી ગયું હતું; અને તેની ભસ્મ કરી નાખવાને માત્ર એક ટકોરાની જ જરૂર હતી. કામુ પ્રસંગે પ્રેમકુંવર કપટરામને ઘેર ગઈ હતી. અને દયાકુંવર કમળાની સાથે એકલી જ ઘેર હતી. એટલામાં મંગળા આવી.

“ આવ, બહેન, આવ. કેમ કાંઈ હમણાં દેખાતી નથી ? ” દયાકુંવરે મંગળાને આવકાર આપ્યો.

“ આ દેખાયાં ! હવે તારા વિવાહ થશે એટલે રોજ દેખામથું. પણ, અલી દયાકુંવર, પરણીને અમને બૂલી તો નહિ જા ? ” મંગળાએ હસીને જવાબ વાળ્યો.

“ બહુ, બહેન, આ તે વખત છે ? ” દયાકુંવરનું મોંડ ઉતરી ગયું.

“ તને અક્ષત છે કે નહિ, કે અત્યારે એ ન બોલવું જોઈએ. જાણી જોઈને, બળતામાં ધી હોમ્યા જેવું કરવાની તારે શી જરૂર ? ” કમળાએ મંગળાને વારી.

“ પણ, બહેન, મારો જીવ અંદરથી બળ્યાં કરે છે, એટલે મને લાગે છે કે આ વિવાહમાં કાંઈક વિઘ્ન આવશે. ” મંગળા બોલી.

“ એટલે ? ” કમળાએ જવાબ માગ્યો.

“ એ તો કોણ જાણે ! પણ આ લગ્ન પાર પડવા વખત નહિ આવે. ”

“ પાર પડવા વખત આવે, તોપણ મારા મનનો નિશ્ચય મારી પાસે જ છે. એ નિશ્ચય છેવટની ઘડીએ અમલમાં મૂકવાનો છે ! ”

દયાકુંવરે કાંઈક ઉત્સાહથી બોલી.

મંગળાએ કમળાના સામું જોયું.

ચતુરદાસ આવ્યો ત્યારે દયાકુંવર સખીઓની સાથે બેઠી હતી.

“ આવો, ચતુરદાસ, તમારા મિત્ર વિદ્યાનંદની કેવી અબ્બર ! તમારી ઘેલી સખી દયાકુંવર તો નિશ્ચય દરી બેઠી છે કે ગમે તેમ પાપ પણ આ હજન થવા ન દેવું. ” મંગળાએ ચતુરદાસને આવકાર આપી હતું.

“ બાપ, મારા મિત્રની વાત હવે તમે મને ન પૂછો. તે તો ગયો; પણ આ કાગળથી, તમારી સખીનું દિલ શાંત પામે તેમ હોય તો પસાડો. ” ચતુરદાસે કાગળ આપ્યો. માંડમાંડ પોતાનું હૈયું હાથમાં રાખતા ચતુરદાસે આંખમાં આંસુ આવતાં અટકાવ્યાં. સદિ સ્તબ્ધ બની ગયાં. દયાકુંવરે ઉંચું જોયું.

“ એ ગયા તે ક્યાં ગયા ? એનું કાંઈ ઠેકાણું ? ” કમળાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ તે કાંઈ હાલ હું નથી જાણતો. તમે જાણો છો તેથી વધારે હાલ હું કાંઈ નથી જાણતો. ” ચતુરદાસ ગળગળો થઈ ગયો. ત્યાંથી તે નીકળી આવ્યો ગયો.

“ પણ, મંગળા, એમને પૂછ તો ખરી કે એ ક્યાં ગયા ? શું કામ ગયા ? કેમ થયું, કેમ નહિ ? તે પૂછ તો ખરી ! ” દયાકુંવર હાથમાં કાગળ લઈ અર્ધરે અવાજે બોલવા લાગી. પણ ચતુરદાસ આંધો નીકળી ગયો હતો. એને પાછો બોલાવવો હવે અશક્ય હતો. દયાકુંવરને ખાંજો રસતો ન રહ્યો. એણે ધબકતે હૈયે પત્ર ઉખાળ્યો. કાગળમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છેક પડ્યા હતા. લીટીઓમાં શાહીના ચેરા પડ્યા હતા, અને લખનારનું મન કેવળ અસ્વસ્થ હશે એમ જાન આપતા હતા. હૃદયના ઉડાણમાંથી ઝીણો સ્વર નીકળવા લાગ્યો. એ મહેનતથી જાણે પરિશ્રમ પડતો હોય, તેમ હૈયું ધબકવા લાગ્યું; અને અંત્યસ્વરની સાથે દખાવલાં ડૂસકાં નીકળવા લાગ્યાં.

પ્રિય,

-હૃદયમાં રહેલીને છઠ્ઠીવાર પ્રિય કહી લઉં !

ચંદ્ર મોતાનો પ્રદેશ ઠોડી પ્રતિભોમ પ્રદેશમાં જાય, એ તેના

નસીબનું યોગબળ ! પણ કમળની નાહક દુર્દશા શા માટે થઈ
 જોઈએ ? સૂર્ય છતાં, અંધકારને સૂર્ય માનવો એ પ્રેમની પરિસીમા છે.
 અણુમતીને પણ સુખનું સાધન કરી દેવું એ રહસ્યપણું રસ્તો છે.
 ચક્રવાક, મન છતાં, મળી શકતાં નથી, એ પરમેશ્વરની ઈચ્છા. માટે
 ક્ષિતિજમાં અંદ્ર અદૃશ્ય રહે, પણ તેનો પ્રેક્ષક કદાચીને હુમલો
 વિકસાવું યોગ્ય છે. તો હવે,

રખે પ્યારી, તું શોચંતી, રખે પ્યારી, તું લોચંતી;
 રખે પ્યારી, દુઃખી યાતી, હવે હું તો છું મુજ ધાતી.
 બૂલી જા તું પ્રીતિ ભારી, બને નહિ કાં અવર નારી
 દશા ભારી અતિ ભારી, ન શોચ્યોશ દિવ તું પ્યારી.
 ગમે તે મુજ ગતિ થાશે, દુઃખી દા'ડા વહી જશે;

(પણ) પ્રીતિ નહિ આ જૂલાશે, હૃદયના ધા હૃદય ખાશે.
 થયો દુઃખી એ વિધિનો લેખ, કમળ કરમાય ન સૂર્ય વિજેન્ન.
 વખ્યું એવું લલાટે તો, પછી શોચું શા માટે તો ?
 નહિ કોઈ, નહિ કોઈ, હૃદય રડતું રહે રોઈ.
 નહિ કોઈ આ સંસારે, નહિ કોઈ હવે મારે.
 નહિ માને નહિ બાપ, નહિ વા'લો આ સંસાર;
 નહિ તું તો, નહિ કોઈ, હૃદય રડતું રહ્યું રોઈ.
 હતી તું તે હતી પ્યારી, હતી વહાલી જીવનવારી;
 લલાટે તે લખાવ્યું નહિ, ચડ્યું હાથે ગયું તે વહી.
 ન જૂલાયે, હૃદયનો ધા, ભણે પછી તું તો ચાલી જા:
 ચડ્યું હાથે તે દૂર કીધું, વિધિએ આપ્યું તે પીધું.
 વિધિ ! તું તો નમેરી હાય, વિધિ ! તું તો છે વેરી હાન;
 વિધિ ! તારું કર્યું છે કર, વિધિ તારું ખસે નહિ કર.
 અરે ! આ વિધિ, વિધિ ! તું, દશા આ તુંથી પડોંચ્યો હું.
 તું જાણે દિવ મુજ કેવું, ભીંતર અગ્નિ જળે એવું.
 અરે ! આ દૂર પાપી તું, વિધિ છો દુષ્ટ પાપી તું.
 કરે દુઃખી તું સારાને, ગણી પ્યારા નહારાને.
 તને વહાલા છે અતિ લુચ્ચા, જૂઠા તે તો તને સચ્ચા.
 તને વહાલા છે એવા તો, નહિ વહાલા હું જેવા તો.
 અરે ! વિધિ ! તને કહું શું ? દિલે મારામાં મુંઝાવે હું:
 ગમ્યાં આં એહ મુજ પ્યારી, જીવન માંડે મયો હારી.

અરે! ઝો પ્યારી! પ્યારી તું, હૃદય મારે ખીરાજી તું;
 વને મરજી બતાવું હું, હૃદય ચીરી દેખાડું હું.
 અરે! મારા હૃદય તું તો, કઠિન છો તે કહે શું તો?
 પ્રિયા મુજના વિયોગે તું, ન ફાટે તો કહે શું હું?
 અરે! જરે! હૃદય મારા, બૂલી શું જાય એ દારા?
 ન જુલાયું, શું જુલાયે? સતી-પ્રીતિ શું વિસરાયે?
 હવું મુખડું, હવું કેવું! ગરીબડું, પ્યારું વહાલું એ?
 અહા મારી મધુર મેના, હવે એ દિન તો કેના?
 નયો વાંહું મને કાંઈ, ફરે જીવ મારો તો હું સાહો;
 ઘયો મારો આ બવ તો ઝેર, વિધિને મારે તો યયું વેર.
 ઘયો દુઃખી, અતિ દુઃખી, અતિ પ્રીતિ બની લુખી;
 તો મારે શું રહ્યું હવે અહીં, જવું મારે હવે તો કહીં.
 કહીં તે ક્યાંક કહીં એ નહિ; દિલડુ માફે જ્યાં જાયે લઈ.
 પછી સ્વર્ગે કે પાતાળે, પછી ઉડે દધિ તળીએ.
 પછી નદી કે અવાડે એ, કુવે કે નપવંતે પછી એ;
 હશે માફે નસીબ જ્યાં ત્યાં, નકી હું તો રહીશ નહિ જ્યાં.
 રખે પ્યારી તું શોચતી, રખે પ્યારી તું લોચતી,
 રખે પ્યારી, તું દુઃખી થાતી; હવે હું તો છું મુજ પાતી.
 બૂલી જાજે મને પ્યારી, મુખી થાજે, જીવનવારી;
 હવે હું તો બન્યો આશી, બૂવાસી કે ઉપરવાસી.
 ફરી હું છું ન શોચીશ તું, હવે પ્યારી ન લોચીશ તું;
 હવે હું તો છું હું નહિ કોઈ, જીવન માફે રહ્યું છે રોઈ.

લી: કોણ ?

તે મનમાંથી પણ કાઢી નાંખવું.

કાગળ વંચાઈ રહ્યા. વંચાતાં વંચાતાં હાથમાંથી સરી પડ્યો,
 નાજુક કેળ ઉપર વીજળી પડતાં ચડેડાટ થઈ શટી જાય, અથવા
 તો કોઈ નાજુક વેલી ઉપર કુવાડાનો ધા પડતાં તૂટી પડે, તેમ
 ક્યાકુંવર “ હાય ! હાય ! ” કરતી જમીન ઉપર ઢળી પડી. કોઈ
 કામ ઉપરથી ફળ તૂટી પડે, તેમ તેનું મસ્તક એક તરફ લચકાઈ
 મથું. પર્વતમાંથી નીકળતી બે સેરની માફક તેના નાજુક હાથો બંને
 તરફ લાંબા થઈ પડી રહ્યા. ઠેસ વાગતાં થડો કુટી પાણી ઢોળાઈ

જય, અથવા તો સમુદ્રનું મોજીનું કાંઠા સાથે અથડાઇ પગથિયાં ઉપર પથરાઇ જાય, તેમ તેનો અંખોડો જમીન ઉપર પડવાથી છૂટી ગયો, અને નાજીક કટિ સુધી પહોંચતો તેનો કાજો ચોટલો, તૃપ્ત કરતા મોરના કલાપની માફક, તેની નીચે, જાણે મરણ પથારીએ પડેલીની શય્યા હોય, તેમ પથરાઇ ગયો. જાણે કે એવો ભયંકર ખેલ જોવા માગતાં ન હોય, તેમ તેનાં નેત્રો મીચાઇ ગયાં; નસકોરાં ડુલાવા લાગ્યાં; ગોરા ગુલાબી ગાલ સંપુટમાં શિક્કા શેરડા પડ્યા; અને તેની સાથે હૃદયમાંથી લાંબો, દીર્ઘ, નિશ્વાસ નીકળ્યો. અસહ્ય ભારના ભોજન તળે ચંપાતા મનુરની માફક તેનું હૃદય ધીમે ધીમે ઉછળવા લાગ્યું અને એ ઉછળવામાં જ જાણે શરીરની ઉબ્જતા સમાઇ ગઇ હોય તેમ હાથ પગ શિથિલ થઇ ગયા-કંડા ગાર જેવા થઇ ગયા.

દયાકુંવરની આ શોચનીય દશાથી, સ્નેહી સખીઓ ગમરાઇ ગઇ. એક ખીનના મુખ સામું ઉતરી ગયેલે ચહેરે જોવા લાગી, અને પ્રેમકુંવર આવશે ત્યારે શું જવાબ દેવો એ વિચારમાં પડી. મંગળાએ પાણીનો લોટો લાવી ધીમે ધીમે મુખ અને મસ્તક ઉપર છાંટવા માંડ્યું અને કમળાએ તાડના પાતરાવડે ધીમે ધીમે પવન નાખવો શરૂ કર્યો. પરંતુ દયાકુંવર તો શયવત્ જ રહી.

“ બહેન મંગળા, તું જ જલદીથી એની આતુઃશ્રીને ખોલાવી આવ; અને હું અહીં બેઠી બેઠી એની આસના વાસના કરું છું ” કમળાએ મંગળાને જવા સૂચવ્યું.

મંગળા જવાને તૈયાર થઇ, અને ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલો. મંગળાના ગયા પછી કમળાએ નીચે પડી ગયેલો પત્ર હાથમાં લીધો. પોતાની દૃષ્ટના ખરી પડતી તેને જણાઇ. વિદ્યાનંદની પ્રીતિનો ધા અસહ્ય નંવડ્યો, એમ તેને ખાતરી થઇ. પત્ર લઇ તેણે પોતાની પાસે રાખ્યો. નીચે પડેલી દયાકુંવરનું મસ્તક તેણે ખોળામાં લીધું; અને દયાકુંવરના ચિત્રવત્ મુખ સામું એકી નજરે જોતી તેની અનુપમ પ્રીતિમાં વિસ્મય પામતી, ભાવિ નહિ સમજતી કમળા મૂંઝે મોઢે તેના ઉપર આંસુ સારવા લાગી.

મંગળા ઉતાવળી ઉતાવળી ગમરાયેલી, પ્રેમકુંવરને ખોલાવવા જતી હતી. પ્રેમકુંવર ધર તરફ જ આવતી હતી. મંગળાએ તેને જોયું.

“ ચાલો ચાલો કાકી ! દયાકુંવરને કાંઈક થઈ ગયું છે. ” મંગળા ગભરાઈ ગઈ હતી; અને એટલું બોલતાં બોલતાં એનો સાદ ગળગળો થઈ ગયો. વધારે બોલાયું નહિ.

“ કાંઈક થઈ ગયું છે ” સાંભળી પ્રેમકુંવર વિભાસણમાં પડી. મંગળાનો ગભરાયેલો એહેરો અને તેની બોલવાની રીતબાત ઉપરથી, પ્રેમકુંવરને શું કલ્પના કરવી તે સૂઝ્યું નહિ. પોતે ઘેરથી નીકળી ત્યારે દયાકુંવર સારી હતી, તદ્દન સારી હતી; પરંતુ પોતાના ગયા પછી શું બન્યું હશે તે એનાથી કલ્પાયું નહિ. દયાકુંવર હમણું ઘોડા દિવસ થયાં બહુ દિલગીર દેખાતી હતી. સૂકાએલી વેલીની માફક તેના ચહેરાનું નૂર હમણાંથી જતું રહ્યું હતું. કોઈપણ પ્રસંગે લગ્નના હર્ષમાં ભાગ લેતી નહિ. જાણે કે એના દિલને એ વાત પસંદ ન હોય, જાણે કે તે વિષમય સર્પ હોય, જાણે કે અગ્નિની પ્રજ્વળિત અગ્નિની જ્વાળા હોય, એમ તેનાથી ઝઢીતી હોય એમ એ પ્રસંગથી અલગ રહેતી હતી. માત્ર જોરાવર બળથી ખેંચાતી ગાડીની માફક, તેની મરજી વિરૂદ્ધ, આસપાસના બનાવોમાં તે ધસડાતી જતી હતી. પરંતુ એ ધસડાતી વખતે પણ તેના મનનો કલ્લાસ બોલાઈ જતી વાટની માફક બોલાઈ જતો હતો; અને કુંક મારીને બોલવેલી વાટમાંથી નીકળતા ધુમાડાની માફક, તેના હૃદયમાંથી નિશ્વાસનો વાયુ નીકળતો હતો. જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેનું મુખાર્વિંદ દયામણું ને ઉતરેલું જ રહેતું હતું. શન્યકાર જેવી, કાંઈ પણ ચેતન ન હોય તેમ, મરેલા સર્પની પેઠે, તે અચેત જેવી રહેતી હતી. એ સર્વનું કારણ શું હશે, તે ચાલતાં ચાલતાં પ્રેમકુંવર વિચારવા લાગી. એ સર્વને હાલ બનેલા બનાવોની સાથે સંબંધ તો નહિ હોય ? વિદ્યાનંદ સાથે એને કાંઈક વધારે પડતો સંબંધ છે ખરો. પણ આટલે સુધી તે સંબંધની અસર ન હોય, એમ તેના મનને ઉતરવા લાગ્યું. ચાલત ચાલતાં, કૂવામાં વધારે વધારે ઉડા પાણીમાં ઉતરતા ઘડાની માફક તે શોકસાગરમાં ગરકાવ થતી ગઈ; અને તેની સાથે માતાના સ્વાભાવિક રહેલની દોરી ખેંચાવા લાગી. કંઈ કંઈ કલ્પનાના સંશયમાં મૂંઝાતી અને ભય પામતી માતાના પગલાં ધરબણી ત્વરાથી એને લઈ જવા લાગ્યાં.

ધરમાં આવી તો દયાકુંવર શબ્દવત્ પડી હતી. તેનું મસ્તક અર્ધ વાળેલી પલાંઈવાળા બોળામાં લપટ, એક હાથે, મૂઝામાંથી

વહેલી જગૃત થાય એવા હેતુથી ધીમે ધીમે મુખ ઉપર પવન નાખતી અને બીજે હાથ ઉંચા કરેલા ઠીંચણ ઉપર ટેકવી લમણે દંઢ કમળા બેઠી હતી. મહાદેવ ઉપર ગળતી ચઢાવેલા ઘડામાંથી ટપકતા પાણીની માફક, તેની આંખમાંથી આંસુનાં મોટાં બિદું એક પછી એક ટપકતાં હતાં; અને તે કાચ જેવા દયાકુંવરના કપાળ ઉપર પડતાં હતાં. પરંતુ અચેત દયાકુંવરને એની ખબર પણ પડતી નહોતી; પરંતુ કમળા પોતાની સાડીના છેડાવતી એ આંસુ લ્હોઈ નાખતી હતી. અને પોતાનાં આંસુ લ્હોવાનું એને સાંભરતું પણ નહોતું.

પ્રેમકુંવરને આવતી જોઇ, કમળાએ પોતાનાં આંસુ લ્હોઈ નાખ્યાં. અને સજ્જ થઇ બેઠી. પ્રેમકુંવર આવીને તરત જ દયાકુંવર પાસે બેસી ગઇ. તેનું થડું અને મડદા જેવું શરીર જોઇ તે છળી ગઇ. “શું થયું” કહી તે રોઇ પડી. કમળા અને મંગળા પણ તેની સાથે રોઇ પડી. આ જોઇ પ્રેમકુંવરથી મોટે સાદે રોઇ જવાયું. વીકરીની દોલહી ગતિ જોઇને માતા મનમાં મૂંઝાઇ ગઇ. દુઃખમાં મનુષ્યની સાધારણ અક્ષત્તે પણ વિનાશ થાય છે. પ્રસંગોપાત સમયોચિત બુદ્ધિ રાખી, ઉપાય કરે એવાં મનુષ્ય વિરલ હોય છે. દુઃખતો માણસ પોતાનું મસ્તક જ બહાર રાખવા પ્રયત્ન કરે તો, તરવાની શક્તિ વિના પણ તેને બચવાનો સંભવ વધારે રહે છે. આ વાત એ જાણતો હોય છે છતાં પ્રત્યક્ષ બચ દર્શનથી એ કંપિત થઇ જાય છે, અને તેની સાથે તેનું એ જ્ઞાન પણ જતું રહે છે, અથવા તો ગભરાઇ ગયેલી બુદ્ધિમાં એ સાધન યાદ પણ નથી આવતું, અને આત્મા બચાવવામાં નકામા પછાડા મારતાં પોતાના પ્રાણ એ નાહક ખૂએ છે. દુઃખની વખતે માણસને જ્ઞાન નથી રહેતું, અને મતિ મૂંઝાઇ જાય છે, તેમ પ્રેમકુંવરને પણ થયું. પોતાની એકની એક અને વીકરાના મૂલ્યની, પોતાની આ વહાલામાં વહાલી પુત્રીની આ દેહ જોઇ તે મૂંઝાઇ ગઇ. તેને સચેત કરવાના કોઇ પણ ઉપાયો જેવાં બદલે, મૂર્છામાંથી જગૃત કરવાને કોઇ પણ ઉપાય કામે લગાડવાને બદલે, તે છાતી ફાટ રોવા લાગી.

૧ મારો કામા કરે અપરાધ, પુત્રિ પ્રિય પ્રાણ, ઘણી તું ડાહી,
તુજ ઉર મેં ખોસી, ખરે ! અજાણ્યે, ખરે ! કટાર જ સાંધી.

હું ભૂલી પ્રવિણ થઈ આજ, કૌંધો ચુકોં ધાવ, હાથ તુજ પર મેં,
ઓ ! દુષ્ટ હિન્દુ આચાર, ભૂલાવી મુજને.

આ હિંદુ લોકનો ચાલ, સજીએ માર્ગ એક લેવાનો,
જઈ જતાની પાછળ કૂવે પડી મરવાનો. ૧

મેં નોતું ધાર્યું જે આમ, કયળશે કામ, ઉરે દુખી થાશે,
કંઈ વાત વિનાની વાત તે ભૂલી જવાશે.

પણ થયું અતિ આ દૂર, મુંઝાયે ઉર, શું દૂર જવું છે ?
આ કઠિન કાળજીનું ફાટવું બાકી રહ્યું છે.

હવે જખ મારી મેં, જીવ ! પ્રભુ દર શીવ ! પુત્રો શી વાહી !
તુજ ઉર મેં ખોસી અરે ! અન્નહરે, ખરે ! કટાર જ સાહી. ૨

આજ દિવસ સુધી દયાકુંવરને દેખી તેને બીજું દુઃખ યાદ
આવતું નહોતું. તેને ઘરમાં હરતી ફરતી જોઈ, તેનું મુખાવિંદ ખુશી
રહેતું જોઈ, તે પણ પ્રસન્ન રહેતી હતી. તેના સુખનો જ વિચાર
કરવામાં તેનું મગજ હરહમેશ રોકાયેલું રહેતું હતું, એટલે બીજી
બાબતો એને યાદ પણ આવતી નહોતી. પણ હવે એક દુઃખે બીજી
દુઃખની યાદદાસ્ત આણી. બહુ વખતથી શાંત પામેલી તેની મનોવૃ-
ત્તિઓ અત્યારે ઉછળવા લાગી; અને સ્વર્ગવાસી થએલા સ્વામીની
સ્મૃતિ લાવી તે સોરવા લાગી. સંસારમાંથી હવે તેનો સર્વ દિવસો
જતો રહેશે તેને જણાયો; અને મોટી ઉમરની માતા, બાળકની પેઠે
હૃદયયશાટ રોવા લાગી. દયાકુંવરનું નિર્દોષપણું, તેનું સુશીલપણું,
માતાને જ સ્વાધિન રહેવાની તેની ઇચ્છા, તેનું શાણપણ, તેનું ડહા-
પણ, નાની ઉમરમાંથી તેનું અતિશય ગૌરવ, એ સિવાય તેના અનેક
ગુણો તે સંભારવા લાગી. અત્યારે તો દયાકુંવર શખવત પડી હતી.
માત્ર ધીમે ધીમે, જાણે સમુદ્રમાં ઘણે દૂર કોઈ ડુબકી મારતું હોય,
તેમ તેનું હૃદય ધખકતું હતું; અને એટલાથી જ, હજી સુધી તે
જીવતી હતી તેની તેને ખાતરી થઈ. પરંતુ હવે પછી તેનું પરિણામ
કેવું આવશે એ જોઈ તેની છાતીએ કહ્યું કર્યું નહિ.

વાદળાંઓ દૂરથી બહુ કાળાં લાગે છે, અને મેઘાડંબરની
ગર્જના દૂરથી બહુ ભયંકર લાગે છે; તેમ માણસને પ્રત્યક્ષ દુઃખ ન
હોય, કદાચ જે ખમવાનો વખત પ્રભુ ન આવે, તે દુઃખ પડશે
એમ કલ્પનામાં આવતાં તેનો પરાક્રમે પણ સાક્ષાત્ અનુભવ તે કરે

છે. પોતાની પુત્રીને રાખવત પડેલી જોઈ, માતા એને મરી જશે એમ ધારી રોવા લાગી. “હાય ! હાય ! દયાકુંવર ! આમ નિર્દય થઈ ચાલી જવાય ! દીકરા ! તારી માએ કંઈ તારો ગૂંઠો કર્યો હતો ? ગમે તેમ બેઠા, માતા ઉપર રોષ ન લાવીએ.” આંખમાંથી આંસુ સારતી, હૃદયમાંથી નિશ્વાસ નાખતી, અને એ નિશ્વાસની સાથે સુખમાંથી બળે કે નિશ્વાસને શરીરના આકારમાં બહાર કાઢતી હોય, તેમ દૂસરાં બરતી, ધીમે ધીમે, એક દાય દીકરીના મુખ ઉપર ફેરવતી. બીજા દાયે તેના વિખરાએલા કેવળે સમારતી, હૃદયના ઉડાણમાંથી નીકળતા દિલગીરી બરેલા અત્યંત પ્રેમકુંવર રૂદન કરવા લાગી. કમળા અને મંગળા વિચારમાં પડેલી બેઠેલી જ રહી.

પરંતુ થોડી વાર પછી બળે દયાકુંવરે મુઠ્ઠા વળાવી દોય, તેમ આંખોની સાંજો કરકવા લાગી, કપા આં કરચલીઓ પડવા માંડી, મુખ પણ કરકતું જણાયું, અને એક લાખા નિખાતી સાથે, કુંકેયીની પાસે પડેલા દશરથ રાજની પેડે, દયાકુંવરે આંખો કિલાડી ગભરાયલી હરિણીની માફક, ચારે આળુએ તે જોવા લાગી. માતા બેઠેલી છે કે નહિ તેનું એને ખાન પણ ન રહ્યું, અને ચક્કર વકકર આંખો કરી રોષમાં અને આવેશમાં તે બોલવા લાગી.

મન અદશ્ય દશ્ય આંખને, મન દષ્ટે મન દશ્ય,
વિરહ વેદના વ્યાપશે, પણ રહેશે મન વશ્ય.
માનવ ક્ષુદ્ર ખિસાતમાં, તેની શી તાકાત !
પણ પરમેશ્વરની કૃપા થકી નહું રળીઆત.
દિલ પિંજરા મહીં હતું પ્રિય તંત્રે બાંધેલ,
પ્રાણસમું પક્ષી ગયું, વિધિએ એમ લખેલ.
દિલની વાતો દિલમાં, કો પાસે કહેવાય,
સમુદ્ર મોજાં કંઠપર, આવી પાછાં જાય,

પ્રેમકુંવર સ્તબ્ધ બની ગઈ. વિદ્યાનંદની બામતમાં જે વહેમ હતો, તેની હવે ખાત્રી થઈ. પરંતુ શ્રીજી રૂતુમાં પડતા તાપથી સરિતાનું પાણી સૂકાઈ જાય, તેમ મરણ પથારીએ પડેલી દીકરીના દુઃખ આગળ તેનો રોષ સૂકાઈ ગયો. તેના મનમાં હવે પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. પદબદ્ધ થએલા રાજની માફક એ રોષ પોતાનું મુખ હવે છુપાવવા લાગ્યો. પોતાને અતિ દૂર તે સમજવા લાગી. એ

પ્રીતિનો પ્રવાહ કેટલો સખળ હતો તે હવે તેણે જાણ્યો; તેની ખાત્રી હવે તેને થઈ; અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે જે એ હવે એમાંથી ઉઠે તો હું કાંઈ પણ પ્રકારે હવે વચમાં ન આવું. દીકરી ઉપરના તેના વહાલે મરણ પયારીએ પડેલી અને પ્રીતિની સ્મશાન ભૂમિમાં રખડતી દીકરીની દયા જાણી, તેની આગલી કઠિનતા મૂલાવી દીધી.

મનમાં ને મનમાં એ દીકરીને ધન્યવાદ આપવા લાગી. “ધન્ય છે એ દીકરીને ! કે આટલું જતાં પણ મારે મોઢે એક સખન સરખો પણ ન કહો ” એમ તે ગણગણવા લાગી. પ્રીતિના અનુપમ તંત્ર હવે તેને પોતાના દિલમાં પણ ખળખળતા લાગ્યા, અને તેની સાથે પ્રસંગોપાત પતિથી વિખૂટી પડી પોતે વિયોગના દિવસ ભોગવેલા તે તેને યાદ આવ્યા. માતાએ દીકરીનું દુઃખ જાણ્યું અને દુષ્ટ કળિને પડાયા જતાં જેમ નળરાજને શુદ્ધિ આવી હતી, તેમ દુરાચરને કાંટા તેના મનમાંથી નીકળી જતાં તેનું મન નિર્મળ થયું. દીકરીના સદ્ગુણમાં શીદ થતું તેનું મન, અહ્લાની પેઠે ચારે મુખે, તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યું, અને તેના પ્રેમની બલિહારી ને માવા લાગી. ઘડીક તે વિચારમાં પડી; તેનું મોંહ લેવાઈ ગયું.

દીકરીના ધાતની પોતે કારણ ખનતી હતી, એ બચંકર કલ્પનામાં તેનું મગજ ચાક ઉપર ચડેલા ઘડાની માફક કરવા લાગ્યું. બાવિ આગળ પોતે દીન વદને હાથ જોડી ઉભી રહેલી હોય, એમ તેને લાગ્યું. તેની પાસે દીકરીના જીવતરની યાચના કરવા લાગી. તેના ચક્ષુ ધેરાવા લાગ્યાં, અને આંખે અંધારાં આવ્યાં. આંખ આડા તેણે હાથ દઈ દીધા.

પરંતુ મીઠાએલી આંખમાં, હાથ વડે ઢંકાએલા ચક્ષુના પડ-જમાં કાખલી કુટો, હસતો, ચાળા કરતો વર્ણસંકર જોર કરી પેસતો તેને દેખાયો, અને તેની સાથે તેના દુર્ગુણો મધમાખીની પેઠે જલ્મજલ્મવા લાગ્યા. જાણે સ્વપ્ન હોય, તેમ બચંકર દક્ષા તે અનુભવવા લાગી. કંઈ કંઈ બિભત્સ બોલતો, હાથમાં લાકડીનો નાનો કટકો લઈ વાંદરાની માફક કૂદતો અને આમ તેમ દોડતો, ઘડીકમાં કૂતરા બિલાડાની માફક મુખેથી બોલતો, પરણ્યા પહેલાં જ ખામડી વિષે કાંઈ કાંઈ ખડાશો હાંકતો, એને આમ મારીશ અને એને આમ રાખીશ, એવી એવી કલ્પનામાં હાથમાં રાખેલો લાકડીનો કટકો જમીન ઉપર જોરથી અક્ષાળતો, બેભાન જેવો, જડ જેવો, માતેલા સાંઠ જેવો,

અને જ્ઞાન વિનાનો, એવો વર્ણસંકર તેની આંખોમાં તરવરવા લાગ્યો, અને નાચવા લાગ્યો. અનુભવી માતા પણ ગભરાઈ ગઈ. બ્રહ્મીની હોય, નજરમાં નાચતા કોઈ ભૂતથી છળી હોય, એમ ગભરાએલું મોંદ કરી તેણે આંખો ઉઘાડી. આંખો એ હાથે ચોળતી ચોળતી, સ્વપ્ન હતું કે સાચું હતું, તેનો વિચાર કરતી કરતી, તે આંખુઆંખુ જોવા લાગી. પરંતુ દયાકુંવરની આંખો ફરી મીચાઈ ગઈ હતી. તેની મુઠ્ઠાં હજી પૂરેપૂરી વળી નહોતી દીકરી તરફ નજર જતાં, કોમળ અનેલું તેનું અંતઃકરણ હવે રીચાવા લાગ્યું. અને વર્ણસંકરના હોય, તેણે પોતાની આંખની ઇન્દ્રગ્ગળમાં પ્રત્યક્ષ જોયા હતા. ઇન્દ્રગ્ગળ પરોક્ષ થતાં, તે હોય હવે તેની નજરમાં દૃઢ થવા લાગ્યા. એ હોય દૃઢ થતા ગયા તેમ વિદ્યાનંદના ગુણ સાંભરવા લાગ્યા. પોતાની નિર્દયતાનો વિચાર તેના મનમાં હવે વધારે વધારે રમવા લાગ્યો.

“ મંગળા ! હવે દયાકુંવરને આમાંથી સાફ થાય કે તરત જ વિદ્યાનંદને આપણે ત્યાં બોલાવવા, ” દયારી અને આતુર અદેરે પ્રેમકુંવર બોલી.

“ કાકા, એ આશા હવે વ્યર્થ ! વિદ્યાનંદ ક્યાં ગયા એ કોને ખબર છે ? ” મંગળાએ જવાબ વાળ્યો.

“ એ તો હું જાણું છું. ચતુરદાસને ત્યાં ખબર કાઢવાથી તેનો પત્નો મળશે. તેને ત્યાં જ છે ”

“ હજી તમે બધું જાણતાં નથી. અમે તમને અનેકવાર પહેલાં કહ્યું હતું. પણ તેનો તમને વિશ્વાસ જ ન આવ્યો, ત્યાં અમે શું કરીએ ? વિદ્યાનંદ પણ નિરાશામાં ને નિરાશામાં ગઈ કાલે કોણ જાણે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયા તેની ખબર નથી. કોણ જાણે તેણે આપવાત કર્યો ? કે કોણ જાણે શું થયું ? પણ તેનો પત્નો નથી. ચતુરદાસ હમણાં જ અહીં આવ્યા હતા. ” મંગળા બોલી.

દિલગીરીના દરિયામાં ગરકાવ થતી પ્રેમકુંવરના દિલ ઉપર આથી બીજો ધા પાડ્યો. અસહ્ય દુઃખના ધા ઉપર પડતા ધાથી તેનું કઠિન કાળજી ટીપાઈ ટીપાઈ નરમ-પોચું બનતું ગયું. અત્યાર સુધી એના મનને હતું કે વિદ્યાનંદને ઘેર બોલાવશું, તેને અવિવેકથી જ અપમાન આપ્યું હતું એ વિસરાતી ગઈ ગુજરી ભૂલાતી દેવા પ્રયત્ન કરશું, એટલે સર્વ ઠીક થઈ જશે. આથી તેની કલ્પનામાં દયાકુંવર-

ના સુખને સૂર્ય દરથી ઉગતો તેણે આજેખ્યો હતો. આ ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશથી તેના મન-કમળની પાંખડીઓ ક્યારની ખીલવા લાગી હતી; પણ મંગળાના એ જવાથી પાછી ખીડાઇ ગઇ; અને એ ખીડાએલા કમળની અંદર તેની લાગણીનો ભગરો, અંદર ને અંદર ગણમણવા લાગ્યો; ચારે તરફ ફરી ફરી ઝેરી ચટકા ભરવા લાગ્યો.

હવે તેની કઠોરતાથી કેટલું થઇ ગયું હતું, એ એના જાણવામાં આવ્યું, વિદ્યાનંદ જેવા ગરીબ અને ખરેખરા સુપાત્રને તેણે અન્યાય આપ્યો હતો. સરસ્વતી અને નિત્યાનંદ પોતા તં સગાં થાય તેના એકના એક છોકરાનું જીવતર તેણે ધૂળ મેળવ્યા જેવું કર્યું હતું. એટલું જ નહિ, પણ આ સંવળું દુઃખ છતાં, તેના અધિકારમાંથી વિદ્યાનંદ વિષેની ડોઢીયાં કરતી ભયંકર અમંગળ શંકા, જે સાચી જ દરશી તો, તેમને શું જવાબ દઇશ, એ વિચાર તેને મોટા થવા લાગ્યો. એમનું મહેણું તો મારે માથે રહેશે, પણ એ જ દારણથી દયાકુંવરનું બિવિધ પણ બગડશે, એમ પણ એને ખાતરી થઇ. આવા આવા વિચારથી એનું મન બહુ કચવાવા લાગ્યું. ફક્ત જેવી નાનુક અને ગંગાજળ જેવી પવિત્ર પોતાની વહાલી દાકરીનું નસીબ, પોતાના જ અવિચારને લીધે, ચોળાતું જોઇ, એને દિલાસાનું ઢેકાણું રહ્યું નહિ. મણિધરની માફક, પોતાનું મન મૂકીને અખાજ્ય ચરવા બચેલી પોતાની બુદ્ધિ જોઇ ઉપસેલા ભરનિંગળ જેવા નજરમાં જ ભમતા દુઃખના પથરા ઉપર માથું પછાડી પછાડી તે રોવા લાગી. એ ॥ જ સખાઓની આગળ હવે પોતાને પોતાની બુદ્ધિ નજરમાં આવતો જોઇ તે ઝંખવાણી પડી ગઇ. પોતાનો નહિ, પણ એ બાબતમાં એમનો અનુભવ ખરો પડતો જોઇ એ શરમાઇ ગઇ, અને પોતાનું મુખ મનમાં સંતાડવા ગઇ, પણ હવે શુદ્ધ બનેલા મનેપણ એ મુખને હાંકી કાઢ્યું. આથી એને વધારે ઓછું આવ્યું.

નિર્દય માતા ! આ તારા અત્યંત મમતનું અંત પરિણામ ! તારી વહાલી પુત્રીને હવે કેવું દુઃખ થાય છે, અને એ દુઃખની ખાંડણીમાં તારા અવિચારી મને ઉત્પન્ન કરેલા દસ્તાવડે એ કેવી કચરી કચરીને ખંડાય છે, એ તારી નજરે જ જોઇ હવે તારી ખાતરી કરી શકે ! માતાઓ ! માઆપો ! વડીલો ! આ ચિત્ર તમને કાંઇ પણ કશુંમય લાગતું હોય, તમારા કંઈન દિલમાં એથી દયાનાં એક એ આંસુ પણ પડતાં હોય તો આથી સમજી લો ! ! તમારી જ વહુ.

દીકરીઓને તમારા જ અન્યાયથી,—તમારી જ આપણુદીના અવિ-
ચારથી, એથી પણ વધારે દુઃખ પડે છે ! ! ! એ દુઃખની તમને તો
ખબર નહિ પડતી હોય, અને પડતી હશે તો પણ તમે મનમાં જ
સમજતા હશો, પણ એ દુઃખના કારણરૂપ તમે તો રૌરવ નરકના
અધિકારી છો ! ! ! !

દયાકુંવરે શ્રી આંખ ઉઘાડી. તેની મૂઝાઈ કાંઈક પેહેલી વખતે
જ વળી હતી. પોતાની માતુઃશ્રી અને સખીઓ વચ્ચે થએલી વા-
તચીત જાણે તેણે ઉંઘમાં સાંભળી હોય, એમ કાંઈક કાંઈક તેણે
સાંભળી હતી. તેનો ચહેરો તેલ વિનાના ખળતા દીવાની માફક
જાંબો થઈ ગયો હતો; અને નિરાશાની છાપ તેના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ
હતી. જાણે કે તે પરમેશ્વરની સાથે વાત કરતી હોય, તેમ સામી
દીવાલ ઉપર નજર રાખી, જાણે પોતાની માતુઃશ્રી હાજર જ ન
હોય તેમ ઝીણું, ચોખ્ખું, પણ નરમ અને નિરાશા ભરેલા અવાજે તે
ગાવા લાગી. સંસાર-સમુદ્રમાં, આશા હાથમાંથી સરી જતાં નિરા-
શાનું દુઃખ ભોગવતી ભોગવતી તે દયામણે અવાજે રૂદન કરવા લાગી.
આશા ભર્યોરે અમે આવિયારે, મારે વહાલે રમાડેલાં રાસ જો; આં*
શુદ્ધ સોના જેવી પ્રીતડીરે, તોય વહાલે મૂઝ્યાં વનવાસ જો. આં
આશા હતી તે સરી હાથથીરે, હવે વીતે વિયોગીનું દુઃખ જો; આં
રાત દિવસ જોને જાંખતીરે, અંતે દીહું નહિ તેનું સુખ જો. આં
ચંદ્ર છૂપ્યો જઈ વાદળોરે, વીહું પડેહું કુમુદ કરમાય જો, આં
જીવું શું હવે હું અભાગણીરે, માફ હૈયું તો ફાટી ન જાય જો. આં

એકદમ તે શાંત થઈ ગઈ. ઉઠી તે બેઠી થઈ. પણ આજથી
તેનો ચહેરો કાયમને માટે બદલાઈ ગયો. અત્યંત સુખથી મનુષ્યને
સુખ નથી રહેતું; તેમ અત્યંત દુઃખથી તેનું દુઃખ પણ તેને નથી
લાગતું. દયાકુંવર એકદમ શાંત થઈ ગઈ, એ અત્યંત દુઃખની નિ-
શાની હતી; અને જાણે કે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની ઇચ્છાને
તાબે થઈ ગઈ હોય, તેમ સર્વ મનોવૃત્તિઓ તેણે દૂર કરી નાખી.
પરંતુ તેનો મુખ-ચંદ્રમા આજથી કરમાઈ ગયો; તેના સર્વ આ-
નંદની સેર આજથી સૂકાઈ ગઈ. હવેથી તે દેખીતી દિલગીરી કાઢક
જ વાર બતાવતી હતી; પણ કાઢવાર તે હસતી નહિ.

મમે તેવી નવીનતા હોય, ગમે તેવી વિચિત્રતા હોય, પણ એ જોઈ એનું સુખ કોઈ દિવસ મલકાતું પણ નહિ. તે સર્વ જોતી, સાંભળતી, પરંતુ તેની અસર તેના મન ઉપર થતી નહિ. કોઈનું દુઃખ જોઈ તેને ક્યા આવતી નહિ, કોઈનું સુખ જોઈ તે રાજ થતી નહિ. અમુક માણસ ગુજરી ગયું એ જાણી કે સાંભળી એને કાંઈપણ શોક કે વિચાર થતો નહિ; માત્ર વરાળયંત્રના ઇજીનની માફક તેનું નસીબ હાંકનાર તેની માતાની આજ્ઞાને માન આપતી, તેનો જ હુકમ ઉઠાવવાનું સરખાઈ હોય એમ તે કામ કર્યો કરતી હતી; પરંતુ મહારાણી વિક્ટોરીઆના રાજ્યના જેવું, તેના ચહેરા ઉપર નિરાશાનું અવિચળ રાજ્ય આજથી સ્થપાઈ ગયું.

કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી કે હવે લગ્ન લગ્નને ડોકણે રહ્યાં. બધી તૈયારીઓ બંધ પડી. ઇશ્વરકૃપાથી દયાકુંવર મોટી ધાતમાંથી બની ગઈ. નહિ તો એ તૈયારીઓ શા કામમાં આવત તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ જે લગ્નને માટે પહેલાં પ્રેમકુંવર ઉતાવળ કરતી હતી, તે જ લગ્ન પ્રેમકુંવરને કાળખજે કરીને હાલ તો બંધ રાખવાની જરૂર પડી, અને પોતાની પુત્રીને પોતે જ આપેલા ફૂર ધાનો ખદ્દો કૃત્રી રીતે વળે એ રસ્તાઓ શોધવા લાગી.



પ્રકરણ ૧૨ મું.

ચંચળ મનની અનિશ્ચિતતા.

૧ પરંતુ-કનકાવતીમાં શેઠ ગયા પછી શેઠાણીને બેએક દિવસ તો ખિલકુલ મોહાયું નહિ. શેઠ ધણુંકરીને શેઠાણીને એવી ગમત અને ખૂશીમાં રાખતા હતા કે હવે શેઠાણીને શેઠ વિસારે પડ્યા નહિ. સુખની કિંમત દુઃખ વખતે થાય છે, અને જે ચીજની દયાતીમાં તેની કિંમત નહિ જણાય, તે ચીજનો નાશ થવાથી, અગર પોતાની પાસેથી ગુમ થવાથી તેના તરફનું મળેલું સુખ સાંભરી આવે છે, અને એવે વખતે દિલાસો મળવાનું સ્થાન કાંઈ રહેતું નથી. પણ “રાંડ્યા પછી આવેલું ડહાપણ શું કામનું?” શેઠ જ્યારે તેની પાસે હતા, ત્યારે શેઠાણીને વારંવાર તેમનાથી રીસાવાનો અવકાશ મળતો.

૧ અહીંથી કથાનો સંબંધ ત્રીજા પ્રકરણ સાથે છે.

હતો. પણ શેઠ જ્યારે હવે દૂર હતા; એટલે એ કેવી પ્રીતિયા તેને મનાવતા હતા, તથા દરેક બાબતમાં તેનું મન કેવી રીતે રાખતા હતા, એ સંભારી સંભારીને શેઠાણીને વણી વખતે રોવું જ આવી જતું હતું. પણ સ્વભાવે શેઠાણી બહુ ચંચળ હતાં; અને તેની ઉમર નાની હતી, એટલે એક બાબતમાંથી ધ્યાન બીજે સહજ જતું રહેતું હતું. સવારમાં રમણિક સાથે રમતાં, બપોરે જમીને સૂઈ રહેતાં, અગર નોકર ચાકરોને નકામા, કારણ વિના ધમકાવતાં,—આ એમ કેમ થયું અને પેલું ક્યાં ગયું, એમ દરેક બાબતમાં નકામી ભાંજગડ કરતાં, ધડીકમાં ગુસ્સે થતાં અને વળી ધડીકમાં રીઝતાં, અને સાંજને રમણીય પહેરે રમણિકને સાથે લઈ પોતાના બગીચામાં ફરતાં ઝરતાં, શેઠાણીના દિવસ ઝડપથી જવા લાગ્યા. ઘરમાં રસોડાએ રાખ્યો હતો, અને રમણિકને રમાડવા અને તેની ખર્ચ રાખવા, એક છુટ્ટીબાઈને રાખી હતી. સિવાય ઘરમાં એ નોકરો હતા. બાઈ શેઠાણીનું મન હમેશાં આનંદમાં રાખતી હતી, અને તેનો સાથ શેઠાણીને હવે ગમવા લાગ્યો હતો; શેઠ મુંઝવે ગયા, ત્યારે આ સિવાય એક પોતાના મહેતાને ઘરમાં જોઈતી ચીજો લાવી આપવાનું તથા સર્વ જાતની અનુકૂળતા કરી આપવાનું ઠીકી મૂકી ગયા હતા. તે વધારે જરૂર પડે, અગર કોઈ એવી ગંભીર બાબતમાં સલાહ લેવાનો જોગ અને તો ગુલાબચંદ શેઠ પાસે જવું એવી શેઠની બલામણ હતી.

મહેતાનું નામ ઉમેદચંદ હતું, અને એએક વરસ થયાં શેઠે તેને પોતાને ત્યાં રાખ્યો હતો. મુંઝવેથી શેઠના કામકાજ બાબતને જે પત્ર વ્યવહાર ચાલતો, તે એ સંભાળતો હતો; અને શેઠના વેપાર બાબતના વણખર્ચા રસ્તા તે સારી પેઠે જાણતો હતો. અને બહુ હુશિયાર હતો; પણ કનકાવતી જેવા નિઃશ્ચયી શેઠેરમાં તેની હુશિયારી હજી સુધી જણાવા પામી નહોતી. તે ગરીબ હતો, પણ ઉસાહી હતો; અને સર્વ સાધનજૂત લક્ષ્મીદેવીની પ્રસન્નતા કોઈપણ પ્રકારે મેળવવા તે તમર રહેતો હતો. આ અર્થે તેને ગમે તે દરજી પડે તેમાં તે હુશિયારી માનતો હતો. આગલા માણસને હમેશાં તે તેની મરજી માફક જ બોલનાર હતો, અને ગમે તેવા પણ ચતુર માણસની પાસેથી પોતાનું કંઈ પણ કામ કાઢી લેવાની કળા તે સારી રીતે જાણતો હતો. તેની ઉમર વીશ બાવીશ વર્ષની હતી. શરીરે તે દેખાવડો હતો. શેઠ કનકાવતીમાં હતા, ત્યારે તે ઘણી વાર શેઠના દિવાન-

ખાનામાં શેઠની સલાહ લેવા આવતો હતો, અને ઘણા પ્રસંગ એવા પણ વખતો વખત આવી જતા કે શેઠ શેઠાણી એકલાં ત્યાં બેઠાં હોય ને તેનું પણ ત્યાં આવવું બને ; પણ એવું જોઈને તરતજ તે ખમચી રહેતો હતો. આવે વખતે શેઠ પોતાની બલમનસાધમાં તેને નકામી આડ રાખવા ના કહેતા હતા ; અને એક વાર એમ થયા પછી, તે શેઠાણી હોય ત્યારે પણ, કોઇ કોઇવાર, કામ પ્રસંગે શેઠના દિવાનખાનામાં શેઠ પાસે આવતો હતો. શેઠાણીનું ધ્યાન શેઠ હતા ત્યાંસુધી બિલકુલ તેના ઉપર ગયું નહિ; માત્ર શેઠનો વિશ્વાસુ છે એટલું જ તેના વિષે જાણવા અત્યાર સુધી તે શીખી હતી. પણ હવે તો શેઠ ઘેર નહોતા ; તેમ ઘરમાં “કેમ છે ?” એટલું પણ પૂછવા શેઠાણી પાસે એને વારંવાર આવવું પડતું હતું. આ પ્રમાણે શેઠ થોડે જ એને અનુકૂળતા કરી આપી ગયા હતા.

ઉમેદચંદ પહેલાં તો કોઇ કોઇ વખત જ શેઠાણી પાસે આવતો હતો; પણ શેઠ ગયા પછી થોડા દહાડામાં તે નિયમિત રીતે રોજ આવવા લાગ્યો. શેઠાણી પહેલાં તો ઘડીક બેસી ઉપલક જ તેને મન વિનાનો જવાબ દેતી હતી ; પરંતુ ધીમે ધીમે તેની પાસે તે વધારે વખત બેસવા લાગ્યો, અને તરૂણ શેઠાણીને મન ગમતું સાઈ બોલી, તેના સારો વિચાર પોતાના તરફ હજીવે હજીવે તે બેંચવા લાગ્યો. થોડા દહાડામાં તો, તે શેઠાણી પાસે બેઠો હોય ત્યારે શેઠાણીને જરા ઠીક લાગવા માંડ્યું, અને ઉઠવાનું કહેતાં તેને મનમાં કાંઈક બેદ થવા લાગ્યો; કાંઈક અચિંત્ય તેને થઇ આવતું હોય, કાંઈક નહિ સમજતું હોય એવું એને થતું હોય, એવો અવર્ણનીય આ-વિર્ભાવ તેના ગયા પછી તે અનુભવવા લાગી.

“અમે તેવો પણ તે એક નોકર, અને તેની સાથે મારા જીવીને આટલો પરિચય શો” ?—એમ ઘણી વખતે શેઠાણીના દિલને નિરાંતની વખતે આવવા લાગ્યું.—“હા આવે તો બસે આવે, બેસે, વાત-ગીત કરે; પણ મને એને જોતાં શું થઇ આવતું હશે ? તેના ઉપર હરહમેશ હું હુકમ કરવાને યોગ્ય તે, એ મારી પાસે આવતાં માઈં મોહું જ કેમ શીવાઈ જાય છે ? પણ ગમે તેમ, પણ એ માણસ તો સારો લાગે છે. એ અહીં આવી બે ઘડી બેસે તેમાં માઈં શું ગયું ? મારો પણ ઘણી વખત નહિ જતો વખત એ આવનાં ગમ-

તમાં ચાલ્યો જાય છે. ” આમ શેઠાણી પોતાનું મન વાળવા લાગી અને પોતાનું દિલ એવા એવા દિલાસાથી મનાવવા લાગી.

પરંતુ ભર ચોમાસામાં ભારે વરસાદથી મદોન્મત્ત થએલી નદીમાં ચડેલા પૂરની આગળ સર્વ તથાઇ જાય, તેમ તેના આ વખતે ખિલકૂલ નહિ સમજતા કોઇક આવિર્ભાવ આગળ એ બધું તથાઇ જવા લાગ્યું. તેના દેખાઇ આવતા સદ્ગુણો પર, તેની ચાવી ચાવીને બોલવાની ચતુરાઇ પર, દરરોજ તેની ગેરદાનરીમાં તેને વિચાર થવા લાગ્યો.

કોઈ પણ ચીજ ઉપર જ્યારે માણસનો દૃઢ પક્ષપાત થાય છે, ત્યારે તેનું “ સાઈન્ડ ” બધું તેની નજરમાં હમેશાં આવે છે. સામેની ખરાબ બાબતો અંધ પક્ષપાતના મોહ-કાળજીથી અંજાએલી તેની પક્ષપાતી આંખો જોઈ શકતી નથી, એટલુંજ નહિ, પણ જો કોઈ અત્રેયસૂચક તેના એ દોષો તેને દષ્ટિગોચર કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે દોષોને પણ સારાનું જ સાધન છે એમ ખતાવી આપવાની તરેહ તરેહની તે યુક્તિ કરે છે. આ ન્યાયે ઉમેદચંદ સારો જ છે, એમ શેઠાણીના અત્યાર સુધી દૂપા રહેલા મૂળથી જ કાંઈક દુષ્ટ મનને પ્રતિ દિવસે વસતું જ ગયું. તેની સમયોચિત ગાણી જોઈને રાખેલી રીતભાત અને છેવટે યુવાનીને લીધે પ્રકુશ્લિત થએલા તેના શરીર સાંદ્ય ઉપર શેઠાણીના વિચાર, ઝરફ ઉપર પડતાં પાણીનાં ખિંદુની માફક કરવા લાગ્યાં. સંસારમાં આટલાં બધાં બીજાં માણસો કરતાં તેના જ વિષે આટલો બધો સચળ પક્ષપાત તેને શું કામ—શા વાસ્તે થાય છે, એ શેઠાણીને અત્યારે સમજાયું નહિ. તેની ટુંકી દષ્ટિસીમામાં નજર આગળ પ્રકાશમાન સુશોભિત દેખાતા સૂર્યની પાછળ, ભયંકર કાળી રાત્રીનો ઘોર અંધકાર રમણીય લાગતી ઝઝવા જેવી તેની કંઈ કંઈ કલ્પનાઓના અદૃશ્ય પડવડે, તેની પક્ષપાતી આંખોને અપારદર્શક જ રહ્યા.

ઉમેદચંદ પણ ધીમે ધીમે હવે શેઠાણી સાથે પોતાનો પ્રસંગ વધારવા લાગ્યો. એકી વખતે બખ્ખે કલાક સામટા તે વગર અટકાવે બેસવા લાગ્યો. અને જ્યારે એ બેઠો હોય ત્યારે કાંઈ કાંઈ મિષ્ટ શેઠાણી પોતાના નોકરોને આમ તેમ નજીવા કામે મોકલવા લાગી. “ શા વાસ્તે ? ” તે તો તે પોતે પણ ખિલકૂલ સમજતી નહોતી.

તેને બિચારીને અત્યારે ખજર જ નહોતી પડતી કે હું આટલું બધું શું કરવા કહું છું ? પણ તેમ તેનાથી થઇ જ નતું હતું. ઉંઘમાં કોઇ વખત માણસનો હાથ એક ડેકાણેથી ઉપડી બીજે ડેકાણે પડે છે, પરંતુ ઉંઘનાર એ કૃતિથી અનળયો રહે છે, તેમ તેની નહિ સમજતી આ વેરણુ ઉંઘમાં એ કંઈ કંઈ કરવા લાગી. ઉમેદચંદ જવાનું કહેતાં તેને આગ્રહ કરી રોકવા લાગી, અને તેના ગયા પછી, પોતે કોઇ દિવસ નહિ અનુભવેલું અનુભવવા લાગી.

આ બધું શું થાય છે ? આજ દિવસ સુધી તેના પવિત્ર રહેલા મન ઉપર આ સઘળી શી અસર થાય છે ? અને આ બાબત એ સલાહ પણ કોની લે ? ક્ષુદ્ર મનુષ્ય ! દુષ્ટ વિધિ આગળ તારું કાંઈ બાલવાનું નથી. નિર્મિત થએલું અટકાવવાની તારી સત્તા નથી, અને તેમાં તારું સર્વ ડહાપણ નકામું છે.

ધીમે ધીમે ચાકર વર્ગમાં આ વાત હવે ચર્ચાવા લાગી, અને મોટા ધરતી અખગાની વાત તેઓ એક બીજાના કાન કરડીને માંહોમાંહે કરવા લાગ્યા. શેઠાણીનું હવે વ્રણીવાર રહેતું ખાલી મન પણ રસોઇઓ જાણી જવા લાગ્યો, અને વિચિત્રણુ બુઢીએ પણ શેઠાણીને વખતો વખત ટાઢા ડહામ દેવા માંડ્યા. તથાપિ શેઠાણીનું એ બાબતમાં રાજ્ય મન કોઇનું કહેવું માનતું નહિ. પોતે કરે છે તે શું ખરાજ કરે છે ? અને અદેખા લોકો તેને વારંવાર એ બાબત શું કામ સતાવે છે ? એ જોઇ તે મનમાં ચીરડાવા લાગી. એમ ઇચ્છતા પોતાના પરિજનોને વિપરીત લાગતી વાત વિપરીત પરિણામ લાવનારી તેની પક્ષપાતી આંખોને સારી જ લાગી; એ બાબત તેમના વારંવાર કહેવાને માટે પહેલાં તો તે ગમ ખાંધ જવા લાગી; પણ પછી ધીમે ધીમે તેમના એ બોલવાને નહિ ગણકારતાં, અને છેવટે કોઇ કોઇ વખત તે માટે તેમને ધમકાવતાં પણ શીખ્યા. ધરમાં રસોઇઓ જૂનો માણસ હતો. મૂળથી જ તે શેઠને ત્યાં રહેલો હતો. શેઠની એરહાજરીમાં આમ એમની આબરૂની વિપરીતતા થતી જોઇ, તે ખિન્ન થવા લાગ્યો. શેઠ હમેશાં તેની વૃદ્ધાવસ્થાને માન આપતા હતા. એના બોલવાનું વજન અનુભવી શેઠ પાસે હમેશાં રહેતું હતું. આ ઉંમતી તરણુ શેઠાણી આગળ પોતાનું માન રહેશે કે નહિ તેનો એને સંશય રહેતો હતો. છતાં ગમે તેમ થાય, પણ કડવું પણ તેના હિતનું વચન તો શેઠાણીને બેધડક કહી જોવું,

અને માનવું ન માનવું એના હાથમાં રહેવા દઇ આપણે તો આપણા સેવક ધર્મની ફરજ બજાવવી, એમ આ વૃદ્ધ માણસે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો; અને માત્ર પ્રસંગની અનુકૂળતા જોતો બેઠો.

એક દિવસ ઉમેદચંદ સાંજનો વરમાં શેઠાણી પાસે આવ્યો હતો, અને એ અને શેઠાણી તેના દિવાનખાનામાં એકલાં બેઠાં હતાં. વિનોદ વાર્તાના રસના આનંદમાં ખંતે જણુ લીન થયાં હતાં. જન્મવાનો વખત ક્યારનોય થઈ ગયો હતો, અને રસોષઆએ બે ચાર વાર બોલાવી, પણ શેઠાણીને વાત આડે અવકાશ મળતો નહોતો. અંતે મોડી રાત્રે ઉમેદચંદ પોતાને ઘેર ગયો, અને શેઠાણી ભોજન-ખંડમાં જમવા આવી.

“કેમ બટજી આજે તો જમવાનું બહુ મોડું થઈ ગયું.”

“હારનો ! એટલું પણ જાણો છો એ નવાઈ છે.”

“એમ કેમ ? કાંઈ ગૂઢાર્થમાં બોલ્યા ખરા !”

“નહિ, કાંઈ નહિ. એ તો આપના મનમાં ગૂઢ—અર્થ એટલે સૌનું બોલ્યું આપને એવું જ લાગે. કારણ જેની આંખમાં કમજો હોય તે સર્વ પીળું દેખે છે.” અર્થ ઉપર ભાર મૂકી બટજી બોલ્યા.

“તમારા બોલવામાં હું કાંઈ સમજતી નથી.”

“સમજવાનો વિચાર કે વૃત્તિ ન હોય તો ક્યાંથી સમજાય ?”

“તમારું બોલવું બધું શેના ઉપર યાય છે ?”

“જે નજરે જોઈ છું તેના ઉપર; કાને સાંભળેલા ઉપર નહિ.”

“શું જુઓ છો ?”

“આપના મનને પોતે જ પૂછી જુઓ. મન પ્રમાણિક હોય છે.”

શેઠાણીના મર્મસ્થળમાં ફાંસ ખોસાઈ. તેનું મુખ તદ્દન લેવાઈ ગયું. ધડીક તો તે વિચારમાં પડી ગઈ. અને સારમનું કાળું વાદળ તેના મન ઉપર—મુખ ઉપરથી પસાર થઈ ગયું. ખરી વાત ! ગમે તેમ હું મન વાળું છું, પણ એ મહેતાની સાથે આટલું પણ—અમરતુ પણ બોલવામાં હું ઠીક નથી કરતી, એમ મને કાંઈક અંદરખાનેથી થાય છે; અને તે આ બટના કહેવા પ્રમાણે મન હશે. મન બિલકુલ ખીકણુ હોય છે, એટલે એ પ્રમાણિક પણ રહી શકતું હશે, અને એક કરતાં અનેક વાર ખરી વાત મનુષ્યને નજર આગળ તે પ્રત્યક્ષ કરે છે તેથી મન કોઈને દગો દેતું નથી. મન તો બિચારું

ધણુએ ના કહે છે, ધણુએ સમજાવે છે; પણ હવે હું શું કરું ? ત્યારે
 તેની સાથે બોલવું પણ નહિ. પણ તેમાં શું છે ? ના, તેટલું પણ
 નહિ ! ત્યારે ન બોલવું ? ન એના સામું જોવું ? ના, ના, તે તો
 હવે મારાથી બની શકે તેમ નથી. વંદોળીઆમાં સપડાઇ હવામાં
 હોયે હડતા તૂળની માફક, હવે મારું મન મારા હાથમાં નથી, કે
 પછી હું મારા મનના હાથમાં રહી નથી. પણ તેની સાથે માત્ર
 બોલવા ચાલવામાં શું છે ? હોને સ્વાર્થો દુનિયાને મનગમતું બોલવું
 હોય તેમ બોલે, ધારવું હોય તેમ ધારે, તેમાં મને શું થઇ ગયું ?
 દુનિયાથી જોઇ નહિ શકાય, એટલે એમ બોલે, અને વિરૂદ્ધ વાત
 કરે; બાકી મારું મન સાક્ષી છે કે દુનિયાના ધારવા પ્રમાણે બિલ-
 કુલ હું હજી સૂધી બ્રજ નથી થઇ. આમ શેઠાણી પોતાનું મન વા-
 ળવા લાગી. પરંતુ શેઠાણીને એટલી ખબર નહોતી પડતી કે એ
 બ્રજ થવાનો જ રસ્તો હતો. એના હસતા અને કૃત્રિમ પ્રેમાળ વા-
 ઝળાળ આગળ દિવસે દિવસે એનું પતિવ્રત પવનથી ફરફરતા પાત-
 રાની માફક ડગતું હતું. તેના શરીરની સુંદરતા આગળ તેના મનની
 પવિત્રતાનું સિંહાસન, ધરતીકંપથી ડોલતા પર્વતની માફક, ડોલતું
 હતું, તેની ચતુરાઇ અને ખાસ ચોઢેલી રીતભાતથી તેનું શિયળવ્રત.
 થાકી ગયેલા ઘોડાની માફક, શિયિલ થતું હતું, અને અદૃશ્ય રીતે
 આ અનિષ્ટ, બ્રજ વ્યવહારનું સાધન, બ્રજ થએલું તેનું મન બનતું
 હતું, બ્રજ વ્યવહારના અંત પરિણામરૂપ ભયંકર અંધકારને ભૂકી
 જઇ, નજર આગળ ભમતી રમણીય કલ્પના-શક્તિના ઉગ્ગસ પડતા
 મળસ્કામાં તે ધીરે ધીરે લીન થવા લાગી; અને વિચારમાં દૂષિત
 થએલું અંતકરણ, પાપવૃત્તિમાં દોરાતા મનની કંઇ કંઇ કલ્પનાના
 બળે, અનિષ્ટ વ્યવહારની દુર્દૈવ આશાના સળંગ પ્રવાહમાં વહેવા
 લાગ્યું. પાનખર ઋતુમાં વૃક્ષ ઉપરથી ખરી પડતા પાનની માફક, તેના
 મનમાંથી નીતિ અને સદ્ગુણના વિચાર એક બાજુ ઢળી પડવા લાગ્યા;
 અને આજ દિવસ સુધી અખંડિત રહેલા સુનીતિના તેજસ્વી
 સૂર્યની પાછળ દષ્ટિ-મર્યાદામાં દૂર, કાળી રાત્રી જેવી બ્રજતા સોડોયું
 વાળી ગુપચુપ ઉભેલી જણાઇ. પરંતુ આ દુષ્ટ કૃતિની તેને પોતાને
 પણ ખબર નહોતી. દુષ્ટતાને પોતે, શેઠના સહવાસથી તુચ્છ ગણતી
 હતી એટલે બીજાની શિખામણ ઉપર તે ધ્યાન આપતી નહિ. ધ્યાન
 આપવાની એણે જરૂર પણ ન જોઇ. એથી કરીને આ નિમકહલાસ

બટજની માર્મિક પણ શુદ્ધ શિખામણને તેણે હસી કાઢી; અને ઘડીક મેષથી છવાએલા આકાશની માફક, તેના ખીલતા મુખ ઉપરથી સુનીતિનું વાદળું પસાર થઇ ગયું, અને બદલામાં અદશ્ય રીતે, તેના મન ઉપર અનીતિનો સ્થિર પડછાયો પડવા માંડ્યો. અંધ-કારને બેઠી નાખતી ચપળ વિજળીની માફક, ઘડીક પણ કોમ કોમ ચપ્પત ચમકારા કરતા સદ્ગુણો, કાળાં વાદળાં જેવી શ્રેષ્ઠતામાં અને અદશ્ય થયાં-છેવટે લીન થયાં.

શેકને ગયાને દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા, અને તેમના તરફથી પાછા ફરવાના સમાચાર પણ મિલકેલ આવતા નહોતા. આથી કરીને સમય અને અનુકૂળતા શોધતા ઉમેદવાંદની અનુકૂળતા દિવસે દિવસે વધતી ગઇ. છેવટે પોતે એક દિવસ પણ સુંદર પાસે ન જાય, તો સુંદર તેને બોલાવવા ઘેર માણસ મોકલતી, અને ન આવવા બાબત તેને દુપકો આપતી. એને પણ આવા આવા આવિર્ભાવ થતા હતા, પરંતુ શેદાણીના દિલની તેને હજી સુધી ખબર નહોતી. તેની પોતાની નીતિ તો ઉંચા પ્રકારની નહોતી, તોપણ પોતાની જાણની આજીવિકાનો બધો આધાર તદ્દન તૂટવાના બચથી જેટલી છૂટ સુંદર પોતે લેતી તેટલી જ તે લેવા દેતો, પરંતુ પોતે આગળ વધતો નહિ. આથી કરીને એક બીજાના મનને ઝેરી કંટક ખુંચ્યા જેવું થતું હતું. પાસે પીરસેલી યાળી પડી હોય પણ તેમાંથી મરજી માફક ખવાય નહિ, દષ્ટિ આગળ નિર્મળ દેખાતું પાણીનું વિશાળ સરોવર ભર્યું હોય પણ તેમાંથી સ્વેચ્છાએ અમૃત લાગતું વિષ પીવાય નહિ, એવું બંનેને થવા લાગ્યું. પણ દરેક ચીજને છેવટે હદ હોય છે, અને એની પણ હવે હદ આવી રહી હતી.

એક દિવસ સાંજે સુંદર રમણિકને આંગળીએ વળગાડી પોતાના બગીચામાં ફરતી હતી. ખીલેલાં, કોમળ અને મનહર પુલોને પોતાની તરૂણાવસ્થા સાથે તે સરખાવતી હતી. જડ વૃક્ષોને વીંટાઇ વળેલી નાળુક વેલીઓનું રમણીયપણું તેનું ચંચળ થએલું મન કહપતું હતું; ગણગણ કરતો વિષદંપ વાળો કાળો ભમરો જુદા જુદા મુશો-ભિત ફૂલોની સુગંધ લેતો, આ ફૂલથી પેલા ફૂલ ઉપર સ્વેચ્છાએ એસતો હતો, તે સંજનું એની વિકારવશ થએલી આંખો કંઈ જુદે જ પ્રકારે જોતી હતી. ચંચળ કીકીમાં મહાદેવથી ભસ્મીભૂત થએલો

અનંગ ધનધન નાચી રહ્યો; અને શિયિલ થએલી તેની શક્તિ, સદ-
ગુણના મળખૂત ટેકા વિના, સહેજમાં આથી, મેઘ વનુષ્ય જેવા
ઉમેદચંદ તરફ આકર્ષાઈ, અને ગણગણવા લાગી કે:—

“એણે મને મોહની લગાડી.”

ઉડો નિશ્વાસ મૂકી એક બાંકડા ઉપર ધબ લઇને તે બેસી ગઈ.
વિચારમાં મગ્ન થએલી દુર્બુદ્ધિને આળુબાળુ શું થાય છે, તેનું
જ્ઞાન પણ ન રહ્યું. ઉત્સાહી કિશોર વયમાં આવેલો રમણિક સુંદરની
આવી સ્થિતિનો લાભ લઈ ધીમે ધીમે દૂર જતો, રમતો. આધે
નીકળી ગયો હતો.

સાંજનો રમણીય સમય હતો; કિનારા ઉપર હોળો અથડાવના
સમુદ્ર ઉપર અસ્ત યતા સૂર્યનાં લાંબાં, ઝાંખાં કિરણો, બણે હાથ
લાંબા કરી જવાની રમ્મ માગતાં હોય તેમ સમુદ્ર ઉપર દૂર કર ટેકવી
રહ્યાં હતાં; અને સમુદ્રના ધુધવાટ કરતા એક બીજને સમોવડીયાં
બનતાં મોજાં, ઉછળી ઉછળી તેની સાર્થે હસ્તમેળાપ કરવા પ્રયત્ન
કરતાં હતાં. સમુદ્રપરથી પવનની શીતલ લહેરો બગીચા બણી આવતી
હતી, અને સુંદરના વિષમય મગજમાં પેસી આરપાર ચાલી જતી હતી.

તેના મનમાં હવે કંઈ કંઈ તકે વિતર્ક આવવા લાગ્યા. શેઠ
હમેશાં એને સારી રીતે રાખતા હતા; પણ શેઠની હાલ કિતરાવસ્થા
હતી, અને સુંદરમાં તો હમણાં યુવાનીનો તનમનાટ કરતો પ્રકાશ પ-
ડતો હતો. વય, ગુણ, અથવા તો રૂપનાં કળેડાંથી સ્ત્રીની બુદ્ધિ બ્રહ્મ
થવાનો ધણો સંભવ રહે છે. શેઠ હાજર હતા ત્યાં સુધી સુંદરને
ખીજ બાળતનો વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ મળ્યો નહોતો. પણ
શેઠ અત્યારે નહોતા; એટલે એની મૂળ કાંઈક દુષ્ટ બુદ્ધિએ પોતાનું ખરું
સ્વરૂપ પકડ્યું હતું અને ઉમેદચંદના વારંવાર આવવાથી અને તેની
ખાસ વિલક્ષણ ચાલચલણથી સુંદર મોહિત થઈ ગઈ હતી—તદન
અંગમ ગઈ હતી.

જે માણસો હુઆ હોય છે, તે ધોતાની ખરી મનોવૃત્તિઓ
જૂપી રાખવામાં બહુ કુશળ હોય છે. જ્યાં સુધી પોતાનો સ્વાર્થ
સર્વો ન હોય, ત્યાંસુધી સામા માણસને પ્રિયકર બોલી શકે છે; પણ
પોતાનો સ્વાર્થ સર્વો પોતાનું ખરું રૂપ પ્રકાશતાં નિર્જનને શરમ
કાંઈ આવતી નથી.

“ ધુતા હોય મુલક્ષણ, વેશ્યા હોય મલજ્જ;
ખારાં પાણી નિર્મળાં, એ ત્રણ વાત અખજ”.

ઉમેદચંદને શેઠાણી સાથે અધટિત પરિચય વધારવામાં ડંડી મન-
જમ હતી. તે સ્પષ્ટ જાણુતો હતો કે શેઠ જીવ્યા એટલું હવે જીવવાના
નથી અને પછી સુંદર પોતાને વશ હોય તો, શેઠની
મિલકતનો કુલ ધણી થઈ પડવામાં તેને હરકત ન આવે. શેઠાણીના
રૂપે તેને મોહ કરાવ્યો, અને લાંબી આશાએ તેનો પરિચય વધ-
રાવ્યો. પોતે સુંદરના મનપર કેટલે દરજ્જે અસર કરાવવામાં શાવ્યો
છે તે એ સારી પેઠે જાણુતો હતો, અને તરવરતી આશામાં અતૃપ્તિ
કેમ ઉત્પન્ન કરવી એ તો તેને મન તદ્દન રમત હતી. સુંદરની એકાં-
તનો તે ધણી વાર લાભ લેતો હતો. અને તેના વખતની અટકળ
કરી, ધણી વાર તે જાણ્યે અજાણ્યે સુંદર પાસે આવી જતો હતો.
સાંજને વખતે ઘણું કરી સુંદર હંમેશાં બગીચામાં હોય છે, એમ તે
જાણુતો હતો. એ વખતને લાભ લેવાને તે આજ પણ આવ્યો.
આમ તેમ ફરતાં, રમતો રમણિક તેની નજરે પડ્યો; અને તેને જોતાં
જણાયું કે સુંદર એટલામાં જ કદીક હશે. તેની અટકળ ખોટી નહોતી:
થોડે જ દૂર રહેલા એક વૃક્ષ નીચે આવેલા બાંકડા ઉપર, એક પગ
નીચે લટકાવે, એક પગ ઉપર ટેકવી લમણે હાથ દબાવે, બિન્ન વદને
એટલી સુંદરને તેણે જોઈ. છોટી જ તેની દિલગીરીનો ચહેરો તે
કળા ગયો.

સુંદર પોતાના વિચારમાં અને વિકારમાં લીન થઈ ગયો હતો,
એટલે ઉમેદચંદ લગભગ પાસે આવ્યો તોપણ તેને મિલકત અખજ
પડી નહિ. પણ પાસે આવતાં પડેના ક્યારામાં કાંઈક બળભળાટ
થતો ઉમેદચંદે સાંભળ્યો, અને ખીજી પગે તો મોટો સર્પ નીકળી સુંદર
બાણી જવા લાગ્યો. ઉમેદચંદના મનમાં પડેલાં તો એમ આવ્યું કે
એ સર્પ હમણાં આંધો નીકળી જશે; પણ તે તો જાણે સુંદર ઉપર જ
જતો હોય, જાણે કે સુંદરના ક્યારના વિષમય થયેલા દિલમાં
પોતાના વિષથી વધારે વિષ ઉમેરવા તેની યોજના હોય તેમ સુસવાટ
કરતો તેના બાણી જ આવ્યો. હજી તેના મનને કાંઈક સંશય હતો,
અને તેટલામાં તો સર્પ સુંદરથી બે હાથ જ દૂર આવી ગયો. પોતે
સુંદરથી દૂર હતો, અને સર્પ તેની પાસે હતો, તેટલા માટે જેટલા

બળથી દોડાય તેટલા બળથી દોડી, પોતાની પાસેની લાકડીનો અમ્ર ભાગ, જેવો સર્પ ઉંચું ડોકું કરી સુંદરના પગ ઉપર તડાપ મારવા જાય છે કે તરતજ પોહોળી કરેલી હથેળી જેવી તેની પહોળી ફાળા ઉપર માર્યો, અને જમીન પર તેને રોળતો કરી દીધો. એક ક્ષણ પણ વધારે જાત તો સુંદરનો જીવ જોખમમાં આવી પડત. બચવ્યાકુળી સુંદર પોતાના મુખ આગળ પડેલા મરેલા સર્પને લાકડી વતી પડખે ફેંકતા ઉમેદચંદને જોઈ રહી. પોતાના અમૃદ્ય જીવનું રક્ષણ કરવાને જાણે પરમેશ્વરે જ તેના ઉપર દયા લાવી, ઉમેદચંદને અણીને સમયે મોકલ્યો હોય, તેમ તેના બણી ભીની—રિનગ્ધ—સ્નેહ ભરી આંખે તે જોઈ રહી. એ નહોત તો પોતે ખચત કે નહિ, એ શંકાથી તેનું મન શંકાવા લાગ્યું, અને આટલા બધા કરેલા ઉપકારનો બદલો કેવી રીતે વાળવો તે તેને ન જ સૂઝ્યું. સ્તબ્ધ બની ગઈ, અને શું બોલવું તેને માટે શબ્દ તે બોળવા લાગી.

“ ફિકર કરશો નહિ, ઇશ્વરે સારું જ કર્યું છે ” કહી, પ્રેમાળ આંખે જોતો ઉમેદચંદ સુંદર સન્મુખ ઉભો રહ્યો.

“ અરેરે ! તમે ન હોત તો ! ” સુંદરથી પૂરું બોલાયું નહિ. તેની જૂદી જૂદા મનોવૃત્તિઓ એવી અત્યારે મળી ગઈ હતી કે તેમાંથી એકે પણ અત્યારે શબ્દના આકારમાં દેખા દીધી નહિ.

“ તેમાં શું ? જે કરવાની મારી ફરજ છે, તે મેં કર્યું છે. મેં મારી ફરજ સિવાય કંઈ કર્યું નથી; એટલે તમારે ઉપકાર માનવાની જરૂર નથી. ”

સુંદરને હવે કાંઈક શુદ્ધિ આવી; અને બચની સ્તબ્ધતા અને બનાવોની વિચિત્રતા દૃષ્ટિવિમુખ થઈ એટલે તેને બોલવાની કાંઈક ગતિ આવી.

“ તમે જે કર્યું છે, તેનો બદલો મારાથી શી રીતે વળી શકે એમ છે ? આ વાત શેઠને કાને જશે એટલે તમારા જેવાં માણસો તેમની પાસે છે, એ જોઈ તે ખૂશી થયા વિના રહેશે નહિ. તમે જે કર્યું છે તે કોઈથી ખની શકે તેમ નથી. ”

“ એ તો કાંઈ નથી, પણ તમારે માટે જીંદગી જાય તો પણ શેઠના અને તમારા કિંકરને એ કાંઈ વધારે નથી, એ ખાત્રીથી માનજો ”.

“ અને હું પણ— ” સુંદર આગળ બોલતાં અટકી. વિકારના આવેશમાં એ કાંઈ કાંઈ બોલી જત, પણ બીજી પળે મનોવૃત્તિઓના અશ્વને અટકાવી તરત જ બોલતી બંધ થઈ. પણ આગળ કોઈ દિવસ નહિ થએલો દષ્ટિપાત બંનેનો અત્યારે થયો. ઉમેદચંદની મોટી, ચંચળ અને અર્થવાણી આંખો આગળ સુંદરની નાજુક આંખો પરાજય પામવા લાગી. તેની આગળ પોતે અત્યારે એક ક્ષુદ્ર સમાન દીસવા લાગી. જાણે કે એ કોઈ મોટા પરાક્રમી રાજા હોય, અને તેની આગળ રરતે ચાલ્યા જતા બીખારી જેવી એ, કાંઈ તેની પાસેથી માગવાની હિંમત કરતી હોય તેમ મનમાં ઇચ્છતી પણ મુખે નહિ બોલી શકતી અબળા, દીન વદને હૃદયમાં બે હાથ જોડી ઉભી રહી યાચના કરતી હોય એમ દેખાયું. ધનવાન, ધનના ઢગલામાં રોળાતી, અત્યારે જાણે મહા પ્રતાપવાળી લક્ષ્મીનું તેજ જ ભૂલી ગઈ હોય, એમ પોતાને એનાથી પણ ગરીબ કદપવા લાગી. તોફાને હમેશાં રોકબંધ હુકમથી બોલાવનાર, પતિની પણ ઘણી રખતે અવગણના કરનાર, મનોવિકારની ગુલામ બની અત્યારે પર પુરૂષના હુકમની મનમાં આતુરતાથી વાટ જોવા લાગી. તેનું તેજ તો ક્યારનું એ હરાઈ ગયું હતું; એટલે કોઈ પણ વિકારને હવે સાકાર નહિ કરી શકતી સુંદર, કાંઈ આગળ બોલી શકી નહિ, ત્યાંથી આગળ પાછળ પણ જઈ શકી નહિ; માત્ર જડવત્ સ્થિર ઉભી રહી. જાણે કે ઉમેદચંદે અદૃશ્ય મોહન-મંત્રથી પોતાની જાદુકાર દષ્ટિવડે તેને સ્થિર કરી હોય, તેમ તેનાથી એક પણ ડગલું આગળ કે પાછળ જવાયું નહિ. આવા નિર્લજ્જ કામમાં જાણે મન એની વતી શરમાતું હોય, તેમ તે બોલવાની હિંમત પણ કરી શક્યું નહિ. માત્ર એકી નજરે તેના પગના અંગુઠા બાજી જ તે જોઈ રહી. અંગુઠાથી ધીમે ધીમે તેની પરવશ બનેલી દષ્ટિ ઉપર ચડી. પગથી શરીર અને શરીરથી મુખ ઉપર ગઈ. જતાં જતાં તેની આ વખતે અલૌકિક લાગતી સુંદરતાને આંખની ચંચળ કીકીમાં પ્રતિબિંબિત કરતી ગઈ. તેનો મનમાનતો સત્કાર કરવાને ખૂશી હોય, તેમ અંતઃકરણની પ્રેરણાથી ઉમેદચંદના મુખ ઉપર આહું સ્મિત આવી બેઠું. એ સ્મિતથી મનોવિકારની ગાદી ઉપર ચડી બેઠેલું સુંદરનું શિથિલ મન દોહા-યમાન થવા લાગ્યું. સુંદરની દષ્ટિ અત્યારે દૂતી બની ગઈ; અને અંતઃકરણમાં પ્રેમ-સિંહાસન ઉપર બેઠેલા ઉમેદચંદને વિનવવા લાગી-

કરગરવા લાગી. મન્મથરાયના કોષ પણ ઠેકાણે પરાજય નહિ પામતા. વિકાર છડીદારોએ, તેના કાનમાં જઈ પુક મારી, તાલાવેલી લગાડતો તનમનાટ શરીરમાં સર્વાત્ર મચાવી મૂક્યો. પોતાનું સ્વામિત્વ ખૂલી, જાણે તેની સાથે સર્વસ્વ આપવા તૈયાર હોય, અને તેના વિચારથી જાણે દિલ દુખાયું હોય, તેમ હોઠ યાપડ મારેલી મૃદંગની માફક થરથરવા-ફડફડવા લાગ્યા. મત્ત પોયણીના પાન જેવા ઢોળાવવાળાં તેનાં પોપચાં ઢાળેલાં રહ્યાં. કંઈ કંઈ વિકાર અનુભવતી શરીરમાં ભોંકેલા કાંટાની પેઠે તે રોમાંચ અનુભવવા લાગી. અને ભાલા જેવા એ કાંટા તેના સ્કન્ધ વસ્ત્રોની આરપાર નીકળી, ઉમેદ-ચંદના શરીરને અડવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ઉમેદચંદના નાચતા હૃદય-તરંગમાં એ પણ હિંચકા ખાવા લાગી. વિકારવશ થયેલી, આ વખતે રાજદ્રોહી મનોવિકાર અને નિમકંઠલાલ સદ્ગુણિ વચ્ચે, તોશની સમુદ્રમાં સપડાએલા નાકૌવત નૌકાની માફક, આમ તેમ ઝોકાં ખાવા લાગી. પ્રામાણિક શરમ અને વિષયી સ્નેહનો સંગ્રામ શરૂ થયો. મનોવિકારથી તીખટ થયેલા સ્નેહ-મદના સળંગ પ્રવાહ આગળ શરમ ગિચારી તણાવા લાગી-અદૃશ્ય થવા લાગી, અને ભવિષ્યકાળનું ભાન ભૂતી વર્તમાન કાળની સ્થિતિમાં જ અનુમેદિત થતી નિર્બળ મનની અળળા એ ઘેનમાં ઘૂર્ણાયમાન થવા લાગી. બળાત્કારે પ્રયત્ન કરી બોલવા જતી સુંદરના મુખમાંથી શબ્દો હોઠ અને હૈયાની નિસરણી પર, અટક્યાના વાંદરાની માફક, ચડકિતર કરવા લાગ્યા. તેના ભાર નીચે જાણે નાજુક હૈયું કચડાતું હોય, તેમ તેના સુવર્ણમય સ્તનકળશો આજ સુધી સ્વતંત્ર રહેલા, પણ હવે પારકી ધુસરી જેવવા ખૂશી હોય એમ અધીરાઈ અતાવતાં આમ તેમ ઉંચે નીચે થવા લાગ્યાં.

ઉમેદચંદના મનમાં પણ આ પ્રસંગે કાંઈ કાંઈ વિકારો આવવા લાગ્યા. સુંદરનું સુંદર રૂપ પણ હમણાં તેને કાંઈક નવિન પ્રકારનું લાગ્યું. ગોરા વદનનું ગૌરવ પણ અભિલપતી તેની આંખોને અત્યારે કાંઈક વધારે પ્રિયકર લાગવા માંડ્યું; અને મન્મથ-પ્રદર્શિત સર્વ અવયવો તેને અત્યારે વધારે રૂચિકર થવા માંડ્યા. તેની વિકારવશ દૃષ્ટિ જ્યાં પડી ત્યાં આનંદ ભોગવવા લાગી, અને પળવાર તો તે તેના સામું જોઈ જ રહ્યો. પણ જેવાથી તેની દૃષ્ટિ ધરાઈ નહિ. અતૃપ્ત



“ઉમેદચંદ! ઉમેદચંદ! દામ જોશે મળને જવા દો.” સુંદર ગોલી.

વૃત્તિએ સ્પર્શ-વૃત્તિને ઉશ્કેરી, અને તેની આગ્રા ઉલ્લંઘન કરવાને અસમર્થ તેના હસ્તો ઉપડ્યા. પાપી હૃદયની પ્રેરણાથી વિષયનોખત ઉપર તે હસ્તો વડે સદ્ગુણના પરાજયનો ઘોષ થયો. સુંદરની પાસે તે આવ્યો, અને એક હાથે અર્ધ ચંદ્રાકારે ઉમેલી સુંદરનો ખાંભે લટકતો હાથ તેણે ઝાલ્યો. એ સ્પર્શ પતિત થએલી સુંદરની અભિ-રૂચીને વધારવા લાગ્યો, અને કાંઈ પણ પ્રતિષ્ઠા જતાવ્યા સિવાય ધડીક તો તેણે તે ત્યાંનોત્યાંજ રહેવા દીધો. આ જોઈ ઉમેદચંદના હાથે હૈયાને હિંમત આપી, અને ખીજી ક્ષણે ચંદ્રલેખા ઉપર છવાઈ રહેતા રાહુની માફક તેનો ખીજો હાથ સુંદરને પોતાના તરફ ખેંચી, કટી મેખળાએ વીંટાઈ વળ્યો-સર્પના વિષમય આંટાની માફક ગુંચળું વળી ગયો. જાણે દુર્ઘટ ગઢ જીત્યો હોય એમ ઉમેદચંદનું હૃદય આ વેળા પ્રકુલ થયું.

“ ઉમેદચંદ ! ઉમેદચંદ ! કોઈ જોશે, મને જવાદો. ” બચ-વ્યાકુળી હર્ષની ઘેલછામાં બોલવા લાગી.

“ જોયું ! જોયું ! કોઈ શું જોવાનું હતું ? પણ હું કેવી આશા રાખું ? ” આતુર ચહેરે ઉમેદચંદ બોલ્યો.

“ એ પછી વાત ! મને જવાદો. ” કહી જરા બળ કરી આયમાંથી છૂટી સુંદર આંધે જઈ ઉભી.

“ હું ધારું છું કે મારી લાજરી નમને કંટાળો આપે છે. ”

“ એમ કેમ બોલો છો ? ”

“ મારાથી કાંઈ અવિવેક કે અવનિય તો નથી થયો ? અગર એટલામાં જ મેં તમને ગુરસે થવાનું કારણ તો નથી આપ્યું ? ”

“ એમ શા ઉપરથી બોલો છો ? હું તો હવે- ” સુંદર બોલતાં બોલતાં અટકી. પણ તેનું બોલવું હવે ઉમેદચંદને સમજતાં શીખ-વવું પડે તેમ નહોતું. એ જાણતો હતો કે એના મનમાં અત્યારે પોતાનું રાજ્ય નિષ્કંટક ચાલે છે.

“ હું સારી રીતે જાણું છું. પણ સુંદર ! વહાલી સુંદર ! હું હવે તારા વિના રહી શકું તેમ નથી. તારા વિના આટલો પણ વખત મારે ચાલ્યું કેમ, તેની મને સમજ પડતી નથી. એટલું બોલ કે તું કાયમ મારી જ રહીશ. ”

સુંદરના મનમાં કાંઈ કાંઈ ગલીપચી થવા લાગી. આગા પુર-

પત્ની મારા પર આટલી પ્રીતિ ! એ જોઈ એ હર્ષથી ઘેલી થઈ ગઈ. શેઠ તો છે, પણ આના જેવી પ્રીતિ એણે કોઈ દિવસ મારા ઉપર બતાવી નથી. આના જેવી પ્રીતિ એની મારા ઉપરથી ક્યાંથી હોય? એ બુઢો સમજે પણ શું ? ”—બ્રહ્મ થએલી બુદ્ધિએ વિવેકનું બારણું હડસેલી પાડી નાંખ્યું, અને પડી જતી દિવાલમાંથી ફરી જતા કાંકરાની માફક તેના અંતઃકરણમાંથી શેઠ તરફની તેની ઉપકાર વૃત્તિ સરી પડી. વૃત્તિમાં આવા વિચારે પ્રવેશ કરવાની કાંઈ પણ આનાકાની કરી નહિ, અને આનંદના આવેશમાં બોલવું પણ બૂલી ગઈ. પરમેશ્વરનો પ્રભાવ અત્યારે તેનાથી અગ્નિયો રહ્યો. પણ એ કાંઈને છોડતો નથી.

“ સુંદર કેમ બોલતી નથી ? મેં પૂછ્યું તેના જવાબ કેમ આપ્યો છે ? ” ઉમેદચંદે ફરી પૂછ્યું.

“ એમાં હું શું કહું ? તમારી મરજી પ્રમાણે ચાલવા હું સદા તત્પર છું. ”

“ ના તેમ નહિ ! પણ આપણે હવે વધારે ભેગા રહીએ, અને આપણે સ્વેચ્છાએ વરતીએ, પણ તેમાં વિધન જેમ બને તેમ થોડું થાય એવું કાંઈક થવું જોઈએ. ”

“ એટલે ? એમ કેમ બને ? ” કાંઈક આશ્ચર્યતાથી સુંદરે સામું જોયું.

“ શું ત્યારે તારી મરજી એમ છે કે લોકલાજથી આપણે ડરીને ચાલવું ? વળી શેઠ આવે ત્યારે તો માફ આવવું જવું બંધ થયું સમજવું ! ” ઉમેદચંદે કાંઈક નિરાશ ચહેરે કહ્યું.

“ નહિ ! શેઠ આવશે ત્યારે હું તમારે માટે બલામણુ કરીશ. ગમે તે બાબતમાં માફ કહ્યું એ પાછું ફેરવનાર નથી, એ બાબતની તો તમારે ખાત્રી રાખવી. ”

“ જો એમ જ હોય તો હું રસ્તો બતાવું તેમ કર તો આપણે ઠીક પડે. ”

સુંદર પોતાની નાજુક આંખોએ, ચંચળ કીકીને હરિણીની માફક આમ તેમ હોડાવતી હંમેશાં મુખે ઉમેદચંદ સામું જોઈ રહી. તેના હૃદયમાં પેસી જણે ત્યાં પોતાની પૂજા ત્યાં કેવી થાય છે તે જોવા પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ એક ક્ષણ પણ ખસ્યા વિના, અનિમિષ

આંખો તેના ઉપર જ સ્થિર થવા લાગી, અને ઉમેદચંદનું બોલવું સાંભળવા આતુર બની.

“ જો ! શેઠ આવે ત્યારે સર્પની વાત તારે પહેલાં કરવીઃ એટલે શેઠ ઉપકાર-વૃત્તિમાં દોરાશે, અને પછીનું બધું તને સોપું છું. મારે કુટુંબમાં કોઈ નથી. માત્ર હું અને મારી સ્ત્રી છીએ, માટે તમને અનુકૂળતા આવશે, તો તમારી સાથે પણ રહી શકાશે. શેઠને સમજાવવા એ તમારું કામ છે. ”

“ હા, હા ! એ ઠાક છે. મને ખીજ પણ વિચાર સૂઝે છે. પણ હવે અત્યારે કાંઈ નહિ. વખત આવ્યે બધું થઈ રહેશે;” સુંદર બોલી.

સુંદર હજી ઉગતી હતી, અને ખરૂં કહીએ તો હજી સ્ત્રીને સ્વાભાવિક પાકી બુદ્ધિ તેનામાં નહોતી. પણ હમણાં તો જાણે એક અનુભવીની માફક તે બોલતી હતી. માથે પડે ત્યારે માણસની બુદ્ધિ કાંઈ રસ્તા શોધી કાઢે છે; અને દાખના પ્રમાણમાં એ રસ્તા બચંકર હોય છે. સાચું પરિણામ લાવવાને માણસની જાત બુદ્ધિ જ સારી હોવી જોઈએ; નહિતો ઉલટું પરિણામ પ્રત્યક્ષ જ છે.

વાંચનાર, આ દુઃખદાયક ખીના આપણે વધારે લંબાવવાની હવે જરૂર નથી. એટલું જાણવું બસ છે કે સુંદરે હવે દુષ્ટતાનો કક્ષો શીખવો શરૂ કર્યો; અને ઉમેદચંદ જેવા પ્રપંચી ગુરૂ નીચે તેનો અભ્યાસ ત્વરાથી વધવા લાગ્યો. આગળ ઉપર એ દુષ્ટતા ગમે તેવાં બચંકર પાપ કરે, તોપણ તારા દિલમાં દયાનો કાંઈક અંશ રાખજો. કારણ અંશભાગે પણ સુંદર સ્થિતિ અને ઠાળનો ભોગ નથી થઈ પડી ? માઆપો પૈસાથી પોતાનું મોઢું ભરવાને માટે, પોતાની દીકરીને “ મડા સાથે મીઠળ બાંધી ” પરણાવે તો યુવાન સ્ત્રી વૃદ્ધ પતિથી અસંતોષી રહે, અને દુષ્ટતામાં પ્રવર્તે એમાં શી નવાઈ ! સુંદરની શ્રેષ્ઠતામાંથી તું ચતુર હોય તો ચેતજો.

સુંદર અને ઉમેદચંદનો પરિચય હવે દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો. નોકરો ચાકરો પણ થોડા દિવસ બોલી, વાત કરી બંધ પડ્યા; કારણ કે નકામી હોહો કરવામાં તેમને સ્વાર્થ નહોતો. પોતાનો સ્વાર્થ શોધતું દરેક માણસ આ વાત ભૂલી ગયું, અને સંસારમાં પોતાનો ફેરો પૂરો કરવા પરિક્રમણ કરવા લાગ્યું.

ધર્મરે મનુષ્ય દષ્ટિને બાવી અદશ્ય રાખ્યું છે, એ ઉત્તમ કયું

છે. એથી માણસની સુજનતા કે દુર્જનતા જણાવાનો વખત આવે છે. આગળ શું બનશે તે જાણ્યા વિના હાલના જ આનંદના પ્રવાહમાં સુંદર અને ઉમેદચંદ વહેવા લાગ્યાં. અને મુંબઈમાં ચમન કરતા લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠને એ વાત અજાણી જ રહી. કુટુંબ-વત્સલતાના ઉભરાથી ઉભરાતી અને હરહમેશ વધતી જતી કલ્પનાથી તેમનો કાળક્ષેપ થવા લાગ્યો. તેમના મનને સુંદર હજી હતી તેવીને તેવી જ રહી, અને તેમનો ઉમળકો પણ કસુંબલ રંગની માફક તેવો ને તેવો જ રહ્યો. બોળા દિલમાં પ્રપંચી વૃત્તિનો વહેમ પણ ન આવ્યો, અને એકવાર દુષ્ટતાને પગથિયે ચડેલી પાપ-વૃત્તિ શું શું કરે છે તે તે જાણી શક્યા નહિ. એમના મનને આવી વાત અશક્ય હતી; એટલે પોતાના દિલથી પારકાનું માપ કરવાનું તેમનાથી બની શક્યું નહિ. ગ્રહણ થાય છે, એ સર્વ સ્થળે દૃશ્ય નથી હોતું. જે સ્થળે થાય છે તેનો વહેલો મોડો પણ વિનાશ સૂચવે છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

દુષ્ટતાની અવધિ.

મુંબઈ આવ્યાને હવે શેઠને બેએક મહીના થઈ ગયા હતા. ત્યાંનાં હવા પાણી અને ગમત રમત શેઠને એટલાં માફક આવી ગયાં હતાં કે ધર તેમને કોઈક જ વાર યાદ આવતું હતું. શેઠને હવે મુંબઈમાં સ્થાયી રહેવું બહુ પસંદ પડ્યું હતું, અને એટલા માટે તેમણે હવે કુટુંબ મુંબઈમાં લાવી રાખનાનો વિચાર કર્યો. મુંબઈ આવી રહેવામાં તેમની ખીજી પણ મતલબ હતી. તેમનો છોકરો રમણિક હવે કિશોરવયનો થયો હતો, અને મુંબઈમાં રહેવાથી તેની કેળવણી સંગીન પાયા ઉપર થશે, એટલું જ નહિ, પણ સાધન અને અનુકૂળતા મુંબઈના જેટલી ક્યાંય પણ મળશે નહિ એ વાતની શેઠને ખાતરી હતી. શેઠાણી પણ મુંબઈમાં રહેવાથી સાંસારિક અને વ્યાવહારિક કામમાં કુશળ થશે, અને વધારે પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આવવાથી મોભો જળવતાં શીખશે. આ બધી બાબતનો વિચાર કરી, તેમણે એક દિવસે સર્વને મુંબઈ બોલાવવાની વેતરણ કરી, અને જોઈતી ગોઠવણ કરવાને એક મહેતાને કનકાવતી મોકલી દીધો.

કનકાવતીમાં હવે શેઠને ત્યાં મુંબઈ જવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. ત્યાં કામ રહેવાનું નક્કી કરવાથી જાણે છેલ્લી ગોઠવણ થતી હોમ, એમ જણાવા લાગ્યું. ઘરમાં બધું સંભાળી જ્યાં ઘટે ત્યાં તાળાં દેવાયાં; અને ઘરનો ખાલી પડેલો ભાગ બને તો ભાડે આપી દેવો, એમ ગોઠવણ થઈ. આણી તરફ એમ થાય છે તો મુંબઈમાં શું થાય છે; તે આપણે જોઈએ. “સારા કામમાં સૌ વિદ્ન” એ પ્રમાણે કુદરતા રસ્તા સર્વને અકળ હોય છે. પરમેશ્વર પોતાનું ધાર્યું માણસની વચ્ચે આવ્યા વિના કર્યો જાય છે.

શેઠને મૂળથી જ દમનો રોગ હતો, પણ ખાવા પીવાની માવજત અને વૈદ્યની હુશિયારીથી શેઠની તન્દુરસ્તી હજી સુધી લથડી નહોતી. પણ હવે જીવાનીના ચડતા લોહીનો આશ્રય જવાથી રોગનું જોર વધ્યું, અને વૈદ્યની ઘણી કાળજી અને અસાધારણ સંભાળ છતાં પણ તેમનું શરીર દિવસે દિવસે ઘસાવા લાગ્યું. વિનાશકારક ચિહ્નો શેઠને સ્પષ્ટ જણાવા માંડ્યાં. અને આજ દિવસ સુધી તો વૈદ્ય આવાત શેઠથી છાની રાખી હતી; પણ દિવસે દિવસે શેઠનું શરીર અશક્ત થતું જતું હતું. એટલે વૈદ્યે હવે એ દુષ્ટ રોગની કઠિનતા શેઠને જણાવી દીધી હતી. રોગ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો, અને શેઠ મુંબઈમાં અંતે પથારીવશ થયા.

ધીમે ધીમે શેઠના મંદવાડના ખજર ગામમાં ફેલાવા લાગ્યા, અને તેમના સગાંસંજીવો અને લાગતાવળગતાની આવજા થવા માંડી. ગરીબ કરતાં પૈસાદારને મંદવાડ વધારે સખત લાગે છે, કારણ કે એકની એક વાત બ્રહ્માને કહેવી પડે છે, સૌને મોંઢે રહેવાનો તથા જવાબ દેવાનો વિવેક કરવો પડે છે; અને એ સિવાય પણ લોકોની આવજાવથી ઘણી તરેહની અગવડ ભોગવવી પડે છે. આથી કરીને ઘણી વખત રોગની નિવૃત્તિ થવાને બદલે પ્રવૃદ્ધિ થાય છે. શેઠને પણ તેમ થયું અને રોગે બચકર ૩૫ પકડયું.

કનકાવતીથી શેઠાણી મુંબઈ આવવાને ક્યારનાં નીકળી ચૂક્યાં હતાં, અને રમણિકને રમાડતાં રમાડતાં વિશાળ સમુદ્ર ઓળંગી આણીપાસ આવતાં હતાં. ઉમેદચંદ પણ તેમની સાથે જ હતો. મુંબઈની વિસ્તાર પામેલી ખ્યાતિ તેમણે સાંભળી હતી, અને તેની મોહક વાર્તાથી આગળથી જ શેઠાણી અંગ્રામ ગયાં હતાં. વળી આ પહે-

લી જ વાર ત્યાં જતાં હોવાથી ત્યાંની નવીનતાનો પોતાની કલ્પના પ્રમાણે આનંદ કલ્પી મનમાં મમ તે થતાં હતાં. પણ મુંબઈ આવ્યાં તો શેઠની માંદગીનો ખાટલો દીઠો. શેઠને શું રોગ થયો છે તે તો તે જાણી શકી નહિ. વૈદના ઉપચારમાં પોતે પ્રસંગોપાત મદદ કરવા લાગી. પરંતુ વસ્ત્ર ઉપર ચડાવેલા નવા રંગ જેવી આ નવી પ્રીતિના ચાલતા સંબંધથી ઝુલતી શેઠાણીએ, શેઠનો આ ગંભીર મંદવાડ બહુ મન ઉપર લીધો નહિ, તોપણ શેઠની માંદગીની ગંભીરતા તેનાથી છેક અજાણી રહી નહિ. પહેલાં અચાનક ભવિષ્ય ખાખત શેઠની ધણીવાર પોતે મશ્કરી કરેલી હતી, પણ હવે એ વખત નજીક આવતાં, આ રમુજ મશ્કરી સત્ય થવાની તેને દહેશત લાગવા માંડી. કોઈ કોઈ વખત શેઠાણી ગભરાઈ પણ જતી હતી; પણ ઉમેદચંદ તેની સાથે હતો, એટલે એના દિલાસાથી તેણે ધણી વાર શાંતિ વળતી હતી.

અહીંઆ જણાવવું જોઈએ કે સુંદર અને ઉમેદચંદનો અનિષ્ટ વ્યવહાર હજી સુધી શેઠથી અજાણ્યો રહ્યો હતો. સુંદરના ઉમેદચંદથી જ સર્પના કાળ-મુખમાંથી બચવાનીવાત તેણે શેઠને પ્રસંગોપાત કહી બતાવી હતી, અને એ ઉપકારવૃત્તિથી ઉમેદચંદને પોતાને ત્યાં રહેવાને શેઠે આગ્રહ કર્યો હતો, અને જો કે ઉમેદચંદ શેઠાણીને મુંબઈ સહી-સલામત પહોંચાડવાના બદનાથી તેની સાથે આવ્યો હતો, તોપણ શેઠના અત્યંત આગ્રહથી શેઠ મંદવાડમાંથી ઉઠે ત્યાં સુધી તેણે મુંબઈમાં રહેવું એવો ઠરાવ થયો. ઉમેદચંદ શેઠને જ ત્યાં રહેવા લાગ્યો અને પોતાની અમૂલ્ય શિખામણથી ધણીવાર શેઠાણીને આનંદ અને દિલાસાનું સ્થાન થઈ પડવા લાગ્યો. શેઠની પણ ઉમેદચંદ સેવા કરવા લાગ્યો, અને શેઠના મનમાં પોતા વિષે કોઈ પણ ખતનો સંશય ઉપજવાનો હજી સુધી અવકાશ આવવા દીધો નહોતો.

સુંદર આવ્યા પછી શેઠની ભયંકર માંદગીમાં કાંઈ ફેર પડ્યો નહિ. પ્રતીણ વૈદો ઉપરા ઉપરી ઔષધ બદલાવવા લાગ્યા. પણ કોઈ ઔષધ શેઠના આ કપરા રોગ ઉપર લાગુ પડતું જણાયું નહિ. શેઠની તખીયત દિવસે દિવસે બગડવા લાગી, અને લાંબા મંદવાડથી શેઠનો સ્વભાવ ચીંગો થઈ ગયો હતો. એટલા માટે શેઠની પાસે એક માણસને કાયમ રહેવું આવશ્યક હતું; અને ઉમેદચંદ કે સુંદર બેમાંથી એક જણ ધણું કરીને તેમની પાસે હરહમેશ બેસી રહેતું હતું. શેઠનું લાંબા વખતથી નખળું પડી ગયેલું મગજ ત્રુટક ત્રુટક આરામ લેતું

હતું, અને ઘણી વાર તો અચેત જવા તે ઘેનમાં પડી રહેતા હતા. તેમના શરીરમાંથી ચેતન ધણું ખૂંડી ગયું હતું.

એક દિવસ સુંદર શેઠ પાસે એકલી બેઠી હતી, અને ધીમે ધીમે પંખાવતી પવન નાંખી મંદવાડને લીધે છેક દુર્ગળ અને નિસ્તેજ થઇ ગયેલા શેઠના તેજહીન મુખ ઉપરથી માખીઓ ઉડાડતી હતી. આ પવનની અસરથી શેઠની આંખો સહેજ ધેરાવા માંડી, અને સુંદર બેઠો હતો એટલામાં જ શેઠ કાંઈક નિદ્રાવશ થઇ ગયા; અને નળજા મગજમાં-સહેજ ઉંઘમાં, સ્થિતિને અનુસરતાં કાંઈ કાંઈ સ્વપ્ને અનુભવવા લાગ્યા. તેનું મન, સંશયના ઉશીકા રહિત, શાંતિની સહેજ પણ ઘાડી નિદ્રામાં આજોટતું હતું. એટલામાં ઝારડાનું પારણું ઉઘડ્યું; અને ઉમેદચંદ માંદા માણસને હેરાન નહિ કરવાના હેતુથી ચોરની માફક ધીમે ધીમે શેઠના પલંગ આગળ આવ્યો. સુંદર બેઠેલી હતી, અને તેની સન્મુખ પલંગની સામી બાજુએ તે ઉભો રહ્યો. મંદવાડથી ભયંકર લાગતા દિવાનખાનામાં, ઉંઘતા શેઠની જગતી છાતીના ધબકારા અને સહેજ નસકોરાં બોલતાં હતાં, તે સિવાય કાંઈ સંભળાતું નહોતું. નસકોરાં પણ થોડી વાર પછી અંધ પડી ગયાં.

“કેમ છે, અત્યારે?” ઉમેદચંદે પૂછ્યું.

“જરા સત્તા છે, માટે જાગવા ઘો” કહી, શેઠાણીએ ધીમે બોલવાનો હાથથી અણસારો કર્યો.

“વાર, દવાગવા પાછ?” ધીમે સાદે સંભળાય તેમ ઉમેદચંદ બોલ્યો.

“હા.”

શેઠ પાસું ખદ્દ્યું. શેઠ ઉંઘતા હતા, પણ એટલી ઘાડી ઉંઘમાં નિદ્રાવશ નહોતા કે પાસે બેઠેલા માણસનું બોલવું પણ સાંભળી ન શકે. મંદવાડને લીધે તેમના કાન શરવા થયા હતા, અને ઉંઘમાં ખલેલ પહોંચ્યા વિના, ખદ્યું સાંભળી શકે એમ હતા. ઉમેદચંદે અને સુંદરે તેમને ઉંઘમાં જ ધાર્યા; અને શેઠે, જે કે કાંઈક વહેમ ખાઇને પોતે વધારે અનુકૂળતાથી સાંભળે, એટલા માટે પોતાનું પાસું ખદ્દ્યું હતું, તોપણ પ્યારની પડળ વળેલી આ અંધ આંખે જોનારાંએ ધાર્યું કે એકજ સ્થિતિમાં સૂવાથી કંટાળી શેઠ પાસું ખદ્દ્યું, અને

પોતાની વાતમાં કંઈ વિઘ્ન ધાર્યું નહિ. આવી રીતે પાપી માણસોની દુષ્ટતા જગજહેર કરવાને કુદરત આવાં જ બારાં રાખી મૂકે છે, અને આવા સાધનોનું સંભવિતપણુ તેમની સ્વાર્થો કલ્પનામાં પણ ઉતરી શકતું નથી. સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બંને પરમેશ્વરની જ કૃતિ છે; પરંતુ ચંદ્રને પોતાના પ્રકાશની ખામી છે, તો સૂર્યના પ્રકાશથી જ તેને દેદીપ્યમાન કરે છે. તો પણ પોતાની ચતુરાઈથી ચંદ્રની કળાની ગાઠવણુ એવી રીતે રાખી છે કે સૂર્ય તેને અંધારામાં જ જૂએ. એટલે પોતાના પ્રકાશનું અભિમાન એને નથી રહેતું. એ જ પ્રમાણે દુષ્ટ માણસોની દુષ્ટતા પકડવાને ઇશ્વર એવાં નજીવાં બારાં ધૂપાં રાખી મૂકે છે કે તેમનું નિર્જીવપણું તેમના ધ્યાનમાં ઉતરતું જ નથી, અને એટલી જ ખામીને લીધે અંતે તેના કરેલા કામ ઉપરથી અજ્ઞાનતાનો પછેડો ઉંચો થાય છે. બાકી એ જ કારણો વિપરીત પરિણામો લાવવાને પૂરતાં છે એમ સાધારણ બુદ્ધિવાળાને પણ સ્પષ્ટ હોય છે.

“સુંદર ! તું ક્યારની બેઠી છે ?” શેઠની હયાતી બૂઝી જઈ ઉમેદચંદે પૂછ્યું.

“લગભગ બેએક કલાક થયા” સુંદરે જવાબ વાળ્યો.

“શેઠ કાંઈ બોલ્યા હતા ? હું નથી ધારતો કે શેઠ હવે ઝાઝું કાઢે ! એક અઠવાડીયું તો બસ થઈ ગયું.”

“આપણે ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ. ધીને ધડે ધી બ્યારે થાય છે, ત્યારે આપણે વચ્ચે આવવાની જરૂર નથી.”

“એ તો ઠીક, પણ મને તારો વિશ્વાસ નથી પડતો; નહિ તો એક વાત તને કહું.”

“તમારો વિશ્વાસ તો હું મરીશ ત્યારે મારા ઉપર આવશે.”

ઉમેદચંદ મનમાં ગણગણવા લાગ્યો કે:

*“બાપ તારો છે વિશ્વાસ,
રખે કરતી મને તું નિરાશ.”

ઘડીક વિચાર કરી ઉમેદચંદે કહ્યું—“ના, ના, તેમ નહિ. લે, સાંભળ. ” ઉમેદચંદે બોલવા પહેલાં ગજવામાં હાથ નાખ્યો, પણ ઘૂરત શેઠે પાસું ફેરવ્યું, અને ઉમેદચંદનો હાથ ઘડીક ત્યાં જ રહી, ગયો હતો તેવો પાછો બહાર આવ્યો.

શેઠે પાસું બદલ્યું, પણ આ વખતે ઉઠવાને માટે પાસું બદલ્યું હતું. કર્ણગોચર થતી વાતથી તે અધીરા થઇ ગયા. પોતાને ઉંધ ખરેખર આવી હતી કે નહિ, તેની તેમને સમજણ પડી નહિ.—જે સાંભળ્યું હતું, તે નળળા મગજની અસરથી ગુંચવાએલ સ્વપ્ન તો નહિ હોય ? પણ ઉમેદચંદ અને સુંદર એક બીજાની સામસામાં બેઠાં હતાં; અને જો કદાચ સ્વપ્ન હોય તો તે સ્વપ્ન પણ સાચું હતું. તેમની આંખો ધડીક સુંદર ઉપર અને ધડીક ઉમેદચંદ ઉપર વારા ફરતી હેરાફેરા ખાવા લાગી; અને મનની ગુંચવણની છાપ તેમની મુખાકૃતિ ઉપર પણ પડી રહી. સમય, અતુકૂળતા, સ્થિતિ અને અનુભવને લીધે મગજમાં ઉતરતી વાત બનવી અસંભવિત નથી એમ શેઠને જણાયું. તેમના મનમાં જરીક ઓછું આવ્યું; અને સૂર્ય ઠંકાવાથી વાદળ નીચે પથરાઈ જતી છાયાની માફક, શેઠનો ગંભીર ચહેરો પણ મત્સરથી ધડીક છવાઇ રહ્યો. ગળથુથીમાં જ દુષ્ટતા પીધેલી એવા ઉમેદચંદની ચંચળ આંખોને એ મત્સર વિપરીત લાગ્યો. હુઆ-ધમાં મૂળથી જ પ્રવીણ એટલે તે તુરત ચેતી ગયો કે શેઠની ઉંધ ઢોંગી હતી; અને તેમ નહિ તો ઉંધમાં સ્પષ્ટ સમજાય એવું એમણે સાંભળ્યું હતું. તેનું વિપરીત પરિણામ તે ચેતી ગયો.

આ અણુધારેલા અચાનક બનાવથી તેના ચહેરા ઉપરનો ભય ભરેલો ગભરાટ શેઠને તુરત સમજાઇ ગયો; અને એથી પોતાના મનમાં રમતા સંશયની ખાત્રી થઇ ગઇ; તોપણ શેઠના મનમાં હજી ગુંચવારો જ રહ્યો; પોતે જે કાળજી કાપી નાંખે એવું સાંભળ્યું હતું, તે સંધળું અક્ષરે અક્ષર માનવાની તેમની છાતી ચાલી નહિ. છતાં આજ દિવસ સુધી પવિત્ર રહેલા તેમના સંસારમાં પડેલી આ અપવિત્રતાની ગાંઠની ગુંચવણ તેમનાથી કોઇ પણ પ્રકારે ઉઠેલાઇ નહિ. દરેક રીતે લડાવેલી અને કોઇ પણ વાતે નહિ દૂભવેલી શેઠાણી, પોતાની હયાતીમાં જ આમ નિમકહરામ બને, એ શેઠથી પહેલાં તો બહુ પ્રયત્ન પણ મનાયું નહિ. પોતાને બિલકુલ ચાહતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ પોતાનું મૃત્યુ પણ તે ઇચ્છે છે, એ જોઇ શેઠના હૃદયમાં સજ્જડ થા લાગ્યો. પણ તેમની વચ્ચે થએલી વાતચીતમાં કાંઇ વહેમ પડતું નહોતું. બેલાયલા શબ્દો થોડા પણ ચોખ્ખા અને સ્પષ્ટ હતા; અને વધારે નહિ તો એટલું તો નિઃસંશય, કે સુંદર ઉમેદચંદના શંસામાં પડી ચૂકી હતી. આજ દિવસ સુધી પવિત્ર રહેલી તેની જીંદગીની

શ્વેત ચંદ્રિકામાં કલંકનો કાળો ડાઘ લાગી ચૂક્યો હતો; અને હવે તેમને પોતાની જ આડખલી લાગતી હતી. સુંદરની ઉમેદચંદ બાબતની થતી વારંવાર બલામણ, ખીજ અને એના વચ્ચે હરહ-મેશ શેઠાણીથી રખાતો પક્ષપાત, અને દરેક બાબતમાં તેના કહેવા પ્રમાણે જ ત્વરાથી થતું સુંદરનું અનુવર્તન, આ સર્વ હવે શેઠને ધારણ મળતાં સમજવા માંડ્યું. પણ ઘુરત તો આ વાત દાખી જ રાખવી; અને જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી એમ રાખી, તેનો વિચાર નિરાંતે કરી છેવટ ધાર્યું કરવું એમ શેઠે નક્કી કર્યું. આ બધા વિચાર આપણને લખતાં વાર લાગે છે, તેના દરતાં પણ થોડા વખતમાં શેઠના મગજમાંથી વિજળીના ચમકારાની માફક એક પછી એક ત્વરાથી પસાર થઈ ગયા; અને ખીજ પળે સવધાન થઈ આજસ મરડતા શેઠ પલંગમાં બેઠા થયા.

“જરા પાણી લાવને-” સુંદર બહી વળી શેઠે પાણી માગ્યું. સુંદર હઠી, અને નયન નચાવતી, ઉમેદચંદ બહી જોતી, રિમત કરતી ચાલી ગઈ.

“ઉમેદચંદ, તમે પણ આવ્યા છો કે ? ફટલીક વાર થઈ ?” સુંદર ગયા પછી, ઉમેદચંદ બહી આંખ કરી શેઠે પૂછ્યું.

“જી, થોડી જ વાર થઈ.”

ડાહાપણ પ્રમાણે કોઈ પણ માણસથી કાંઈ કામ બની શકવું બહુ મુશ્કેલ છે. સાધારણ રીતે મનોવૃત્તિઓનું પ્રજ્વળ ડાહાપણ ઉપર એટલું ચાલે છે કે, ડાહાપણ ગમે તેટલું પ્રજ્વળ છતાં પણ માણસને બેબાન બનાવતી મનોવૃત્તિઓ આગળ તે નષ્ટ થાય છે, અને પોતાની જ આજ્ઞા પ્રમાણે તેની પાસે ધામ કરાવે છે. આવું છતાં ડાહા માણસોમાં ડાહાપણ નપુંસક નથી રહેતું; પણ સચેત થએલી મનોવૃત્તિઓના કલામાં :હી, પોતાનું જ શાંત રાજ્ય ચલાવે છે, અને અન્યોઅન્યને એક ખીજનું વેર લેવામાં બયંકર સાધન બનાવી દે છે. આથી કરીને જે માણસમાં ડાહાપણ અને મનોવૃત્તિઓનું સંમિશ્રણ હોય છે, તે માણસ વેર લેવામાં ઘણો બયંકર હોય છે. કારણ દુષ્કળેલી મનોવૃત્તિઓ વેર લેવાને ઉશ્કેરે છે, તો ડાહી જેવું શાંત ડાહાપણ અનુકૂળ આવતો પ્રસંગ શોધી આપે છે. જેથી પોતાને કાંઈ પણ નુકસાન થયા વગર સામા ઘણી ઉપર સજ્જડ-મન માનતું વેર લઈ શકાય છે.

શેઠ પણ આ મહિલા માણસ હતા કે કેમ તે ધીમે ધીમે જણાશે. પોતે અંતઃકરણના ચોખ્ખા હતા; પણ ચોખ્ખા માણસો વગર કારણે હેરાન થાય છે, ત્યારે તદ્દન વિશ્વરી બેસે છે. સંકટમાં પડેલો ઉદર કોઈ વાર મોતમાંથી બચવાને બિલાડીના સામે થાય છે, અને મોતમાંથી ઉગરવાને મરણી-આ થએલા ઉદર ઉપર છાપો મારવાની બિલાડીની એ વખતે હિંમત ચાલતી નથી. સુંદરને આજ દિવસ સુધી શેઠે હથેળામાં રાખી હતી, અને એને કોઈ પણ વાતે ઓછું આવવા દીધું નહોતું. તેના સુખે સુખ અને તેના જ દુઃખે દુઃખ આજ સુધી તેમણે ગણ્યું હતું. તેની દરેક અભિલાષા તૃપ્ત કરવા ધન કે વખતની પણ ગણત્રી કરી નહોતી, અને કાયમ તેને દરેક બાબતમાં ખૂશી રાખવા હમણાં શેઠ તત્પર રહેતા હતા. આટલું છતાં સુંદર પોતે જ જ્યારે બેવકા થઈ, સંસારના અસંતુષ્ટ અને ક્ષણિક સુખથી મોહી લગ્ન અને શિયળવ્રતની અતિ પવિત્ર ગાંઠમાંથી પાછી હઠી, દુષ્કર્મથી માત્ર પોતાના જ સુખનો વિચાર કરી, આગલાને કેટલું હૃદયવેધક દુઃખ લાગશે—કેવો ઉડો ધા તેના હૃદયમાં એથી પડશે, એનો વિચાર ન કર્યો તો તેની ખુરી ખસલત માટે નરસીયત એવી આપવી કે એના ઉપરથી બાળને દાખલો મળે.

આવો વિચાર શેઠના મનમાં ભમવા લાગ્યો. કોઈ પણ રીતે તેના ઉપર શરીર સપ્તાઈ વાપરવી, એ તો તેમના મનને નહોતું જ. કારણ કે એથી ફાયદાને બદલે ઉલટો ગેરફાયદો થાય. વાત બહાર પડે તો પોતાની આખરના પ્રમાણમાં ફળેતી થાય, એ પણ વિચારવાનું હતું. શેઠની સત્તા પ્રબળ હતી. અને ગમે તેવી રીતે ઉમેદ-ચંદને હેરાન કરવા માગે તો કરી શકે એટલા તો શેઠ સત્તાવાન હતા જ. પણ શેઠનું ધ્યાન સુંદર તરફ વધારે ખેંચાયું. સંબંધના પ્રમાણમાં હમેશાં માણસને માહું લાગે છે; અને પ્રીતિના પ્રમાણમાં વૈરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. અનુપમ સ્નેહ વિફળ થયે, અતિ ધિક્કારનું કારણ થઈ પડે છે. સર્વ સંબંધમાં, સ્નેહનું બંધન સર્વ કરતાં બળવત્તર છે. સુંદર પોતે જો આચારમાં કે વિચારમાં બ્રહ્મ થઈ ન હોત, અગર તેની બ્રહ્મ થવાની મરજી નહોત તો ઉમેદચંદની તાકાત શી? એમ શેઠને ખાત્રી થઈ. બે હાથ વિના તાળી પડે નહિ; પણ તાળી લેવાને સુંદરનો હાથ પહેલો ઉપડેલો હોવો જોઈએ. ઉમેદચંદને કાંઈ પણ ઉત્તેજન સુંદર

તરફથી મળ્યું નહોત તો, આ માહું પરિણામ કેવળ અશક્ય હતું. એમ શેઠને બાસ્તુ; અને એ વિચારથી તેમના ખરા ધિક્કારનું પાત્ર સુંદર જ થઇ. હવે એ ધિક્કારના પ્રમાણમાં સુંદરને શિક્ષા કરવાની શોધમાં શેઠનું ખીજવાયેલું મન ચોમેર ફરવા લાગ્યું. બધા રસ્તા ઉપર દોડી, દૂર જઇ, ચંચળ થએલું એ મન પાછું ફરવા લાગ્યું. પણ કોઇ રસ્તો ઠીક લાગ્યો નહિ. જે તેને કાઢી મૂકે અને પિયર રહેવા દે, તો ઉલટું એને વધારે અનુકૂળ આવે, અને હજી જે કાંઇ શરમ છે તેનો પડદો તૂટી જતાં લગામમાંથી ગયેલા ઉન્મત્ત વછેરાની માફક સ્વેચ્છાએ વર્તે. ઉમેદચંદનો અને સુંદરનો એ પ્રસંગ જાણવા છતાં હવે વધવા દેવો એ પણ ખોટું. ત્યારે પરકીયા બનેલી એવી સ્ત્રીયાને કરવું શું ? એ વિચાર શેઠને આવવા લાગ્યા. વાંચનાર, નકામો વખત ગાળવા કરતાં શેઠની વેર લેવાની રીતિ વાર્તાના પ્રસંગમાં તેના કરેલા કામ ઉપરથી જાણી લેવી અને હાલ તો આપણે સુંદર અને ઉમેદચંદ તરફ ફરીએ.

સુંદર ઉઠી ત્યારે ઉમેદચંદ શેઠની પાસે બેસી રહ્યો હતો. અને બેઠે શેઠના ગંભીર ચહેરામાં કાંઈ અસાધારણ ફેરફાર નહોતો, નોપણ તેમની દૃષ્ટિમાં જ તેને કાંઈ બયસ્સૂચક વિચિત્રતા લાગી હતી. અને એ વિચિત્રતાના કઠોર રણકારાથી તેના હૃદય-સતારના તંતુઓ બયકંપિત થયા. શેઠના તીવ્ર અને કઠણ દૃષ્ટિપાત નીચે ઉમેદચંદનું મન થરથરવા લાગ્યું. શેઠની હાજરીમાં, તેમના જ દિવાનખાનામાં સુંદરની સાથે પોતે વાત કરી, એ બહુ ખોટું કર્યું, એમ એને સ્પષ્ટ લાગ્યું, અને પોતાની એવડી અધીરાઈને એ હવે ઠપકો આપવા લાગ્યો. હવે એ પિશાચી અધીરાઈથી પરિણામરૂપ શું શું અનિષ્ટ બનાવેો નહિ બને તેના વિચાર, મહાસાગર ઉપર ક્ષિતિજમાં, છેક છેટથી ઊગતા આછા ચંદ્રની માફક, બય કલ્પતા ઉમેદચંદના મનમાં, ગંભીર ઉન્નસથી ઊગવા લાગ્યા. પણ હવે બન્યું તે ન બન્યું થનાર નહોતું; સંસારની અજીત ચોપટ ખેલતાં, બાવબ્યનો પાસો તેના હાથમાંથી છૂટી ગયો હતો; અને એનું સ્થાયી પરિણામ જણાયા પહેલાં, પોતાના પાપના બળે જ બય પામતા ઉમેદચંદના મનને એ વિપરીત પડશે એમ વસ્યું. જે એટલું પણ બની શકે તો, તેના કોઇ ઉપાય કરવો જ માત્ર તેના હાથમાં હવે રહ્યો હતો; અને જે વખતે શેઠનું મગજ પોતાના વિચારમાં રોકાયું હતું, ત્યારે ઉમેદચંદ કાંઈ બૂઠી જ જાતના વિચારબુદની ગોઠવણ તેના હૃદયના કોણમાં કરતો હતો.

થોડી વાર બેસી ઉમેદચંદ ત્યાંથી ઉઠ્યો. શેઠના ઘરમાં વધારે વાર રહેવું હવે ઐને, વિષમય સર્પના મુખમાં હાથ ધાલવા તેના રાક્ષડામાં જવા જેવું, ભય ભરેલું લાગ્યું. પણ કારણ બતાવ્યા વિના શું થાય ? અને હજી શેઠના મનમાં કંઈ નહિ હોય તો ? તેમણે કદાચ સાંભળ્યું જ નહિ હોય તો ? કદાચ ઉંઘમાંથી ઉઠી આમ તેમ આંખો સહેજ જ કરી હશે તો ?—ઉમેદચંદના મનને આવી આવી શંકાઓ આવવા લાગી. અને એ શંકાના રેતાળ કિનારે આશાના ક્ષણિક વાયુથી વારંવાર અથડાતા ઉમેદચંદના મને, પોતાની કઠિન કુટિલતા ધણે ભાગે છોડી દીધી; અને તુરત તો જેમ ચાલે છે તેમ જ ચાલવા દેવું, એવો નિશ્ચય પોતાના મનમાં કર્યો.

પણ વળી શેઠની પ્રબળ સત્તા તે જાણતો હતો. જે ધારે તો તેને જીવથી પણ તે મારી નાખે, અને કંઈ પત્તો પણ લાગવા ન દે, એમ તેની ખાત્રી હતી. પોતાના પાપના બળે ઉત્પન્ન થતા કંઈ કંઈ ભયવડે, ઉમેદચંદે અંતે શેઠની દયામાં નિરાશા જોઈ; અને તેથી છેવટનું પણ ભયંકર પગલું ભરવા હવે તેણે ધાર્યું. પોતાના અતિ નાચ કામમાં સુંદરને સાધનભૂત કરવાની તે તક શોધવા લાગ્યો; અને અંધ પ્રીતિના ધૂર્ણાચમાન નિશાથી ઘેરાએલી દુષ્ટ સુંદરને પોતાના હાથમાં યંત્ર બનાવવાની તે કોશીશ કરવા લાગ્યો.

સૂર્યનાં પીળાં, આથમતાં, લાંબાં કિરણો પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા વિશાળ પર્વતો પછાડી એક પછી એક સંતાવા લાગ્યાં, અને દિવસ અને રાત્રીના વિવરણ સંગમથી થોડા કાળને માટે પ્રસવ પામેલી સંધ્યા, વિરહિણી સ્ત્રીની માફક દુર્બળ થતી ગઈ. અંધ નિશાના અપારદર્શક અંધકારથી પૃથ્વીનું પડ ઘેરાવા લાગ્યું, અને રાક્ષસ જેવી કાળી રાત્રીએ પોતાનો કાળો કામજો, જગતના જડ વ્યવહાર ઉપર પાથરવા માંડ્યો. આ અંધ નિશાઈથી વિસ્તીર્ણ સંસારમાં કોઈ કોઈ યશસ્વીની માફક, ઉંચે આકાશમાં માત્ર તારામંડળ જ તેજસ્વી લાગતું હતું. રાત્રી નિષ્કંટક રીતે પોતાના રાજ્યનો દોર ચલાવતી, જગતના જડ વ્યવહારની, નિદ્રાના સાધનથી સંપૂર્ણ વિસ્મૃતિ કરાવતી, શાંત રીતે પોતાની શાંતિ પ્રસરાવતી હતી.

રાત્રીને માન આપી લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠના ઘરમાં સૌ સુવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યાં. એક બે કલાકમાં જગત શન્યવત્ થઈ ગયું, હોય એમ ભાસવા માંડ્યું. મૃત્યુની એકની એક બહેન નિદ્રા સર્વનાં

પોપચાને ઢાળી સર્વને મૃત્યુવત્ બનાવતી હતી. નિદ્રાના મોહબાણથી
 મૂર્ખામાં પડેલા રામચંદ્રજીના સૈન્યની માફક, જગત બધું મૂર્ખામાં પડ્યું
 હતું. વનમાં વર અને શિયાળ અને શહેરમાં ધ્રુવડ અને ચોર સિ-
 વાય કોઇ જગતું નહોતું. આવે વખતે ઉમેદચંદ પોતાની પથારીમાં
 પડ્યો પડ્યો આમતેમ આજોટતો હતો. અને જગત બધું સર્વ
 દુઃખની વિરમ્ભિતિ કરાવતી મીઠી નિદ્રામાં મગ્ન હતું, ત્યારે ઉમેદચંદના
 મગજમાં કંઈ કંઈ તર્કોથી, જાણે પોતાનો સમાસ ન થવાથી, નિદ્રા
 રીસાઇ ગઇ હોય, તેમ તરછોડેલી સ્ત્રીની માફક દૂર ઉઠી ઉભી હતી.
 તેનો સૂવાનો ઓરડો સુંદરને સૂવાના ઓરડાની પાસે જ હતો; અને
 લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠનો પલંગ તેની બાજુ ઉપર સામે આવેલા દીવાન-
 ખાનામાં હતો. દીવાનખાનામાંથી બારણું સુંદરના ઓરડામાં પડતું
 હતું. ધણું કરીને મોડી રાત્રીએ સુંદર શેઠની રજા લઇ હમેશાં સ્વપ્ન
 જતી હતી. સુંદર અને ઉમેદચંદના ઓરડા વચ્ચે બારણું હતું. એ
 બારણાની સાંકળ સુંદરના ઓરડામાં પડતી હતી, અને ઉમેદચંદના
 ઓરડામાં આગળા વતે એ બંધ કરેલું હતું. આજ દિવસ સુધી
 આ બારણાનો લાભ તેઓએ હજી સુધી લીધો નહોતો; પરંતુ મ-
 નુષ્યની વૃત્તિ જરૂરના પ્રસંગે ગમે ત્યાંથી પોતાની અનુકૂળતા શોધી
 કાઢે છે. ઉમેદચંદને હવે એ રસ્તો સમજ્યો. મોડી રાત્રે સુંદર સાંબળે
 તેમ ધીમે ધીમે બારણું તે ટપારવા લાગ્યો. સુંદર જાગતી જ હતી;
 અને જે બારણાનું અવાજ આવે છે, એ ઉમેદચંદનો જ ઓરડો
 છે એમ જાણતી નહોત, તો એ યુમરાણ પાડી મૂકત. કુતૂહળ જો-
 વાની ખાતર તે બારણા નજીક ગઈ; અને કાન માંડી સાંભળ્યું તો
 એથી કોઇ બોલાવતું હોય એમ જણાયું. શાંત કાળી રાત્રીમાં
 । મેદાન વચ્ચોવચ ઉમેદાને, કોઇ પર્વત પછવાડેથી બોલાવતું
 અને પવનની પીઠ પર ચડેલો એ અવાજ, ધીમે ધીમે લય
 , માંડમાંડ કાન સુધી પહોંચવા પામતો હોય, તેમ બાર-
 મજાનુત પણ નિર્જીવ લાકડાથી લય પામતો અવાજ સુંદરના
 । પહોંચ્યો. પરંતુ સુંદર હવે કંકો ક્યારનીએ શીખી રહી
 હવે તો તેણે પાઠ ઉપર પાઠ શીખવા શરૂ કર્યા હતા.
 માં તરત આવી ગયું કે ઉમેદચંદ બાર એ ખખડાવે છે,
 ॥ખમાં એણે પણ ધીમેથી ખખડાવ્યું. બંને બાજુએથી
 એક જ વખતે ઉપડ્યું; અને બીજી પળે કાળાશ પડતા
 વાદળું સમાઇ ગયું.

૬
 ૧,
 તો
 ૧ :
 સુધી
 અને
 બાન
 વે જ
 મેથી :
 ૧ કાજી

“ મને અત્યારે કેમ બોલાવવી પડી ? ” ધીમે સાદે સુંદરે પૂછ્યું.

“ સહેજ. શેઠથી વાત હવે અજાણી રહી નથી, એ તો જાણ્યું હશે.”

“ જાણ્યા, જાણ્યા ! એ શું જાણવાના હતા ? ” સુંદરે માથું ધૂણાવી કહ્યું અને અજવાળું હોત તો ઉમેદવાદને ખાત્રી થાત કે એ ખાખતનો એને બરોસો હતો.

“ હું કહું છું કે શેઠ વાત જાણે છે; અને તું અજાણી થઈ જાય છે, એ ઉપરથી મને તારી પણ ખીક લાગે છે કે ખરે વખતે તું પણ ફરી બેસીસ.” ઉમેદવાદે કાંઈ કડવાશથી કહ્યું.

“ એમકે ? જો મારા મનમાં એમ જ હોત તો મેં તમને મારી પ્રીતિની સાબિતી નથી આપી શું ? તમારા વિષે શેઠને કેવી રીતે મેં કહ્યું છે, તે માફ મન જાણે છે. લોકો વાત કરે છે, તેની હું દરકાર કરતી નથી. નોકરો આકરોને ક્ષેત્રે તાળું દેવા હું પૈસા સામું જોતી નથી. મારા શરીરનું જાન પણ હું રાખતી નથી. અને એક દિવસ પણ તમારું મુખ જોતી નથી તો મને એન પડતું નથી. આટલું છતાં પણ તમારે આવું જ બોલવાનો વખત આવે છે તો મારાં નસીબ.”

સુંદરને ખોટું લાગ્યું. પોતાના પર હજી અણુવિશ્વાસ છે એ જાણી તે ખિન્ન થઈ. ઉમેદવાદ વહેમી હતો, અને હુઆ માણસો હમેશાં વહેમી હોય છે. પણ જે નાડે સુંદર જાતી હતી, તે તુરત એ કળી ગયો; અને તેનો લાભ લેવા તત્પર થયો.

“ તે તો હું જાણું છું. તારી પ્રીતિની મને ખાત્રી છે; અને મેં પણ તારે માટે થોડું કર્યું નથી. જાને તજી દીધા જેવું કર્યું છે; અને અંતે શેઠનો ગુરસો પણ માથે વહોરી લીધો છે, પછી બલે જીવ જાય ! ”

“ પહેલાં મારો જીવ જાય, અને પછી તમારો. કોની મગદુર છે કે તમારો વાંકો વાળ ફરી શકે ? ” સુંદર બલુકી ઉઠી.

“ વહાલી સુંદર, ખરા ભય આગળ આપણે આંખ આડા કાન કરવા ઘટતા નથી. શેઠ વાત જાણી ગયા છે; અને તું જાણે છે કે શેઠ અત્યારે મને ગમે તે કરવાની સત્તા ધરાવે છે; અને તને પણ—”

“ અને શું મને પણ ? તમને હેરાન કરશે અને મને પણ તેમ કરશે, એમ કહેવા તમે માગો છો, નહિ વાર ? પણ તમે જાણતા

નથી કે શેઠ મને પૂછીને પાણી પીએ છે. હું જેમ કહું છું તેમ જ કરે છે.”

“રાધના પાડ રાતે વહી ગયા. એ વખતે તને સારી ધારતા હતા, અને તારો વિશ્વાસ હતો; હવે તને બેવફા ધારે છે અને તારો વિશ્વાસ નહિ કરે.”

“પણ આટલું બધું છેક ખરાબ થઇ ગયું છે એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ ?”

“કાંઈ કારણ ? તું એમ ધારે છે કે માણસ પોતાની સ્ત્રીની દુષ્ટતા જાણ્યા પછી છાનોમાનો બેસી રહે ? સુંદર, તારી અક્કલ ક્યાં ગઈ ? તું ખાત્રીથી માન કે અત્યારે તારો ને મારો બંનેનો જીવ જોખમમાં છે. શેઠ ઉઠ્યા ત્યારે તેમનો ચહેરો તેં જોયો નહિ ? તેમની આંખોમાં ખૂન કેવું ભરાયું હતું ? !”

“ત્યારે હું શું કરું ? ! હું તો ગમે તે કહો તે કરવા તૈયાર છું.”

“એ તો મને તારી ખાત્રી છે. હું માણું તો તું તારો જીવ પણ આપે, કેમ નહિ ?” ઉમેદચંદે જરા હસીને કહ્યું.

“હારતો વળી. કહી જુઓ અને ખાત્રી કરી જુઓ.”

“ના, ના. ખાત્રી કરવા જેવું કાંઈ નથી. અને” ઉમેદચંદે જરા વધારે પાસે જઈ કાનમાં કહ્યું; “અને માણું તો ખીજનો પણ જીવ લાવી આપે, નહિ ?”

સુંદરે ઉમેદચંદના સામું જોયું. પરંતુ બંનેની વચ્ચે અધારાનો પડદો હતો.

“એ પૂછવાનું શું કારણ ? મેં તો ક્યારે કહી દીધું કે હું તો તમારા હાથમાં પુતળાની માફક છું. જેવો ઉપયોગ કરવો હોય તેવો કરો !”

“વિચારીને બોલ, નહિ તો કહીશ તે કરવું પડશે.”

“હાય ! હાય ! માણસને વિશ્વાસ જ નહિ ને.”

“સુંદર ! આપણી સ્થિતિનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. અને શેઠ માંદા છે તેનો લાભ લઈને જે——”

“મંદવાડમાં જ પૂરા કરી દઈએ તો વચમાંથી ફાંસ જાય.”

સુંદરે ત્વરાથી વાક્ય પૂરું કર્યું. પ્યારની વિનાશકારક પાંખોમાં લપટાયેલીને બચાંકર પાપ રમત લાગી. બ્રહ્મ બચહારમાં મળતી થતી દુષ્ટ સુંદરના અંતઃકરણમાં પાપનો વિચાર જ ન આવ્યો. અને ઘોર

અંધારી રાત્રીમાં પણ ઇશ્વર સર્વ જૂએ છે, સાંભળે છે, એ તેના ધ્યાનમાંથી ઢળી જતા પારાની માફક બિલકૂલ સરી ગયું.

“હા, તે જ હું કહું છું. લે આ પડીકું. અને કાલને કાલ એનો ઉપયોગ કરી નાખજો. પણ જોજો હો, મારી આખર-મારું માથું તારા હાથમાં છે.”

“એ બાબતની ફિકર નહિ રાખશો.”

ચંચળ પણ વિશ્વાસઘાતક કલ્પના-શક્તિમાં આવતાં કંઈ કંઈ આનંદી સ્વપ્નોથી તેનું મન ભરાવા લાગ્યું; અને જગતના ચર્મ-ચક્ષુથી છાનું રાખ્યે જ સફળ થએલા માનતા કાર્યને જૂલી જઈ, ઘેર નિદ્રામાં ચક્ષુ ધોરવા લાગ્યાં. પરંતુ દોષિત થએલા અંતઃકરણમાં, મૃત્યુ પામ્યા પછી ભૂત થએલાની માફક, કાંઈ કાંઈ શંકાઓ આવવા લાગી. અને તેના બળે મૃત્યુવત્ લાગતી નિદ્રામાં અમંગળ શંકાઓ ધક્કામુક્કી કરતી ઉભરાવા લાગી. ઘેર અંધારી રાત્રીમાં, ઘર સાફ કર્યા પછી કોઈ કોઈ લટકતા રહી ગયેલા બાવાના જળની માફક, તેની રહી ગયેલી શાંત પણ સ્ફુટ અસર એકલી જ તેમના મગજમાં ટકવા પામી. અને આર્યને સહજ ધર્મવૃત્તિ આવી દશાનો લાભ લઈ પોતાનું બળ અજમાવવા લાગી. પરંતુ રાત્રીના વિયોગથી પ્ર-ભાતના રક્ત બાળ-સૂર્યે દેખા દીધી કે તરત જ, જગતના જડ વ્યવહાર આગળ એ વૃત્તિ ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ, તેની ખબર પણ પડી નહિ. સંચારચક્ર પોતાની પીઠ ઉપર પુણ્ય પાપનો બોત્તો લઈ, સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરની અનંતતામાં લીન થતું બ્રમણ ક-રવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પાપનો ઘડો ફૂટ્યો.

માનવી, આવો ભયંકર વિચાર કરી તમારા મનમાં સમજશો નહિ કે, સર્વેષ પિતા પરમેશ્વર એ વાત જાણતો નથી. એના પ્ર-હારદંડને અવાજ નથી. એના પ્રહારનો પ્રભાવ વીત્યે જ જાણશો. પરંતુ તમને પૂરેપૂરી શિક્ષા કરવાને, તમારા પાપનો ઘડો પૂરે-પૂરો ભરાવાનો વખત એ આગે છે, એટલી પણ તમારા ઉપર તેની કૃપા છે.

જે વખતે ઉમેદચંદ પોતાના કારસ્થાનમાં મશ્ગુલ હતો, ત્યારે શેઠને પણ આખી રાત્રી નિદ્રા આવી નહિ. બહો બલમનસાઇ ન છોડે અને જૂડો જૂડાઇ ન છોડે, એ પ્રમાણે શેઠ સૂતાં સૂતાં, પોતે મનોવૃત્તિઓની ઉશ્કેરણીથી કરેલા વિચારો સંભારવા લાગ્યા. ઘણા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તેમને નિદ્રા ન આવી. બાર વાગ્યા, પણ આંખ ન મીંચાઇ. એક વાગ્યો પણ નિદ્રાનું ઝોકું પણ ન આવ્યું. બે વાગ્યા, ચાર વાગ્યા પણ નિદ્રા તો હઠિલી જ રહી. તેમના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યા કે, “કર્તા હર્તા પરમેશ્વર છે. આપણાં નસીબમાં જે લખ્યું હશે તે થયા વિના રહેનાર નથી. એનાં કયાં એ ભોગવશે. માટે નાહક આપણે આપણું દિલ દુખાવી કાંઇ વિચાર કરવો, તેના જેવું બીજું શું ખરાખ ? આપણે મનમાંય શું કામ લાવવું જઇએ ? સંસાર એ એક વૃક્ષ અને મનુષ્યો તેમના ઉપર ખેસનારાં પક્ષીઓ છે. જીંદગીરૂપી રાત્રીમાં એ પક્ષીઓ ભેગાં થઇ મરણરૂપી સવારે ઉડી જશે. સુખ દુઃખ એ તો મનુષ્યને નિર્માણ કરેલું છે. રામચંદ્રજી ભગવાનની સ્ત્રીને પણ રાવણ લઇ ગયો કે નહિ! ત્યારે એમનું ભગવાનપણું ક્યાં ગયું ? નળરાજની સ્ત્રીની થોડી વક્ષે થઇ ? ગૌતમમુનિને પણ જોને શું થયું ? ઉપકાર ઉપર ઉપકાર સૌ કરે, પણ અપકાર બૂલી જવો એમાંય મોટાઇ છે.” આવા આવા વિચાર કરતા શેઠને રાતના છેક પાછલા પહેાર સુધી ઉંઘ ન આવી, અને એટલામાં પાસેના માળામાંથી કોઇ વૃક્ષ મોટે સ્વરે પ્રભાતિયું લલકારવા લાગ્યો.

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથેરે ધડીઆં;
ટાળ્યાં તે કોઇનાં નવ ટળે, રધુનાથનાં જડીઆં.

*

*

*

*

સીતા સરખી સતી નહિ, જેના રામજી સ્વામી;

રાવણ તેને હરી ગયો, સતી મહા દુઃખ પામી.

સુખ.

શિવજી સરખા સતા નહિ, જેની પાર્વતી રાણી;

ભોળવાયા બીલડી થકી, તપમાં ખામી ગણાણી.

સુખ.

સર્વ દેવને જ્યારે બીડ પડી, સમર્થા અંતરજમી;

ભાવઠ ભાંગી બૂધરે, મેહેતા નરસિંહને સ્વામી.

સુખ.

તેમનું મન શાંતી પામવા લાગ્યું. મળસ્કું મટી સવાર થવા લાગ્યું અને તેની સાથે તેમના વિચાર પણ ધરવા લાગ્યા. ઘણા પ્રયત્ન

કરવા છતાં, ધણી ધણી રીતે પોતાનું મન વાળવા છતાં, તેમના મનમાંથી એ વાત ખસી નહિ.

ઉપાના હાથમાં ઉછળતો પ્રભાતનો બાળ-સૂર્ય, ઉગમણી દિ-શામાં આવેલી ઉંચી હવેલીઓ ઉપર પોતાના કોમળ કિરણો ટેકવવા લાગ્યો; અને સુવર્ણમય લેપથી તેને શણગારવા લાગ્યો. ચામર ધરનારી જેવી શ્વેત પરિચારિકા ઉપા, આગળ ચાલતી ચાલતી, સૂર્યની છડી સ્વારીની ખખર આપતી જતી હતી, અને ખૂણેખોચરે સંતાઇ રહેલા મલીન અંધકારને પોતાના ઉજસમાં ભેળી દેતો, પોતાની જ સાથે ધસડી જતી હતી. ભગવાન સૂર્યનારાયણના તેજ-થી જ જાણે નિદ્રા અંજાઇ ગઇ હોય તેમ તેના પંજમાંથી માંડમાંડ છૂટતા સ્વપ્ન જનો, ઉપાની વધામણીથી પ્રસન્ન થઇ, સ્ત્રીઓની સાથે જ પલંગ કે પથારીને છોડી ઉઠતા હતા; અને ઝરખા પર જઇ, ભગવાન સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કરતા હતાં. ગગન-મંડળ સાથે વાત કરતી ઉંચી હવેલીઓના ઝરખામાં થઇને પ્રવેશ કરતા સૂર્યના લંપટ કિરણો પૂર્વ દિશાએ ક્ષિતિજરેખા ઉપર શોભતા સૂર્યમંડળની-જ માફક, નદી કિનારા ઉપર આવેલી ઉંચી ભેખડો જેવા, વિખરાયલી પથારીમાં નિદ્રાથી હજી સુધી પરવશ બનેલી કામિનીઓના ઊર-પર મનહર લાગતા સ્તન-મંડળ સાથે, નિરકુંશ વિહાર કરતાં હતાં. રતિરમણમાં છૂટી ગયેલી તેમની ગજ ગજ લાંબા ચોટલાની લટો. ઉશ્કેળ આગળથી પલંગ નીચે કોમદેવના ભરમ થએલા કાળા હાથની માફક લટકતી હતી. બાળસૂર્યના આ જડ પણ ચેતન વિહારથી રસિક પુરંપોને ઇર્ષ્યા આવવાને બદલે રમુજ પડતી હતી. પલંગ કે પથારી પાસે જઇ, વિતેલી રજનીનાં વિલાસના સ્મારક સ્મિત હા-ર્યો, નિદ્રામાં પણ વક્ષને વળગી રહેતી વેલીની માફક, એજ સ્થિ-તિને ગ્રહી રહી, સૂર્યના પ્રકાશથી ખીલતા કમળનાં જેવાં તેમનાં મુખ ઉપર હજી બેઠાં હતાં તે તેઓ હસતે ચહેરે જોઇ રહેતા હતા; અને ઉંઘતી અબજાના સ્મિતથી જાગ્રત લાગતા શ્વેત ગાલ ઉપર હળવેથી થપાટ મારી, જાગ્રત કરતા હતા. કોમળ કરપ્રહારથી નાણુક, હરિણીની માફક, છલંગ મારી પથારીમાંથી કુદી પડતી ગભરાયલી બાળાને જોઇ, પુરંપોની રમુજમાં વધારો થતો હતો. આવા વિહારોને બદલે વેરનાં કંટકથી ખુંચતું, લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠનું મન, આખી રાત્રી કેવળ અસ્વસ્થ રહ્યું.

સવાર થયે શેઠ ઉઠ્યા, અને આજ તેમનામાં કાંઈ ઉત્સાહ દેખાવા માંડ્યો. તેમના શરીરમાં જાણે અશક્તિ ન હોય તેમ તેજ લાગવા માંડી; અને ખીમારીમાં દેખીતો ફેર જણાવા માંડ્યો; તોપણ ઘરમાંથી બહાર જવા જેટલી તેમનામાં શક્તિ નહોતી. કાંઈ કારણસર દલસુખરામ વકીલને બોલાવવાની જરૂર તેમને આજે હતી. પોતાથી ત્યાં જવાય તેમ નહોતું, એટલે તેમને તેડવા કોને મોકલવો એ બાબત શેઠ વિચારમાં પડ્યા. ઉમેદચંદ ઉપર તેમનો હવે વિશ્વાસ નહોતો, એટલું જ નહિ, પણ હવે તેને એ ખરા અંતઃકરણથી ધિક્કારતા હતા; પણ પોતાની આબરૂ બહાર જાળવવાની ખાતર, હાલ તેમનાથી તેના સંબંધી કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું. જો તેને હાલ તુરત નોકરીમાંથી રજા આપે, તો સાણસામાંથી નીકળી ગયેલા સાપની માફક, દબાણમાંથી નીકળી ગયેલો માણસ ગમે તેમ બોલે અને ગમે તેમ કરે, તો પછી તેને કાંઈ કહેવાય નહિ. ગમે તેમ હતું, પણ તેને તો આજના અગત્યના કામમાં વચ્ચે નંખાય એમ નહોતું. ત્યારે મોકલવો કોને? એ ગુસ્સવારામાં શેઠ જરીક વિમાસણમાં પડ્યા; પણ તરત જ તેમને વિનયચંદ્ર સાંભરી આવ્યો; અને તેને જ દલસુખરામ વકીલને ત્યાં તેડવા મોકલવો એમ નક્કી કર્યું. વિનયચંદ્રને પોતાની પાસે તેમણે બોલાવ્યો; અને જોઈતી સમજીત આપી, ગાડી લઈ દલસુખરામ વકીલને ત્યાં તેડવા જવા કહ્યું. વિનયચંદ્રને શેઠના ચહેરામાં કાંઈક અસાધારણ અધીરાઈ અને વિચિત્ર ઉતાવળ લાગી. તેનું કારણ કાંઈક વકીલ બાબત હશે એમ પોતાના મનમાં કલખ્યું.

વાંચનારને યાદ હશે કે શેઠ જ્યારે મુખર્ષિ આવ્યા ત્યારે વિનયચંદ્ર એને આગબોટમાં મળ્યો હતો. એણે તેને પોતાની સાથે લાવી રાખ્યો હતો. તેનો સ્વભાવ, સુશીલતા, અને સદ્ગુણ શેઠને પસંદ પડ્યા હતા, પણ તેને માટે છેવટનું શ્રેય કરવા એમનાથી હજી સુધી કાંઈ બની શક્યું નહોતું.

શેઠના કહેવાથી વિનયચંદ્રે ગાડી તૈયાર કરવાનો હુકમ આપ્યો; અને થોડીવારમાં ગાડી બારણે આવી ઉભી રહી. શેઠની રજા લઈ વિનયચંદ્ર અંદર દાખલ થયો; અને દલસુખરામ વકીલને ત્યાં ગાડી લઈ જવાનું કહ્યું.

વકીલને ત્યાં ગયા તો વકીલ સાહેબ કામમાં હતા; પણ શેઠના સમાચાર આપી વિનયચક્રે શેઠને ત્યાં પોનાની સાથે જ આવવા વિનવિત કરી. શેઠ આવી રીતે કાંઈક જ વાર તેને તેડવા મોકલતા હતા તે ઉપરથી તેડાની અગત્યતા ધારી, વકીલ સાહેબ શેઠને ત્યાં જવા તૈયાર થયા, અને ગાડીમાં બેસી શેઠને ત્યાં આવ્યા. શેઠને શરીરે આજ ઠીક લાગતું હતું. સવારમાં ઉઠીને નિત્યકર્મ કરી એક આગમ-ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા શેઠ આતુરતાથી વકીલની વાટ જોતા બેઠા હતા. એટલામાં ગાડીનો ગડગડાટ સંભળાયો. એક નોકર વકીલ સાહેબના આવવાની ખબર આપી ગયો. શેઠ ઉઠ્યા. વકીલ સાહેબ આવ્યા; એમને મળી શેઠ પાછા ખુરશીપર પડ્યા, અને સામે પડેલી બીજી ખુરશી ઉપર વકીલને બેસવા કહ્યું.

“ આજે કાંઈ જરૂરના કામ વાસ્ત મને બોલાવવો પડ્યો ? ” દલસુખરામ વકીલે બોલવામાં પહેલ કરી.

“ હા; જી. પેલું વિલ બદલાવી નાખવું છે. ” શેઠે જવાબ વાળ્યો.

“ કેમ વાડ ? એટલા થોડા વખતમાં જ નવો વિચાર આવ્યો ? ”

“ હા, કાંઈ એમ જ છે; કાંઈ એમ જ બન્યું છે. ”

શેઠના મુખ ઉપરથી વિચારનું દુઃખદ વાદળું પસાર થઈ ગયું. અને તેમના ગંભીર ચહેરામાં કાંઈક ઉદાસીનતા આવી મઠ. તેમણે ઉંડો નિશ્વાસ નાંખ્યો; પણ બીજા વીચારના બોજ તો ચંપાતા તેમના હૃદયમાંથી એ બહાર નીકળવા પામ્યો નહિ; તોપણ બનેલા બનાવના વિચારથી થીક હૃદયશૂન્ય થઈ ગયા; અને બાહ્ય વ્યાપારથી પણ પણ તેમનું મન વિરક્ત થયું-શૂન્યવત્ થયું.

“ વકીલ સાહેબ ! બને એવું છે કે નહિ ? ” શેઠે અધીરાઈથી પૂછ્યું.

“ હા, રે, હા ! એ કંઈ મુશ્કેલ નથી. હું તો માત્ર એટલું જ સૂચવતો હતો કે એમ એકાએક વિચાર બદલાવાનું કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ. ” વકીલે મુત્સદીપણું વાપર્યું.

“ છે અને હું એ તમોને કહીશ. ”

શેઠે બનેલી બધી બીનાથી વકીલને વાકેફ કર્યો. પોતાની જ આબરૂની ઝાંખપની વાત પોતાને જ મોઢે પારકાને કહેતાં કહેતાં શેઠનું અંતઃકરણ અંદરથી ચીરાવા લાગ્યું. આ વાત પોતાને પણ જણાઈ

નહોત તો ધણું સાઈ થાત કે આમ પારકાની પાસે ક'ંગાળ દીનતા ભોગવવાનો વખત ન આવત. પોતાને મનમાં ધણું ઝોઘું આવશે એમ જાણવા છતાં, આવી બાબતમાં માણસને પોતાને જ સંશય પડ્યા પછી એ બાબત પૂરેપૂરી જાણવાની ઇંતેજરી રહે છે.

“ ઠીક ત્યારે, તમારી તખીઅત સુધરવા સુધી એ વાત મુલતવી રાખીએ તો કાંઈ હરકત છે ? ”

“ ના, ના, આજને આજ, હમણાં ને હમણાં એ તો થવું જોઈએ. એ કામ પૂરું થયા પછી જ મારો આત્મા વિશ્રાંતિ ભોગવશે; માટે જોઈતી સગવડ અહીં જ કરી લ્યો; અને જેમ બને તેમ થોડા વખતમાં તૈયાર કરી આપવાની મહેરબાની કરો. ” શેઠે આગ્રહથી પણ કાંઈક નરમાસથી વકીલને કહ્યું.

વકીલ સાહેબથી ના કહેવાઈ નહિ. શેઠની સાથે રકઝક કરવી પણ તેમને વાજબી લાગી નહિ. પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં શેઠનો આધાર એમને જબરો હતો; અને અત્યારે પણ તેઓ એક મોટા ગ્રાહક હતા એટલું જ નહિ, પણ તેમને લીધે બીજા મોટા શેઠી-આઓ પણ એમના અસીલ બની ગ્રાહક થતા હતા; પરંતુ વિલજેવું અગત્યનું કામ કરવાને એકાંત જોઈએ. શેઠને એ બાબતની એમણે સૂચના કરી; અને દીવાનખાનાની પડખે આવેલા ઝોરડામાં એકાંતને માટે વકીલ સાહેબને બેસાડવામાં આવ્યા.

વકીલ સાહેબ બહાર ગયા કે સુંદરે દીવાનખાનાના ઉમર પર પગ દીધો. શેઠની પ્રીતિમાં જ અબય વચન માનતી સુંદર શેઠનું દિલ કળી શકી નહિ. વ્યવહારકુશળ શેઠ પણ, સુંદરે જખમી કરેલા દિલમાં ઉછળતી મનોવૃત્તિઓને દબાવી શક્યા. માત્ર પ્રસંગોપાત બોલવા ચાલવામાં કાંઈક મનની થંડક વાપરતા હતા. ઉમેદચંદે સૂચવી તૈયાર કરેલા નિર્લજ્જ મન ઉપર આ થંડતાએ દઢતા મેલી, અને પોતાના ઉપર શેઠના સંશયની ખાત્રી કરી આપી. આથી કરીને પાપ અને પ્રીતિ વચ્ચે હિંચકા ખાતી આનાકાની, સાયંકાળે ઝળવઝળ થતા સૂર્યાસ્તના તેજની માફક, આત્મસંરક્ષણના વિચારમાં અદૃશ્ય થઈ. પ્રીતિના પાશમાં લપટાએલું મન, એ જ પ્રીતિના સાધનની રક્ષા કરવા, વૈરભાવ ઉત્પન્ન કરી, બચાંકર પાપની યોજના કરવા લાગ્યું. બધે થએલી બુદ્ધિએ ધર્મની લાગણીવાળા મનમાંથી, પાપના

વિચારનો કંટક ખેંચી લીધો; અને તેના બળે ઉપર તરી આવતા બોહીના ટશીયાની વેદના પણ એને જણાઇ નહિ. તરેહ તરેહના સંકલ્પથી ક્ષુધાર્ત બનેલું તેનું મન, પહેલી જ તકનો લાભ તરત લેવાને આંતે બહુ જ ઉત્કંઠિત બન્યું.

એટલામાં રસોઇઆએ ચાહના પ્યાલા લાવી ટેબલ (મેજ) ઉપર મૂક્યા. શેઠ શેઠાણી એકલાં હોય, ત્યારે રસોઇઆને હાજર રહેવાનો હુકમ નહોતો. એટલે રસોઇઆએ ત્યાંથી રૂખસદ લીધી, અને શેઠાણીને હાથે ચાહ આપવાનું કામ આવી પડ્યું. શેઠને મંદવાડની નખળાઇથી ઉધરસ થઇ હતી; એટલે ઉધરસ આવતાં ગળામાં આવેલો બડખો બહાર નાખવા શેઠ બારી ઉપર ગયા. શેઠની પૂઠશરી, તેનો લાભ લઇ, સુંદરે ઝડપથી ચોળીમાંથી ઉમેદચંદનું આપેલું પડીકું કહાડી શેઠના પ્યાલામાં ઉમેળી ખાલી કરી નાખ્યું. જાણે કાંઇ બન્યું જ નથી એમ, માંહોમાંહે લડેલી ખિલાડીઓના ન્યામ તોળતા ચતુર વાંદરાની માફક, ઠાવકું મોંહ રાખી, સુંદર ગરમ ચાહ હલાવવા મંડી ગઇ. શેઠ ખીછા ખુરશી ઉપર આવી બેઠા, કે તરત જ તગતગતા તારાથી હસતી લાગતી કાળી રાત્રીની માફક, સુંદરે હસતે ચહેરે, વિષમય સર્પની શૃંગા જેવી ચકચકિત પોતાની નાળુક હથેળીમાં ચાહનો પ્યાલો મૂકી શેઠને આપ્યો; અને એમણે પણ કાંઇ પણ સંશય વગર સુંદરના નાળુક હાથમાંથી ચાહનો પ્યાલો લીધો; અને ચાહ સમજીને, મીરાંબાઇની માફક ઝેરનો પ્યાલો પીવા પોતાના મુખ ઉપર ધર્યો.

અ (?) બળા ! તને અબળા અને બીરૂ એવાં એવાં વિશેષણ લગાડનારા કેવળ બૂઠા અથવા મૂર્ખ છે ! ! આવી કમકમાટી બરેલી દુષ્ટતાથી તારૂં હૃદય જરી પણ કંપિત નથી થતું, તો તારા મનની સખળતા કેવી ? ! તું ધારે તો તરવારથી નહિ, પણ ગગનમાં વાંકી-ચુંકી દેખાતી, સર્પાકૃતિ જેવી વિજળીની માફક નાચતાં તારાં નમનોના, તરવાર કરતાં પણ વધારે તીવ્ર કટાક્ષથી, પુરૂષનું કંઠણ, પથ્થર જેવું અભેદ, દિલ કાપી ચૂરેચૂરા કરી નાંખે એવી છે ! તરવારનો ધા પીળાં માણસો જાણી શકે છે, એટલે કાંઇપણ દિલાસો તેઓ એને આપી શકે છે; પણ તારી તો ચતુરાઇ એવી છે કે, ધાયલ થએલો જ તે જાણે, અને તું તો ભોકોની નજરમાં કેવળ નિર્દોષ લાગે; પણ એ ધાયલ થએલા જીવડને એ પ્રીતિની પ્રત્યક્ષિત મૃત્યુ-

થી જ કરવી પડે છે. સુંદર ! તું તો કેવળ કુખ્જ-કુલટા છે ! પતિથી ન સંતોષાઇ, તે બીજાથી કેમ સંતોષાશે ? કુલટાઓ ! તમારી દુષ્ટતા ધ્યાનમાં લઇને જ પરમેશ્વરે તમારા માથા ઉપર વાસુકી નાગની ચોકી મૂકી, હાથમાં અને પગમાં કાયમને માટે બેડીઓ નાખી, તમારા નાક અને કાન આરપાર વીધી નાખ્યા જણાય છે અને તમારી કાટમાં પણ સાંકળો નાખી છે; આટલું છતાં પણ હેડમાં પડેલો બળવાન માણસ હેડને પણ ન ગણકારી પગ ઉંચા કરી અશળે તેમ, આટલા દાબથી દબાએલી છતાં, તમારી પાપવૃત્તિ આવું રૂપ પકડે છે, તો કેવળ છૂટી હોય, તો ગગનમાં પથરાઇ જતા ધૂત્રની માફક, એ વૃત્તિ શું શું ન કરે તે સમજાતું નથી.

“હ્યો ! આજથી તમારો સર્વ રોગ ગયો જ સમજાવે ! મારા હાથની ચાહમાં કાંઈ એવો જ ગુણ છે.” સુંદરે હસતાં હસતાં કહ્યું; અને અંતરના અંતર ભાગમાં સંતોષથી હસવા લાગી.

“એમકે ? એવી ખબર હોત તો પહેલેથી જ તમને બોલાવત ને, કે આમ દુઃખી થવાનો વખત ન આવત !” શેઠ પણ હસીને જરા કરકાડીમાં બોલ્યા. પણ શેઠાણીનું નવું કૃત્ય એને ક્યાંથી જણાય ?

સુંદર જાણે કે હું શેઠને છેતરું છું, અને શેઠ જાણે કે હું સુંદરને રમાડું છું; પણ બલા બિચારા લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠને ખબર નહોતી કે કાળરૂપ શેઠાણી પોતાનું કાળું કર્મ ક્યારનુંય કરી ચૂકી હતી, અને દરેક ક્ષણ તેમના ગણ્યા ગાંઠ્યા કલાકમાંથી એછી થતી હતી; પરંતુ જે પળે સુંદર પોતાના નિર્દોષ પતિને નાહક કમોતે મારી નાખવાની પોતાની દુષ્ટતાની અવધિમાં મલકાતી મનમાં મગ્ન થતી હતી, ત્યારે પરમેશ્વર તેની એ જ દુષ્ટતાને દંડ આપવાનો ઉપાય યોજતો હતો; અને વકીલની બુદ્ધિદ્વારા પોતાનું કામ કરતો હતો.

શેઠ ખાસો મુખ ઉપર લીધો. ગરમ ચાહને ચમચે વતી હલાવી, ચમચો મુખ ઉપર લેવાનો વિચાર કરે છે, એટલામાં દલસુખરામ વકીલ દીવાનખાનામાં હાથમાં લાંબો કાગળીઓ લઇ આવ્યા. શેઠને વિલ ફેરવવાની વાત સુંદરથી છાની રાખવાની જરૂર હતી; એટલા માટે વકીલને જોઇ, ખુરશીમાંથી સફાળા શેઠ ઉઠ્યા. હાથમાંથી ચાહનો ખાસો એકદમ ટેબલ ઉપર મૂકી દીધો, ‘અને જોઈ, કેમ થયું ?’ કહી વકીલના હાથમાંથી કાગળીઓ લઇ લીધો. સુંદર દીવાનખાનામાં જ પડતા આરણ્યમાંથી પોતાના ખંડમાં ચાલી મઇ, અને વકીલ ને શેઠ

એકલા જ રહ્યા. શેઠના હાથમાં કાગળીઓ ફેરવવાના વિલનો ખરડો હતો, અને શેઠની સંમતિને માટે વકીલ શેઠને બતાવતા હતા.

“ઠીક છે ! મારી મતલબ એનાથી પાર પડે એટલે થયું.” શેઠે વકીલને કાગળીઓ પાછો આપતાં આપતાં કહ્યું.

“એમ થશે જ. વિલની વાત શેઠાણીને ખબર ન પડે તો વધારે સાફ. એમ થવાથી આ બાબતથી અજ્ઞાન શેઠાણીનું દિલ વધારે દુઃખી થશે, અને તમારી મુશ્કેલી વધારે પાર પડશે.” વકીલે જવાબ વાળ્યો.

“હાસ્તો વળી, એ વિચાર મારો પહેલેથી જ છે.”

“ત્યારે હવે તમે વાલીઓને ભેગા કરો અને બધાઓની સહીઓ એના ઉપર લ્યો.” વકીલે સૂચના કરી.

“એ વિલ તમે મારી પાસે જ રહેવા દો. એના ઉપર બીજા વાલીઓની સહી હું જોગવાઈએ લઈશ; પણ તમે જે વાત જાણો છો, તે બીજા વાલીઓને કહેવાની જરૂર નથી. એટલે એ વાત તમારી પાસે જ રહેવી જોઈએ.”

“વાર ! ફીકર નહિ. તેમ કરવામાં મને કાંઈ હરકત નથી.”

વકીલ સાહેબનું હવે કામ થઈ રહ્યું. શેઠની ગાડી તૈયાર જ ઉભી હતી, અને વકીલ સાહેબને તેમને ઘેર મૂકી આવવાનો હુકમ થયો. વકીલ સાહેબ શેઠની રજા લઈ પોતાના ઘર તરફ સીધાવ્યા.

વકીલ સાહેબ આવ્યા ત્યારે શેઠ ઉતાવળમાં ઉઠ્યા હતા; અને ઉતાવળમાં ઉઠતાં ચમચાની ચાહ ટેબલ ઉપર ઢોળાઈ ગઈ હતી. ગળ-પણુ ઉપર મોહિત થતી માખીઓ ઢોળાએલી ચાહ ઉપર બેસતી હતી, પરંતુ લાંથી ઉડી શકતી નહોતી. આઠ દશ માખીઓ મરેલા જેવી ચાહના પડેલા પાણી ઉપર પડી હતી. શેઠ આવ્યા, અને જેવો પ્યાલો પોતાના હાથમાં લેવા જાય છે, તેવો જ આ બનાવ તેમની નજરે પડ્યો.

કોતુહ લાગ્યું અને વધારે બારીકીથી જોતાં જણાયું કે માખીઓ ઢોળાએલી જગ્યા ઉપર જ બેસી મરી જતી હતી. શેઠને વહેમ પડ્યો. —કાંઈ ચાહમાં કપટ તો નહિ હોય ? શેઠાણીએ આજ ચાહ બનાવી આપી હતી; અને આપતી વખતે તેનો હસતો ચહેરો આજે કાંઈક જૂદો જ જાતનો હતો, એવું શેઠની વહેમાયલી વૃત્તિમાં આવવા લાગ્યું. હવે શેઠને ચાહ આવ્યું કે એ વખતે શેઠાણીના હસવામાં કૃત્રિમતા

જેવું હતું. ચાહની સાથે તો એને કાંઈ સંબંધ નહિ હોય ? એ વહેમ શેઠને પડવા લાગ્યો. વહેમમાં રહેવું માણસને મહા વસતુ લાગે છે. તરત જ તેમણે વૈદ્યને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું. અને ખાત્રી કરવા ચાહનો પ્યાલો તેમને તેમ રહેવા દીધો. થોડા વખતમાં વૈદ્ય આવ્યો અને ચાહનો પ્યાલો તપાસવા લાલ્યો; તપાસી રહ્યો.

“આ પ્યાલો તમારે પીવાનો હતો ?” વૈદ્યે કાંઈક આશ્ચર્ય-તાથી, કાંઈક દિલગીરીથી, પૂછ્યું.

“કેમ ? પીવાનો હોય તો શું ?” શેઠ પણ આશ્ચર્યતાથી સામે સવાલ કર્યો.

“જો તમારે પીવાનો હોય તો, એક મોટી ધાતમાંથી તમે બન્યા છો. એ પ્યાલામાં ઝેર છે અને પીનારનો અરધા કલાકમાં પ્રાણ ભેત.” વૈદ્યે ગંભીર ચહેરે કહ્યું. તેના અવાજમાં દિલગીરી સ્પષ્ટ હતી.

“હે ? શું કહો છો ?” શેઠ દિંડ-મૂઠ બની ગયા, વહેમાયલી વૃત્તિમાં ખાત્રી થવા લાગી અને સંશય કોઈ કોઈના ઉપર આવવા લાગ્યો. તેમની મનોવૃત્તિઓ ઉશ્કેરાઈ ગઈ, અને તેમનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું.

“એ કૃતિ કોની છે એ શોધી કાઢવું આપને જરૂરનું છે; અને બિવિધમાં એવા લોકોને આપની બલમનસાઈનો ફરીને લાભ ન મળે એ આપને આ ઉપરથી ચેતવાનું છે. અરેરે ! આપ જેવા દયાળુ શ્રીઆઓનો જીવ પણ આમ જોખમમાં રહે છે ! એ તો સાફ છે કે ઇશ્વરની આપના ઉપર કૃપા છે, નહિ તો એમાંથી ખીજું શું થાય ?” વૈદ્યે દિલગીરીથી કહ્યું.

“વૈદ્યસજ, પાપ પ્રકટ કરવાનો આપનો હેતુ પ્રશંસનીય છે. વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા તમારા પૂર્વજોએ પણ મારા પૂર્વજોનું બહુમા બહું કરેલું છે, અને તમારો આ દાખલો તાજો છે. ઇશ્વર સર્વ સાફ જ કરશે. એ મહાન પિતાનો વિશ્વાસ મને જબરો છે. એમની મરજી આમળ કોઈનું કાંઈ ચાલવાનું નથી.”

શેઠને અલારે જણે દુનિયામાં પોતાનું કાંઈ જ ન હોય તેમ એણે આનું. એ કમ સુંદરનું છે, એ તો તે તુરત જણી ગયા. પણ સુંદર આપણે બધે દરજ્જે પાપમાં પ્રવર્તી હતી, એ જાણી અત્યંત તે દિલગીર થયા. “અરરર ! બી જતી કોઈની નહિ તે નહિ

જ ! કુચ્છદે પડેલી કુલટા પોતાની વિષયવાસનાની તૃપ્તિ કરવા ગમે તેવાં પાપ કરતાં પાછું વાળી જોતી નથી. પરંતુ કલ્પના—શક્તિના બળે જ વિષયીમાં વિષયવાસના સ્ફુરે છે. આથી કરીને જો વિષયવાસનાને છૂટી મૂકી તો ધીમે ધીમે હૃદ બહાર જાય છે; અને તેની સાથે પાપ પણ તેવાં જ કરાય છે. પણ એ વિષયવાસના સળગતી ક્યાંથી હશે ? તે તો કાણ જાણે; અને એની તૃપ્તિ પણ ક્યારે થતી હશે ? તે પણ કાણ જાણે. હું તો માત્ર એટલું જ જાણું છું કે પ્રસંગ મળ્યે, એકાંત મળ્યે, વિષયીની વિષયવાસના સચેત થાય છે; અને તેને જો પહેલેથી જ દાખમાં રાખી નહિ તો અગ્નિની જ્વાળાની માફક તેને પ્રસરતાં વાર લાગતી નથી. સુંદરને જો એકાંત અને અનુકૂળતા મળી નહોત તો આ પરિણામ આવત કે નહિ એ સંશય પડતી વાત છે. પણ એટલા માટે એ દુષ્ટ સ્વભાવની નહિ હોય એમ કાંઈ ધારી શકાય નહિ. સદ્ગુણની કસોટી થયા વિના ખાત્રી થતી નથી. કસોટી કરવાનો વખત જ ન. આવ્યો, એટલા પરથી એ દુર્ગુણી નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. ” આવા આવા વિચારો લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠને પોતાના દીવાનખાનામાં ફરતાં ફરતાં આવવા લાગ્યા.

શેઠનો ધિક્કાર સુંદર તરફ હવે બમણા જોરથી ઉલટાયો. કાંઈ પણ બાબતમાં તેનો વિશ્વાસ હવેથી કરવો નહિ, એમ તેમના મનમાં તેમણે ઠરાવ કર્યો. હવેથી સુંદરના દરેક કામની ચુંચણી ઝીણી નજરથી થવા માંડી; અને તેને ખબર ન પડે તેમ તેની હીલચાલ ઉપર પાકી દેખરેખ શેઠ રાખવા લાગ્યા. રસોઈઓ નિમકહલાલ હતો, એટલે શેઠને ઝાઝી ફીકર નહોતી. તો પણ સુંદર વખતે એને પણ ન ભમાવે, અગર એની આંખમાં પણ ધુળ ન નાંખે, એટલા માટે શેઠે રસોઈઆને ચેતાવી દીધો. ઘરનો પરચુરણ ખરચ આજ દિવસ સુધી શેઠાણીના હાથથી થતો; શેઠે તે હવે બંધ કર્યું; અને ઘરની દેખરેખ તથા જોઈતી ચીજો લાવવાને શેઠે વિનયચંદ્રને ગોઠવી દીધો.

વિનયચંદ્ર અપાત્ર નહોતો; તથા ગમે તેવી સાંસારિક બાબતોથી પણ એનું દિલ ડગે નહિ એવું છે એમ શેઠ જાણી ગયા હતા. તેના ઉપર શેઠનો વિશ્વાસ હવે ચોંટવા લાગ્યો. સુંદરના હાથથી ખરચ થવો બંધ થયો, એટલે તેના હાથ પૈસા સંબંધી તાણુમાં રહેવા લાગ્યો; અને પૈસાની અનુકૂળતા એને ઝાણી થઈ.

સુંદરને બેસવા ઉઠવાનો ઓરડો શેઠે જુદો કઢાવી આપ્યો. અને શેઠ સુંદરને કોઇ કોઇ વખતે જ મળવા લાગ્યા. શેઠ પોતાની ઉમેદચંદ બાબતની જ વાત જાણે છે એટલી સુંદરને ખાત્રી હતી; પરંતુ પોતાના છેલ્લા કૃત્યની વાત પણ શેઠના જાણવામાં આવી છે, એ શેઠાણીથી અજાણ્યું રહ્યું. પાપી માણસોનું પાપ છાનું રહ્યું છે, એમ એ લોકો છેવટની ધડી સુધી માને છે, પરંતુ એ વાત સર્વને જાહેર હોય છે.

શેઠનો છોકરો રમણિક હવે સમજણો થયો હતો, અને શેઠાણીને ખીજા ગર્ભથી છોકરી થઇ હતી. રમણિકને સુધારવાનું કામ હવે શેઠે મન પર લીધું. અને આટલી નાની ઉંમરમાં નિશ્ચયે તે ન મોકલાય, પણ માસ્તર ઘેર બણાવવા રાખવો, એવો વિચાર થયો. માસ્તર શોધવા જવું પડે તેમ નહોતું. વિનયચંદ્ર સારા ગુણવાળો હતો, એટલું જ નહિ, પણ તે હુશિયાર હતો. ઇંગ્રેજ, ગૂજરાતી, તથા સંસ્કૃતનું જ્ઞાન એને સાફ હતું. તેને રમણિકનો માસ્તર બનાવી દીધો. “એક પંથને દો કાજુ” એવું શેઠને થયું. એ બહાને સ્વતંત્ર કમાઇ જોગ વિનયચંદ્રને શેઠ તરફથી મળવા લાગ્યું; અને નાનપણથી જ વિનયચંદ્ર જેવા માસ્તરના સહવાસથી રમણિક પણ સુધરતો ગયો.

શેઠને કાંઈ આંચ ન આવી જાણી સુંદર વિમાસણમાં પડી. ઉમેદચંદે આપેલા પડીકામાં ધારેલો ગુણ જ નહિ હોય, અગર વચમાં જ કોઇએ કાંઈ દગો તો નહિ કર્યો હોય, એવી શંકાઓ સુંદરને આવવા લાગી; અને અંદરખાનેથી શું થયું તેની તપાસ કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

શેઠનું ડાહ્યાપણ.

વાંચનારને પાછલાં પ્રકરણો ઉપરથી માલમ તો પડ્યું હશે કે વિનયચંદ્ર આગમોટમાંથી ઉતરી શેઠની સાથે ગાડીમાં બેઠો ત્યારે તેને ધડીક જોઇ રહેનાર કોણ હતો. હજી એ બાબતનો સંશય હોય તો

આપણે કહી નાખીએ છીએ કે એ કોઈ નહિ પણ ચતુરદાસ હતો. વિધાનંદ અદ્વૈત થયા પછી એને ઉદયપુરમાં કાંઈ એન પડ્યું નહિ.

તરત જ તે વિધાનંદનાં માળાપને એ સમાચાર નિવેદન કરવા નિર્ધનપુર ગયો હતો; પરંતુ તેઓને દુઃખ લાગે અથવા તો તેઓ અકસોસ કરે એવા ખબર એણે તેમને આપ્યા નહોતા. હાલ એમ કરવાની એને જરૂર લાગી નહિ. ધીમે ધીમે વાત કરી અંતે તેણે જણાવી દીધું હતું કે વિધાનંદ ઉદયપુરથી કહોંક કામ પ્રસંગે ગયેલો છે; પરંતુ એ કામની બહુ ઉતાવળ હોવાથી જતી વખતે એને પણ મળી શક્યો નથી; અને એથી કરીને એ ક્યાં જવાનો છે એ કહી ગયો નથી; તો પણ એના ઉપર એક કાગળ લખી ગયો છે અને તેમાં જણાવ્યું છે કે એ થોડા દિવસમાં પાછો આવશે; છતાં આવવામાં વિલંબ થાય તો, કાંઈ ફીકર કંશે નહિ, એમ સૂચવી પણ ગયો છે. વિધાનંદ તેના માળાપને એકનો એક છોકરો હતો, અને ખરી વાત કહેવાથી એમને જરૂર જાણવા ગયા જેવો સંતાપ થાય, એમ ધારી ચતુરદાસે એ વાત જોડી કહાડી હતી. ક્યાં ગયો છે, તેના ઠેકાણા વિના, અને નહિ સમજાય એવી તેની આ રીતભાતથી માળાપને કાંઈક સંશય આવ્યો ખરો, પણ ચતુરદાસે એ સંશયનું નિરાકરણ કરી માળાપને દિલાસો આપ્યો અને પોતે નીકળી પાછો ઉદયપુર આવ્યો.

ઉદયપુર થોડા દિવસ તે રહ્યો, પણ તેના મનને એન પડ્યું નહિ. મિત્ર-વિયોગથી એ પાણી વિનાના માછલાની માફક ટળવળવા લાગ્યો. વિધાનંદની શોધને માટે એણે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો, પણ ઘણી મહેનતે પણ એનો પત્તો એને મળી શક્યો નહિ. ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ દરેક પ્રયત્નમાં પાછો પડતો જણાયો; પણ અંતે તે કોઈ કારણથી મુંબઈ આવ્યો હતો. મુંબઈ આવી તેણે જાહેરપત્રોમાં એ સંબંધી ખબર-પત્રો છપાવ્યાં. પણ કોઈ ઠેકાણેથી એનો ઉત્તર મળતો જણાયો નહિ. ઘણી ઘણી તપાસ કરતાં પણ તે વિધાનંદ સંબંધી કાંઈ પણ ખબર મેળવવા શક્તિમાન થયો નહિ. અંતે નિરાશ થઈ તેણે સર્વ પ્રયત્ન છોડી દીધા. ગમે તેમ થાય પણ વિધાનંદ આત્મહત્યા તો કરશે નહિ એવો તેને નિશ્ચય હતો; અને જીવતો હશે તો કોઈ દિવસ પણ તેનો પત્તો લાગ્યા વિના રહેશે નહિ એમ તે ધારતો હતો.

એમ કરતાં તે એક દિવસ ફરતો ફરતો બંદર ઉપર જઈ ચડ્યો હતો. એટલામાં વિનયચંદ્રને આગખોટમાંથી ઉતરી લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠ સાથે ગાડીમાં બેસી જતો તેણે જોયો હતો. ચતુરદાસની નજર એના ઉપર ગઈ કે તરત જ એકદમ તે ચમકી ગયો. આ શું ? વિદ્યાનંદ જેવું અહીં ક્યાંથી ?—એમ એના મનને આવી ગયું. પણ નહિ ! નહિ ! વિદ્યાનંદ હોય તો મને ખોલાવ્યા વિના રહે ?—એમ ફરી વિચાર આવતાં તે કાંઈક પાછો હટી ગયો. અને એટલામાં તે વિનયચંદ્ર ગાડીમાં બેસી ચાલતો થયો. એ ગયા પછી એના સંબંધી તપાસ કરતાં એને માલમ પડ્યું કે એનું નામ તો વિનયચંદ્ર છે. તે વિચારમાં પડ્યો; અને એ જ હશે કે કોણ ?—તે વિચારના સંશયમાં હિંચકા ખાવા લાગ્યો. પોતે નામ બદલાવી તો નહિ આવ્યો હોય ? ગમે તેમ હોય, પણ મને તો એ વિદ્યાનંદ લાગે છે.—એમ ચતુરદાસને વિચાર આવવા લાગ્યો. ઘડીકમાં એક વિચાર આવે તો ઘડીકમાં બીજો વિચાર આવે, પણ તેનો નિવેડો તેનાથી કાંઈ આવી શક્યો નહિ. શું કરવું એ તેને સંજયું નહિ.

જેની સાથે તે ગાડીમાં બેસીને ગયો તેના વિષે તપાસ કરતાં તેને કાંઈએ કશું કે એ તો લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠ હતા.

“લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠ ક્યાં અહીં રહે છે ?” જે માણસે જવાબ આપ્યો હતો તેને ચતુરદાસે સવાલ કર્યો.

“હા ! વરસનો ઘણો ખરો ભાગ અહીંયાં જ રહે છે.” તે માણસે જવાબ વાળ્યો.

“અહીંયાં તે ક્યાં મુંબઈમાં ? ત્યારે એ આવે છે ક્યાંથી ?” ચતુરદાસે ચાલતાં ચાલતાં પૂછ્યું.

“કનકાવતીથી આવતા હશે. તેમનું મૂળ વતન કનકાવતી છે. તે બહુ ધનાઢ્ય ગણાય છે. ગામે ગામમાં તેમની પેઢીઓ હતી. ઘણી મીઠોમાં પણ તેમનો ભાગ હતો.”

“ત્યારે હવે એ મોહિલું કાંઈ નથી ?”

“હા, પણ વેપાર સંબંધી દરેક કામમાંથી એમણે હવે નાણું ખેંચી લીધું છે.”

“એનું શું કારણ ? એમને કાંઈ સંતાન છે ?”

“મારા કારણમાં તો નથી એમ છે. હમણાં નવી બેરી તો કરી છે.”

“ ત્યારે એમની સાથે હતો તે કાણ હતો ? ”

“ કાણ જાણે કોઈ ઓળખાણ પીછાણવાળો હશે. ”

“ શા કામ સંબંધી ? ”

“ તે તો કાણ જાણે. ”

નિર્ધનપુરના સરસ્વતી અને નિત્યાનંદ જેવા ગરીબ માખાપનો એકનો એક પુત્ર, વિદ્વાન અને ગુણુવાન છતાં ગરીબાઈ નીચે ઢંકા-એલા એ રતનને નહિ ઓળખી શકવાથી પ્રેમકુંવરથી અપમાન પા-મેલો; તરણ પણ સદ્ગુણ—પારેખ દયાકુંવરે એ હીરો ઓળખી કાઢ્યો હતો, અને તેની સાથે પ્રીતિમાં પડી હતી, છતાં એ પ્રીતિમાં બંને નિરાશ થએલાં, અને ઉભય એ દિશાથી કષ્ટ પામતાં; છેવટે એ દશામાંથી પણ આત્મભોગ આપી છૂટી જનારો વિદ્યાનંદ મુંબઈ જેવા સમૃદ્ધિવાન શહેરમાં, પ્રખ્યાત, ધનાઢ્ય અને વગવાળા લક્ષ્મી-પ્રસાદ શેઠના વૈભવને સહભાગી હોય, એ તેની કલ્પનાએ કપ્પલ કર્યું નહિ. એક જ માણસ વિષે એક બાબતમાં ભાગ્ય પ્રતિકૂળ, અને બીજી બાબતમાં સાનુકૂળ, એ કુદરતનો પક્ષપાત તેનાથી સમજાયો નહિ. કુદરતની નિતિનાં એ તડકા છાયામાં એની બુદ્ધિ આગળ ચાલી નહિ. કુદરતની એ સ્વચ્છંદ વૃત્તિમાં તેની મતિ મુંઝાઈ ગઈ.

પરંતુ રહી રહીને એને વળી વિચાર આવવા લાગ્યો કે—ગમે તેમ, પણ એ છે તો વિદ્યાનંદ જ;—તેના હૃદય-ચક્ષુ દુઃખથી અને વિયોગથી એને ખીંડાએલાં ન લાગ્યાં. એક નજરે પણ એ ચક્ષુઓ, વિદ્યાનંદ કે વિનયચંદ્રની સ્થિતિનું અવલોકન કરી વળ્યાં. અને ઓ-લાઈ જતી દીવાની વાટના મુખમાંથી રહી રહીને નીકળતા પ્રકાશની માફક, વિનયચંદ્ર એ વિદ્યાનંદ છે એ પ્રકાશનાં કિરણો તેની હૃદય-ભૂમિમાં પેસવા લાગ્યાં. આજ દિવસ સુધી તેના વર્તમાનદ્વાર બંધ રહેવાથી અંધકાર પામેલી તેના હૃદયની કોટડીમાં એ કિરણોથી પ્રકાશમાન અજવાળું પડવા લાગ્યું. ભૂતકાળની સ્મરણશક્તિ તેના મગજમાં ચોરની પેઠે પેસવા લાગી, અને ભૂતકાળની અને વર્તમા-નની સ્થિતિમાં, સરખામણી કરતાં, તેની નજરમાં બહુ તપાવત જણાવા માંડ્યો. વિદ્યાનંદનો ચહેરો હમેશાં હસતો રહેતો હતો; આનો ચહેરો અંબીર હતો. અને છેક પાસે જઈ ધારી ધારીને જોનારને, એ ચહેરામાં નિરાશા, દિલગીરી અને દુઃખની છાપ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવો લાગતો હતો. વિદ્યાનંદ ગોરો અને શરીરે ભરેલો

હતો; આ જરા સ્વામ અને તદ્દન કૃષ્ણ શરીરનો હતો. વિદ્યાનંદની આંખો ચંચળ અને લુચ્ચાછ વિનાની ચતુરાધ્યાયી ભરેલી હતી; પણ આની આંખોનાં પોપચાં ઢાળેલાં જ રહેતાં હતાં. અને જ્યારે ઉઘાડતો, ત્યારે જાણે બહુ મહેનતથી ઉઘાડી શકતો હોય, એમ નિર્બળ લાગતાં હતાં. ગરીબ છતાં વિદ્યાનંદનું કપાળ ભવ્ય લાગતું હતું. આનું કપાળ જાણે દુર્દશાથી ભાગ્યની રેખા ભૂસાધ ગધ હોય, એમ તેજહીન દૂરથી લાગતું હતું. વિદ્યાનંદની ચાલ ગર્વ વિનાની ઉતાવળી, તેનું ખેલવું અભિમાન વિનાનું ઉત્સાહી, પણ મીઠાશ ભરેલું અને તેનો વિવેક ખૂશામત વિનાનો વિનયી હતો. આની ચાલ મંદ, ધીમી, પણ દઢ હતી; એને ખેલતાં તો હજી એણે સાંભળ્યો નહોતો. પણ એની મુખમુદ્રા ઉપરથી માલમ પડતું હતું કે સાધારણ માણસ કરતાં એનામાં વિશેષતા હતી. દેખીતો એ ગરીબ અને નમ્ર લાગતો હતો; અને ગર્ભશ્રીમંતનો સહભાગી છતાં, પથ્થર ઉપર ચોંટેલી શેવાળની જેમ ગર્ભશ્રીમંતાધને અંગે મૂળથી જ રહેનારા ગુણદોષો એના વિષે જોવામાં આવતા નહોતા, એટલે એ મૂળ ગરીબાવસ્થામાં ઉછરેલો હોવો જોઈએ, એમ ચતુરદાસને નક્કી લાગ્યું. લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠની કૃપાવડે આમ લક્ષ્મી પરિચિત થવા છતાં, એ જો વિદ્યાનંદ હોય તો, તેની આગલી ચાલચલણમાં ફેરફાર નહોતો થયો, એ તેના વિનયનું બહાનું હતું. દેખીતો આ સધળો ફેરફાર મનુષ્યની જીંદગીમાં મૂળથી જ ભેદ પાડે એવો નહોતો. સાંસારિક કાંઈપણ કારણને લીધે પણ એ બધો ફેરફાર બની શકવો સંભવિત છે, એમ ચતુરદાસના મનને આવવા લાગ્યું. વિદ્યાનંદને એ કારણ મળ્યું હતું, એ ચતુરદાસના જાણવામાં સારી પેઠે હતું. એ કારણ આપણા દરેક વાંચનારથી પણ હવે અજાણ્યું નહિ હોય.

સધળી રીતે વિચાર કરતાં વિનયચંદ્ર એ વિદ્યાનંદ જ છે એમ તેના મનમાં ખાત્રીપૂર્વક આવવા લાગ્યું. પરંતુ એ સંબંધી પૂરેપૂરી માહિતી મેળવવાનું તેને મન થયું. આ હેતુ પાર પાડવા એણે પ્રયાસ શરૂ કર્યા. વિનયચંદ્રના નામના તેણે કાગળો લખી જોયા. પણ કાંઈનો જવાબ એને મળ્યો નહિ. શેઠને ત્યાં એને મળવા આવતો તો એને મળી શકાતું નહિ. કેટલીકવાર શેઠના ઘર સામે કલાકના કલાક બેસી રહેતો, એવા વિચારથી કે એ બહાર નીકળે તો એને ઉભો રાખી હું પડે જ એની સાથે વાત કરું. પરંતુ એ સર્વ પ્રયત્નમાં એ

નિષ્ફળ થવા લાગ્યો. આશામાં ને આશામાં એનો વખત લાંબાતો ગયો, પરંતુ એના સંબંધી ફરીને ચતુરદાસને પતો મળ્યો નહિ.

લક્ષ્મીપ્રસાદ શેઠ સુંદરની છેલ્લી ચાલચલણથી બહુ નારાજ થઇ ગયા હતા. દરેક બાબતમાં તેને સુખી કરવાનો શેઠે પ્રયત્ન કર્યો હતો, છતાં પોતાના કૃત્યથી એણે શેઠને બહુ નિરાશ થવાનું કારણ આપ્યું હતું, અને દુધ પાઇને સાપ ઉછેર્યો એમ શેઠના મનને આવી ગયું. ઘણા કારણોને લીધે માનવાનું શેઠને સમજા કારણ હતું કે પોતાના મૃત્યુ પછી સુંદર કદાચ બ્રહ્મ થાય; શેઠની અને એની ઉમરમાં રહેલો તકાવત, અને શેઠાણીનું ચડતું લોહી-આ સર્વ કારણોથી સુંદરના પાછળથી સદ્ગુણી રહેવા બાબતનો શેઠને સંશય તો હતો. તોપણ પોતાની હયાતીમાં જ સુંદર આમ બ્રહ્મ થશે, અને કરેલા ઉપકારનો બદલો ભૂતી જઈ ઉલટી અપકાર વૃત્તિ દર્શાવશે, એવો વહેમ શેઠને ખીલકુલ હતો જ નહિ. શેઠ સંતાન માટે ત્રીજવાર પરણ્યા હતા અને ઇશ્વરે એમની આ ઇચ્છા પૂરી પાડી હતી. પરંતુ એ ઇચ્છા પૂરી પડી તો, પોતાની આબરૂની વિમાનતાનું દુઃખ તેમને હવે સાલવા લાગ્યું. સુંદર બ્રહ્મ તો થઇ, પણ શેઠની અમૂલ્ય જીંદગીનો મહા નીચ પ્રયત્નથી અંત લાવવા પણ તૈયાર થઇ ગઇ. તોપણ ઇશ્વરે એમાંથી પણ શેઠને બચાવી લીધા. આ પાછલી ખીના આપણે આગળ કહી ગયા છીએ.

શેઠને કાંઈ ન થયું જાણી સુંદર વિસ્મય પામી; પોષ મહિનાના પાણીની માફક ઠરી જ ગઇ. ઉમેદવ્યંદે એને ખોટી આશા આપી બમાવી તો નહિ હોય? અગર એણે એનો સ્વભાવ કેવો છે એ જોવા પરીક્ષા તો નહિ કરી હોય? અથવાતો એણે આપેલા પડીકામાં એ ગુણ જ નહિ હોય?—એવા એવા વિચાર સુંદરને આવવા લાગ્યા. ઉમેદવ્યંદની લુચ્યાઇની છાયાનું પ્રતિબિંબ હવે તેના મન ઉપર પડવા લાગ્યું હતું. ઉમેદવ્યંદના સંબંધમાં આવી હવે એ દુષ્ટતામાં પ્રવર્તી લુચ્યાઇ શીખતી જતી હતી. કાંઇ કાંઇ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરી, અનુમાન બાંધી, નોકરો ચાકરો પાસેથી વાત કઢાવવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પરંતુ કોઇ પાસેથી તેને મનમાનતો જવાબ મળી શક્યો નહિ. અંતે તે રસોઇઆ પાસે ગઇ, અને ચતુરાઇથી એને પ્રશ્ન પૂછ્યા, પણ રસોઇઆને પણ એ બાબતમાં કાંઇ ખબર નહોતી એટલે એણે પણ કાન આડા હાથ દીધા. વહેમાયલી સુંદરને આથી

કરીને દરેક જણ શેઠના પક્ષમાં છે એવો સંશય આવવા લાગ્યો. તેના મનમાં હવે ઉતરવા લાગ્યું કે કદાચ એ વાત શેઠના જાણવામાં આવી પશુ હોય.

આમ થયું હોય તો, શેઠ પોતાને અતિ નીચ ધારતા હશે એમાં પણ શક નહિ, એમ સુંદરના મનમાં આવ્યું. શેઠની ચાલચલણમાં પણ બચંકર કૃત્રિમપણું તેને બાસવા માંડ્યું. ઘણું કરીને રમણિકને શેઠ પોતાની પાસે જ રાખતા હતા. રસોઈઓ શેઠાણીના હુકમને ઝાઝું માન આપતો હોય એમ જણાયું નહિ. એનો હુકમ ઉઠાવવામાં એ વિલંબ કે આનાકાની બિલકુલ કરતો નહિ; પરંતુ શેઠના હુકમ આગળ એના હુકમને તે રદ કરતો હતો; અને તેને માટે ઝાઝી ગરજ ન હોય એમ પ્રસંગોપાત સ્પષ્ટ જણાવતો હતો. શેઠ પણ હવે કોઈ કોઈ વાર જ તેને મળતા હતા; અને જ્યારે મળતા હતા, ત્યારે તે પહેલાંની માફક ખુલા દિલથી વાત પણ તેની સાથે કરતા નહોતા. કાંઈક તેમનું દિલ પાછું હઠતું હોય એમ એને વારંવાર જણાતું હતું. નોકરો આકરો પણ પહેલાંની માફક એના તરફ બહુ માનથી જોતા નહિ. આ સર્વનું કારણ શું હશે, તે સંબંધી તેને વિચાર આવવા લાગ્યા. આ સર્વનું કારણ, શેઠના જાણવામાં બધી વાત આવી ગઈ હોય, એ તો નહિ હોય ?—મોટો સંશય એને આ હતો; અને આ સંશયથી એના દિલમાં કંઈ કંઈ તર્ક વિતર્ક આવવા લાગ્યા.

શેઠ બહુ દિન વિચારના માણસ હતા. તે બલા સાથે બલા, અને ખુરા સાથે ખુરા હતા. તેમનો અભિપ્રાય બનતાં સુધી કોઈ પણ માણસનું ખુરું કરવાનો નહોતો. આગલું માણસ ખરાબ માલમ પડે નહિ, ત્યાં સુધી તેને સાઈ જ ધારવું એવો તેમનો મત હતો. પરંતુ એક વખત એ ખરાબ છે એમ માલમ પડ્યું કે પછી એની સાથે વધારે પડતી નિસબત રાખવી નહિ, એવો એમનો ઠરાવ હતો. ઉમેદચંદ આથી ઉલટા વિચારનો માણસ હતો. તેનો વિચાર, આગલું માણસ સાઈ માલમ પડે નહિ, ત્યાં સુધી તેને ખરાબ ધારી તેની સાથે અંતરનું કામ ન પાડવું; અને સાઈ માલમ પડ્યું, એટલે એની બલમનસાઈનો લાભ લઈ પોતાનું કામ ઠાઠી લેવું.

સુંદર શેઠને પારકું માણસ નહોતું. એની સાથે લગ્નના ગાઢ સંબંધથી તે જોડાયા હતા. સુંદરનો બધો આધાર શેઠ ઉપર જ

હતો; અને શેઠ એ આધારને સર્વ રીતે શીઘ્ર કરતા હતા. એટલા માટે સુંદર પોતા તરફ સુજનતાથી વરતવાને બંધાએલી છે, એમ શેઠની સમજણ હતી. હવે જ્યારે સુંદરે પોતે જ પોતાની પવિત્ર ફરજ તોડવામાં પહેલ કરી, અને મનુષ્યને વહાલામાં વહાલી ચીજ જે જીંદગી, તેના ઉપર જ્યારે એણે તડાપ મારી, ત્યારે શેઠની મનો-વૃત્તિએ ઉશ્કેરાઈ ગઈ, અને આજ દિવસ સુધી રહેલી બલમનસા-ઈએ પોતાની હદ છોડી દીધી. પોતાની આગર હીણી પડતી જોઈ તે ધ્રુવાધ્રુવા થઈ ગયા, અને તેનું વેર લેવાની ગોઠવણ પોતાના મનમાં કરવા લાગ્યા હતા. આ ધારણા પૂરી પાડવાને માટે વકીલ પાસે તેમણે વિત્ત ફેરવાવી લીધું હતું, એ વાત વાંચનારના જાણવામાં છે.

પરંતુ આવી બાબતમાં મનુષ્યની વૃત્તિ બિવિધતા વિચારથી સંતોષ પામતી નથી. મનોવૃત્તિના ગુલામ બ્રહ્મા જેવા પણ બનેલા છે ! સુંદરને પોતાની નજર આગળ ધરમાં હરતી શરતી જોઈ, વારંવાર તે વાત તેમને તાજ થતી હતી. વારંવાર પડતા કામ કાળને લીધે, પોતાના સન્મુખ ઉમેદચંદની હાજરીથી વારંવાર તેમને તેના ઉપર મનમાં કંટાળો આવતો હતો. પોતાનો ગુમાસ્તો, પોતાની જ આશ્રય-છાયામાં ઉછરેલ, અને પોતાની જ કૃપા વડે બહાર જનમંડળમાં વિશેષતા પામતો, પોતાની જ મેહેરબાનીથી તેની જીંદગી દરેક રીતે સુખી કરતો;—તે જ ગુમાસ્તો, બહારથી શેઠને નમીને ચાલનારો, પણ મનમાંથી શેઠને હસતો, અને સમોવડીયાપણું ભોગવતો, પોતાની પવિત્ર પથારીનો ભોક્તા બનતો, અને સર્વ કરતાં વિશેષ જે ચીજને માણસ પોતાની દુનિયામાં કદપે છે, તે જ ચીજનો ધણી થઈ પડીને, જણાયા વિના પણ સ્વેચ્છાએ તેનો ભોગવટો કરતો માલમ પડે—આ સર્વમાં શેઠને અતિ બચકર નીચપણું ભાસવા માંડ્યું.

આ સ્વાભાવિક વિચારશી સર્પના વિષથી વિષમય બનેલા શેઠ, ઘણીવાર ઉમેદચંદ તેમની પાસે બેઠેલો હોય, ત્યારે બ્રૂકટી ચડાવી તેના સામું કોષની કટાક્ષથી જોઈ રહેતા હતા, અને હાંતમાં હોઈ પીસી તેની સામું એકી નજરે નીહાળી રહેતા હતા. ઉમેદચંદ એ જોઈ મનમાં થરથરી જતો હતો. અને એ કટાક્ષનું, એ કોષનું પરિણામ કેવું આવશે એ હજી સુધી તેનાથી કદપાત્રું નહોતું. એ

સંબંધી વિચાર કરવાની તેણે જરૂર પણ જોઈ નહોતી. શેઠને માટે તેણે મૃત્યુન્મયનો મંત્ર જપી રાખ્યો હતો. અને શેઠાણીના હાથથી શેઠના મૃત્યુનો જાણસ છૂટે એટલી જ વાર એના મનને હતી. આજ નહિ તો કાલ અને કાલ નહિ તો પરમ દિવસ પણ એ કામ પરિપૂર્ણ થઈ જશે એમ એના મનને આશા હતી. પરંતુ બે ચાર દિવસ થઈ ગયા, છતાં તેણે એ સંબંધી કંઈ બનેલું જોયું પણ નહિ, અને સાંભળ્યું પણ નહિ. રખેને સુંદરે ભોળપણમાં અગર સ્ત્રી-જાતીને છાજતી બીકને માર્યો, શેઠ પાસે બધું કહી દીધું હોય, તો આમ બનવું સંભવિત છે, એમ એના મનને આવવા લાગ્યું. દુષ્ટતાથી દોષિત થએલા અંતઃકરણમાં જીવના જોખમની બીક પેસવા લાગી; અને તેથી તેનો જીવ ચપટીમાં રમવા લાગ્યો. શેઠના ગંભીર ચહેરામાં કોઈ વખત એવું ભયંકર કૃત્રિમપણું એને દેખાતું કે એટલાથી જ એને ભય રાખવાનું પૂરતું કારણ મળે. કોણ જાણે કાલે શું થશે ? કોણ જાણે કાલનો દિવસ કેવો ઉગશે ?—એ ચિંતા પ્રતિ દિવસે એના મનમાં, સવાર સાંજે પડતા પડછાયાની માફક વધતી જ ગઈ. અધુરામાં પૂરું સુંદર હવે તેને મળતી પણ નહોતી. કંઈ કંઈ વિચારથી તેનું મન શંકાવા લાગ્યું. કંઈ કંઈ કલ્પનાથી, ભયની દેવડીએ તેની મન-ભૂમિમાં શંકાના પથરાથી એક ઉપર એક ગોઠવાતી ગઈ; અને જેમ જેમ એની સંખ્યા વધતી થઈ, તેમ તેમ પાપ-વૃત્તિએ ચડેલું મન એમાંથી સહીસલામત નીકળવાના રસ્તા શોધવા લાગ્યું. સુંદર સાથે મળી એક બીજાને ખુલાસો કરવાની ખામી, શેઠની જ હાજરીમાં હરહમેશ રહેવાથી ઉપજતો ત્રાસ, અને પોતાની જ પાપ-વૃત્તિથી કંઈ કંઈ કલ્પનાએ ચડી જવાથી શંકાતું તેનું મન;—આ સિવાય બીજાં પણ કારણોથી તે દિવસે દિવસે અધીરો થવા લાગ્યો; અને દુષ્ટતાથી એકવાર દોષિત થએલાને બીજી દુષ્ટતાઓમાં પ્રવર્તવાનો પ્રસંગ પડ્યો—જરૂર પડી, એકવાર માણસે એક ગુન્હો કર્યો, અને ડરીને જો તે ગુન્હો છુપાવવા પ્રયત્ન કર્યો, તો તેને બીજા ગુન્હા કરવા પડે છે. તેના મનને એટલી તો ખાતરી હતી કે શેઠ તેમની બ્રહ્મતાની વાત જાણે છે; અને હવે તેના મનને વહેમ આવવા લાગ્યો કે આ છેલ્લા કૃત્યની વાત પણ શેઠના જાણવામાં આવી હશે. પ્રસંગ ઉપર પ્રસંગ નીકળતાં તેની સ્મરણશક્તિ તાજી થઈ. તેના મનના અધિકારમાં ધીરે ધીરે સ્મૃતિનાં કિરણો

પ્રકાશમાન અજવાળું પાડવાં લાગ્યાં. શેઠે બોલાવેલા વૈદ્યને તેણે આવતાં જોયો હતો. શેઠની મુલાકાત ખાનગી રીતે તે દિવસે તેણે લીધી હતી. વૈદ્ય આવતો તો રોજ હતો, પણ તે દિવસે આવવામાં, તેમ જતી વખતે તેની મુખમુદ્રામાં કાંઈક ફેર હતો, એમ હવે તેને યાદ આવવા લાગ્યું. વકીલ પણ તે જ દિવસે શેઠની મુલાકાતે આવ્યો હતો. તેને વિનયચંદ્ર ગાડી લઈ બોલાવવા ગયો હતો; અને ઝાઝી વખત સુધી વકીલની સાથે એકાંતમાં શેઠ રહ્યા હતા; મંદવાડ છતાં તે દિવસે શેઠના મંદવાડમાં ફેર લાગતો હતો. આ સર્વનું કારણ શું હશે, તેની તરેહ તરેહની કલ્પના ઉમેદચંદની પ્રપંચી બુદ્ધિ કરવા લાગી. તરેહ તરેહના અનુમાનના પથરા તેનું મન ગોઠવવા લાગ્યું. આ સર્વને એક બીજાના કામમાં સંબંધ તો નહિ હોય ? કાણ જાણે ?

તરેહ તરેહના તર્ક તે બાંધવા લાગ્યો; તરેહ તરેહના વિચાર તેના મનમાં વારંવાર આલવા લાગ્યા. અંતે તેથી તેનું મન અણુ-સમજના ખાડામાં અટવાવા લાગ્યું. વિલ કરવા તો શેઠ મુંઝઈ આવ્યા હતા, એ ઉમેદચંદ સારી રીતે જાણતો હતો; અને સુંદરના કહેવાથી એટલું પણ જાણી ગયો હતો કે, એ વિલ મનમાનતી રીતે શેઠ સુંદરની તરફેણમાં કર્યું હતું.

આથી કરીને તેણે આગળથી કાંઈ કાંઈ રસ્તા થોજી મૂક્યા હતા; અને હવે શેઠે એ કામ કરી નાખ્યું એટલે આતુરતાથી તે તેમના મૃત્યુની રાહ જોતો હતો. પરંતુ હવે દરેક કામમાં તે પાછો પડતો જણાયો. જાણે કે ઇશ્વર એવા કામમાં બિલકુલ તેને સહાય થવા માગતો ન હોય, તેમ તેના દરેક કામમાં આટલી આટલી તેની પ્રવીણતા છતાં, આટલી આટલી લુચ્ચાઈથી અને ખંતથી તે કાળજી રાખતો હતો તે છતાં, કાંઈ કાંઈ વિઘ્નરૂપ ભૂલો, છેવટના પરિણામ અર્થે, તેનાથી થતી જણાઈ; અને તેનું મન ધડીકમાં આશાથી ઉમંગી થતું હતું, તો તરત જ થોડા વખતમાં, વિધિનો કડણ— પોલાદ જવો હાય, તેના ઉપર એવી સખત રીતે પડતો હતો કે તેને પછી વિસામો લેવાનું સ્થાન પણ રહેતું નહિ. કોઈ કોઈ વખત તે બિલકુલ કંટાળી જતો હતો. કોઈ કોઈ વખત, નિરાશ થવા છતાં, મરણીઓ થઈ તે ઉપાય યોજતો હતો.

પરંતુ દરેક ઉપાય હવે તેને નિષ્ફળ જતા જણાયા; અને જાણે

કપરો કાળ, તેના બણી ડોળા ધુરકાવી તેના કૃત્યને હસતો હોય, તેમ તેના દરેક કામમાં, તેને સહાય કરવાને બદલે પાછો પડ-
તો જ ગયો; તેને સારા તેમ જ નરસા વિચાર થવા લાગ્યા. તેનાથી આશા છોડાઈ નહિ, નિરાશા પણ નકી થઈ શકી નહિ. “શેઠના જાણ-
વામાં વાન તો આવી છે.—ત્યારે તેણે વિલ તો નહિ ફેરવી નાંખ્યું હોય ?” ઘડીક તો તે વિચારમાં પડ્યો, અને હૃદયશૂન્ય થઈ ગયો. તેની આંખો એક જગ્યા ઉપર સ્થિર થઈ ગઈ; અને એ વિચાર થતાં, પોતાના મગજમાં બાંધેલા કાંઈ કાંઈ હવાઈ ટિલાઓ એકદમ તૂટી પડ્યા. અને તેના આધારરૂપી પથરા પણ એક પછી એક તેની મેળાએ જ તૂટી પડવા લાગ્યા. શેઠની ચાલ ચલણમાં હવેથી તેને ફેર લાગતો જણાતો હતો. વકીલનું આવવું હવે તેને સમજાઈ ગયું. “એ તો એ જ ! જરૂર શેઠે વિલ ફેરવી નાંખ્યું, એમાં તો કાંઈ શક નહિ. નહિ તો વકીલનું શું કામ હોય ?—બસ—ત્યારે હવે થઈ રહ્યું.” ઘડીક તે નિરાશ થઈ ગયો.

પરંતુ થોડીવાર પછી તેના નિરાશ થઈ ગયેલા ચહેરા ઉપર તેજ ફરી આવી. નિરાશાથી છવાઈ રહેલા તેના ચહેરા ઉપર અંતઃકરણમાં કાંઈ કાંઈ ભ્રમ ભટતાં આશાનું અજવાળું તરત જ પથરાઈ ગયું. “વિલ ફેરવ્યું હોય, તો તે તે બદલે ફેરવ્યું. પણ તેમાં શો ફેરફાર કર્યો તે જણાય તો ઠીક. ધીમે ધીમે એ પણ જણાશે. ફેરવ્યું હશે તો ફેરવીને પણ શું કર્યું હશે ? રમણિકની તરફેણમાં કર્યું હશે, તો તે પણ આપણો જ છેને—એ તો ઠીક. પણ ત્યારે વૈદ્યનું શું કામ હોય; વૈદ્યરાજ તો હમેશાં આવે છે. પણ આજનો તાલ કાંઈ જૂદો જાતનો હતો. કાણ જાણે ? કદાચ શેઠને વહેમ પણ આવ્યો હોય; અને એમ નહિ તો, કદાચ સુંદર પકડાઈ પણ ગઈ હોય, અને પછી ખાત્રી કરવા વૈદ્યને બોલાવ્યો પણ હોય; તો—” વિચારમાં પડી જતાં તેનાથી કાંઈ નિરાકરણ થઈ શક્યું નહિ. તેનું મન ડગલે ડગલે બચ પાત્રી શેઠથી ડરવા લાગ્યું; અને ચોતરફ નજર કરતાં, આ બહોળા સંસારમાં, પોતાની જ દુષ્ટ વૃત્તિથી ઉદ્ભવ પામેલી પીડામાં તેને શાંત કરવા માટે તેને ટેકા દેવાને કાંઈ હોય, એમ તેને લાગ્યું નહિ. તેનું વહેમી મન દરેક બાબતમાં સર્વ ઉપર સંશય ખાત્રી લાગ્યું.

પરંતુ એ જ વખતે આ લુચ્ચાઈમાં રમતા પ્રપંચી પુરૂષ ઉપર કોઈની આંખો ખેંચાતી હતી. જાણે કે એ આંખો છેટે ઉભી ઉભી પણ તેના હૃદયનું હાર્દ જાણવાની ઇચ્છા રાખતી હોય, તેમ તેના તરફ સ્થિર હતી. બોધ્યા પહેલાં જ-જણાવ્યા પહેલાં પણ, જાણે તે આંખો તેના હૃદયનું દુખ સમજી ગઈ હોય તેમ કાંઈક વિક્સેલી, પણ તેની પાસે આવતાં આવતાં જાણે હસતી હોય તેમ, હર્ષથી ઘેરી થઈ જવા લાગી. તે આંખો કોની હતી ? ખીજ કોની ? ઉમેદચંદને દુઃખમાં જોઈ, તેને સંકટમાં વીંટાએલો જોઈ, તેના ઉપર દિલમાં દાઝ લાગે તેવી તો માત્ર સુંદર જ હતી; અને એ આંખો પણ સુંદરની જ હતી.

તેના પ્રપંચમાં લપટાયત્રી, પાપ-વૃત્તિનો ભોગ થઈ પડેલી અને પોતાની જ સ્વચ્છંદ-વૃત્તિને અનુસરનારી સુંદર ઉમેદચંદનું ઉંડું પ્રપંચી દિલ સમજી શકી નહોતી. પોતે સંસારમાં હજી નવા જોવી હતી. તેની જીવાનીના તનમનાટમાં શ્રદ્ધ પતિથી અસંતોષી રહી, તેનો અનાદર કરી તેના મનને બચકર રીતે ઘાયલ કરી પાપની દુષ્ટ રમતમાં દુષ્ટતાના ઘેરાવળ ધાધરા સાથે તે ધ્રુમતી હતી. કૃષ્ણ કમવાળા ઉમેદચંદની કાંઈ કાંઈ સૂચનાઓ-કાંઈ કાંઈ શંકામાં તે અજાણી ધારી રહી પડી હતી, ઉમેદચંદને એની બાબત દિલમાં કાંઈ દાઝતું નહિ, એ સુખી છે કે દુઃખી, અને કલાણું કામ કરવાથી એને કેટલું નુકસાન થશે, અથવા એની આ જ દુષ્ટતાથી એના વિષે લોકો કેવો મત બાંધશે, એ વિષે એને રજ પણ ગરજ નહોતી. માત્ર એનો સ્વાર્થ ગમે તે પ્રકારે પણ સાધવા તરફ જ તેનું મન હમેશાં રહેતું હતું. પોતાનો સ્વાર્થ સધાતો હોય કે પોતાનું ધાર્યું મન માનની રીતે પાર પડતું હોય, તો પછી આગલાનું ગમે તે થાય, તેનું ગમે તેમ બેદાનબેદાન થઈ જાય, તેની આબરૂ જાય, તેને અપમાન ભોગવવાનો વખત આવે, સર્વના ધિક્કારનું તે પાત્ર થાય, સગાંવહાલાં અને નાતજાતમાં ગેરઆબરૂ પામી તેની પ્રજેતી થાય, અને ગમે તેવા પાપમાં પ્રવર્તી ગમે તેવી દુષ્ટતા આચરે, પરંતુ તે સંબંધી એના મનમાં શોક ઉત્પન્ન થતો જ નહિ. એનું મન કાંઈ પણ આંચકો ખાતું નહિ કે કંપિત થતું નહિ; અને ઇશ્વરનો ડર રાખતું નહિ. આગલાનો કોપ કોઈ વખત પોતાના વિનાશનું કારણ થઈ પડશે, એ એના મનને આવડતું નહિ. અને પોતે કાંઈ ખરાબ આચરણ કરે છે, એ તો એના

મગજમાં જ ઉતરવું કઠણ હતું. માત્ર પોતાને અથવા પોતાના સ્વા-
ર્થમાં ભયથી જ તે ડરતો રહેતો હતો. શેઠના પૈસાના સ્વાર્થ
ભોભમાં ડુબી, સુંદરનું ખેદાનખેદાન કરવા તે ઉભો થયો હતો; અને
એ અર્થે છેવટે શેઠનું પણ કાટલું કાઢી નાંખવાની તેણે તજવીજ કરી
હતી. નખળા મનની સુંદર આ સર્વ કાર્યમાં તેની સાધક બની હતી;
અને એટલા માટે જ, બંને જણ શેઠના અતિ ધિક્કારનાં પાત્ર પણ
થઈ પડ્યાં હતાં.

છતાં સુંદર ઉમેદચંદનો પ્રપંચ કળી શકી નહિ. પ્રીતિના પહેલા
ઉમળકામાં એની લુચ્ચાઈ સુંદરને અબ્બણી રહી. પોતાનું ખર્ચ અંતઃકરણ
જણાવવામાં ઉમેદચંદને પણ સ્વાર્થ નહોતો. તેને એ સંબંધી કાંઈ
પણ કરવાની જરૂર પણ નહોતી. પોતાની અતિશય પ્રીતિને લીધે જ
તેને અત્યારે ઉમેદચંદ ઉપર બિલકુલ કોઈ પણ જાતનો વહેમ ન
આવ્યો. ઉમેદચંદ એને પોતાના સ્વાર્થનું સાધન બનાવે છે, એ
વાત એના ધ્યાનમાં પણ ન આવી. ભયંકર પાપ કરવા છતાં, એ
સઘળું તેની પ્રીતિને માટે કરવું પડે છે, એટલે પ્રીતિની પવિત્ર મૂર્તિ
આગળ, અજિદાન દેનારી પૂજારણ જેવી એ પોતાને ગણવા લાગી.
અવસાન પામેલી પ્રીતિની હૃદય-ભૂમિમાં રહેલી પ્રિય મૂર્તિની પ્રસન્નતા
મેળવવા અત્યારે તો તે સર્વ પ્રયત્ન કરવા લાગી.

પ્રસંગોપાત ઉમેદચંદને તે દિલાસો દેતી, ધૈર્ય આપતી, અને
પોતે સ્ત્રી છે છતાં, તેનું મન ધીરજ રાખી રહે છે, “તો તમે તો
પુરૂષ છો.—” એવા વિચાર એના મગજમાં મૂકી તેને સચેત કરી,
ધણી વખતે નિરાશ થતા ઉમેદચંદના જીવમાં આશા ઉત્પન્ન કરતી
હતી. કઠણ પુરૂષનું કોઈ કોઈ વાર નિર્બળ થઈ જતું મન, પ્રસંગો-
પાત કોમળ સ્ત્રીની આવી સલાહથી હરદમ સતેજ થતું હતું, અને
પોતાને મનગમતું કરવામાં રાચતું હતું.

સંસારમાં ફળેત થવાના ભય છતાં, શેઠના ધિક્કારનો અંત
કાણુ જાણે કેવી રીતે આવશે તેનો ભયંકર સંશય છતાં, એકાંતમાં
સ્ત્રીના કોમળ વચનથી તેનું મન એ સર્વનો પરિત્યાગ કરી, પોતાની
મરજી વિરૂદ્ધ પણ સુંદરના રૂપપાશમાં મોહિત થતું થતું, લીન થઈ
જતું હતું. એલાઈ ગયેલી આગમાં રહી ગયેલા તણખાની માફક,
ખૂણેખોચરે પણ એના પાપી મનમાં સંતાતી ફરતી રસિકવૃત્તિ વખતો

વખત સળગતી હતી. પાર્વતિપતિ મહાદેવજી ભીલડીથી કેમ બોળવાયા, અને કૃષ્ણે કાગિની-સ્વરૂપ ધરી દૈત્યોને પણ છેતરી અમૃત દેવતાઓને કેવી રીતે આપ્યું એ હવે તેનાથી સમજાયું; અને એ વખતે તે સર્વ ભૂલી જતો હતો. તેના સ્વાર્થી, પાપી વિચાર એ વખતે અદૃશ્ય થઈ જતા હતા; અને લોહચુંબકથી ખેંચાએલા લોઢાની માફક તેના રૂપસરોવરમાં તે ખેંચાતો ખેંચાતો પાન કરતો હતો.

તરેહ તરેહના વિચારથી કંઈ કંઈ મનોવૃત્તિઓ અનુભવતો ઉમેદચંદ વિચારમાં ને વિચારમાં થાંભલાની માફક સજ્જડ થઈ ગયેલો ઉભો હતો; સુંદર તેની પછવાડે ધીરે ધીરે પગલે આવી. ઉમેદચંદની નજર તેના ઉપર ન પડી; એટલે સુંદર પાસે આવી ઉભી રહી.

“ અહો ! તમે છો ? ! કેમ, કાંઈ હમણું તો બહુ મોંઘાં થયાં છો ! હાસ્તો, હવે ગરજ શેની હોય ? ”

“ તમે મૂળથી જ એમ બોલતા આવ્યા છો, એટલે ઠીક લાગે છે. બાકી તો, તમારા આવૃ આવા બોલ ઉપરથી ખોટું લાગવાનું કારણ મળે, પણ હું તો મનમાં નથી લાવતી.”

“ બહુ સાફ. પણ આપણે એવું કાંઈ કારણ ન આપ્યું હોય, તો પછી શીકર શી બાબત રહે ? ”

“ તમે વહેમી જ છો. તમારું કહેવું શું છે, એ ચોખ્ખેચોખ્ખું બોલી નાંખ્યા વિના મને તો કાંઈ ખબર પડે નહિ. હું તો એમાં કાંઈ ન સમજું. ઘણે પ્રયાસે અને ઘણી મહેનતે મેળવેલો વખત આમ નકામો કાઢવો હોય તો તમારી મરજી. પછી એક બીજાને ખુલાસો કરવાનો વખત કોણ જાણે કયારે આવશે.”

ઉમેદચંદના મનને હજી વહેમ હતો. સુંદરની પાસેથી હજી તેને બધું જાણવાનું હતું. તેણે શું શું કર્યું અને તે સંબંધી તે પોતે શું ધારતી હતી, તે જાણવાનું હજી બાકી હતું. પોતાની મોટી આંખોએ તે સુંદરના સામું જોઈ રહ્યો. થોડીવાર પછી તેનો હાથ ઝાલી, જાણે કે તેને ઠપકો આપતો હોય એમ ઉમેદચંદ બોલ્યો.

“ સુંદર ! તેં મને ફસાવ્યો ”—બાજની માફક તેણે સુંદરના મુખ ઉપર પોતાની ઝીણી—તીક્ષ્ણ નજર ઠેરવી.

“ કેમ વાર ? ” સુંદરે સામો સવાલ કર્યો.

ઉમેદચંદ એ સવાલથી મૂંઝાઈ ગયો. શું બોલવું એ તેને સમજાયું નહિ.

“ તને ખાત્રી છે કે તેં મને નથી ફસાવ્યો ? ”

“ પણ કંઈ બાબતમાં ? એ તો કહેશો કે નહિ ? ” સુંદરે રાંક ચહેરે જવાબ વાળ્યો.

“ હું પૂછું છું તેનો તો જવાબ જ નથી આપતી ! ફરી પૂછું છું કે મેં પૂછ્યું તેની તને ખાત્રી છે ? હોય તો બોલ. ”

“ પરમેશ્વરને પાડે કાંઈક ઠીક ઠીક વાત કરો. મેં કશું પણ, તમને ફસાવવાને તો શું, પણ તમને ખોટું લાગે એવું પણ નથી કર્યું. તમને વિશ્વાસ ન આવતો હોય, તો તમારી મરજીમાં આવે તે રીતે ખાત્રી કરી જુઓ. ખરું ખોટું કાંઈ છાનું રહેશે ? ”

ઉમેદચંદ કાંઈક વિચારમાં પડ્યો. તેના મનને વહેમ અત્યારથી નાબુદ થયો.

“ ત્યારે પેલાનું શું થયું ? ”

“ શેનું ? પેલા પડીકાનું ? ”

“ હા ! ”

“ તે તો હું શું જાણું ? ” સુંદર કાંઈક વિચારમાં પડી બોલી.

“ તું ન જાણે ત્યારે કાણ જાણે ? હું ? સુંદર સંભાળજે હો, મારી સાથે લુચ્ચાઈ કરતાં ! દેવ દેવસ્થાન મૂકી, હનુમાનના ઠોંઢરા બુંડા છે ! એમાં ફળ સાફ નહિ થાય, એ નક્કી જાણજે. પછી તારી મરજી. ”

સુંદર હેઝકી ગઈ. ઉમેદચંદનું દિલ જાણવાની સત્તા અત્યારે તેનામાં નહોતી.

“ અરેરે ! તમે તે આવા વહેમી કેમ છો ? મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે મેં તો તમારા કહેવા પ્રમાણે કરી દીધું છે, પણ કાણ જાણે કેમ ધારવા પ્રમાણે ન થયું ! ”

“ તેં નથી કર્યું. નહિ તો તે ચીજનો ક્યારનોય ગુણ માલમ પડી ગયો હોય. ” ઉમેદચંદ વિશ્વાસ રાખી બોલવા લાગ્યો.

આટલું આટલું કરવા છતાં, સુંદર ઉમેદચંદને વહેમી જોઈ ચીરડાઈ ગઈ. હજી પણ એને વિશ્વાસ નથી આવતો એ જોઈ એનો મિનજ અત્યારે ગયો. તેની સાથે આટલો પણ સંજ્ઞ થયો જાણી એ હવે રસ્તાવા લાગી.

“ તમને વિશ્વાસ ન આવે તો હું શું કરું ? આટલું કરવા છતાં,

તમને વિશ્વાસ ન જ આવતો હોય, તો તે વિશ્વાસ પણ લાવવાને હું બંધાયલી નથી, સમજ્યા હવે ? ” સુંદર છણકી ઉઠી; અને ગરજ ન હોય તેમ જણાવ્યું.

વાત બગડી જણી ઉમેદચંદ હવે વિચારમાં પડ્યો. તેના મનને હવે ચટપટી થવા લાગી. પોતે આટલે સુધી વાત છેડી નહોત તોપણ ઠીક થાત એમ હવે તેને સૂઝવા માંડ્યું. એક તો શેઠ બાબત સંકટના વિચારમાં તે હતો; અને એવામાં જો સુંદર વળી ફરી બેસશે તો બળતામાં ધી હોમ્યા જેવું થશે; અને કરી બાજી બધી ધુળ મળશે. શેઠની સામા બાથ બીડવામાં સુંદરની મલાહ અને મદદ તેને બહુ કામ લાગતાં હતાં; સિવાય પ્રસંગોપાત સુંદર તરફથી તેને દિલાસો મળતો હતો. એવા વખતમાં તેનું દિલ દુઃખવી, તેને પોતાના તરફ ખરાબ વૃત્તિ ધરવાનું અને દુશ્મનાવટ ઉભી કરવાનું કારણ આપવું, એ તેને ઠીક લાગ્યું નહિ. તેમ થવાથી કાયદો થવાને બદલે ઉલટો ગેરકાયદો થવાનો વધારે સંભવ હતો. પણ હવે શું કરવું ?—એ તેને વિચાર થઈ પડ્યો. પણ યુક્તિ કરી તેણે વાત ફેરવી નાખી.

“ પણ ત્યારે તેં ક્યું કેવી રીતે ? તે મારે જણવું તો જોઈએ ? ”

સુંદરને એટલું જ જોઈતું હતું. બોલતાં શું તો બોલાઈ ગયું, પણ તેના પરિણામ બાબત પછી તેને ભય થવા લાગ્યો હતો.

“ હા ! એમ પૂછોને ! હું ક્યાં ના કહું છું. ખીજે જ દિવસે ખ્યાલામાં ચાહની સાથે મેં એ પડીકું બેળવી દીધું હતું. ”

“ તેં પોતે શેઠને એ ચાહ પીતાં જોયા હતા ? ”

“ ના, તે તો મેં નજરે જોયું નહિ. પણ એ ચાહ પીવા જતા હતા, એટલામાં પેલો વકીલ હાથમાં લાંબો ઠાગળીઓ લઈ આવ્યો, એટલે હું ત્યાંથી પસાર થઈ ગઈ. એ વકીલ લોકો બહુ પ્રવીણ—લુગ્યા હોય, એટલે રખેને જરામાંથી પણ જણી જાય, એ વિચારી હું મારા ઓરડામાં એને જોતાં જ ચાલી ગઈ. ”

“ પછી ? ”

“ પછી શું બન્યું તેની મને ખબર નથી. શેઠ અને એ લાંબો વખત સુધી સાથે રહ્યા હતા. શા સંબંધી વાત કરે છે, એ જણવા મેં ખારણા પાછળ રહી સાંભળવા પ્રયત્ન તો કર્યો, પણ કશું સંભળાયું નહિ. ”

“ જરાએ ? કાંઈ પણ ન સંભળાયું ? ”

“ ના, સમજાય એવું કાંઈ નહિ ! પણ કાંઈ વિલ વિલ અને વાલી વાલી એવું કહેતા હતા, પણ તેમાંય શી ફીકર છે. રમણિકની તરફેણમાં કરશે તો તે પણ આપણો જ છેને ! ” સુંદરે હિંમત આપી.

“ એ તો અત્યારથી કેમ ખબર પડે ? પણ હવે તારે જાણવું જોઈએ કે તે દિવસથી શેઠ તદ્દન ફરી ગયા છે; અને મને ભય રહે છે કે તારા છેલ્લા કૃત્યની પણ શેઠને જાણ થઈ છે. ” ઉમેદવ્યંદે કહ્યું.

“ માફ કર્યું કે ? અરે વાહરે ! તમે તો બહુ હુશિયાર દેખાઓ છો ? ” સુંદર મોંઘ મરડીને બોલી.

“ તારું નહિ ત્યારે માફ ? એ તો હીક, પણ શેઠ બહુ ક્રોધી છે, હો ! ” ઉમેદવ્યંદે ચિંતાતુર ચહેરે કહ્યું.

“ એટલે ? ઉંડા હોઠને શું કરશે ? ”

“ એ તો વિચે ખબર પડે. પણ વૈદ્ય આવ્યો હતો, તેનું શું થયું ? ”

“ કોણ ? વૈદ્ય આવ્યો હતો ? તેની તો મને ખબર પણ નથી. ”

“ તને ક્યાંથી ખબર હોય ? તું કાંઈ ઘરમાં રહે છે ? ”

“ તમારા સમ, જે ખબર હોય તો ? ”

“ હીક, પરમાર્યાને પોણાઝાર; મરું તો હું, ને મજા તો તારે. ”

“ ના, ના, મારા જીવના સમ, જે મને ખબર હોય તો ! ”

“ પણ સમ ખાવાનું કોણ તને કહે છે ? સમ ખાય તે સદાય જીવું. ”

“ ત્યારે તમારા મનને તો જૂદાઈ જ છે ને ! ”

“ એ તો તને લાગે એમ. પરંતુ આ સઘળાને માટે હજી પણ આપણો ઉપાય છે. અને તને હિંમત હોય તો હજી પણ બની શકે તેમ છે. ”

“ એ કેવી રીતે ? હું તૈયાર છું. ”

“ જેને દિલમાં કાંઈ ડર ખાતી નહિ. ” કહી ઉમેદવ્યંદે ફરી પડીકું આપ્યું.

“ વાર કાંઈ ફીકર નહિ. ” સુંદરે જવાબ વાળી તે તેના હાથમાંથી લઈ લીધું.

સ્વાર્થવૃત્તિમાં રમનારા જીવને પારકાની વિટંબણા સૂઝી નહિ. એક વાર પાપવૃત્તિમાં ચડેલી અળખા કહેવાતી સળખાને પણ સૂઝયું નહિ કે સ્વાર્થવૃત્તિની પોતે જ સાધનરૂપ બનતી હતી. ઉમેદચંદને તો હવે સ્વાર્થની સાથે બધા જોડાયું હતું. પોતાની પાસે પ્રપંચ સિવાય કંઈ હથિયાર પણ નહોતું. અને એ પ્રપંચ પણ સુંદર હોઈને જ, હથિયારરૂપ બની શકતા હતા. સુદરની વૃત્તિ અત્યારે મોહમદમાં તણાતી હતી. એટલે એ પણ કંઈ જાણી શકી નહિ. દુષ્ટતા હમેશાં તેમની નજર આગળ રહેતી હોવાથી, તેમનું અસાધારણપણું કે કંપારી તેમને આવી નહિ.

આણી તરફ વેરનો જીવડો, ગુલાબના ફૂલ જેવા સ્વાભાવિક રીતે જ સદ્ગુણ સુવાસિત શેડના દિલને હરહમેશ ખોતરી ખાતો હતો. તેમના દિલમાં હરદમ એ જ વાત તાજી થયાં કરતી હતી. અનુભવી, પણ મનોવૃત્તિઓના જોખમ ભરેલા શિખર ઉપર ચડેલા શેડને ઉમેદચંદની નિમકહરામી, મનમાં હમેશના પરિચયે બુરસાથી વસવા લાગી. આજ સુધી દયાને કંઈક વશ રહેલું તેમનું મન, એ ઇશ્વરી ગુણનું ખારણું હડમેલી પાડવા લાગ્યું. તેમનું અંતઃકરણ મત્સરથી ભરાવા લાગ્યું. તેમની આંખમાં ઝેર વરસવા લાગ્યું. અને મગજમાં વેરનો દુઃખદાયી પણ અસંતોષી ડીડો કાનખજુરાની માફક સરવરવા લાગ્યો. સુંદરને માટે તેમણે વિવ દેરથી ઉપાય યોજ મૂક્યો હતો. ખાલી પડેલું તેમનું મગજ હવે ઉમેદચંદના વિનાશ તરફ ભ્રમણ કરવા લાગ્યું. કંઈ કંઈ રસ્તાઓ, કંઈ કંઈ ઉપાયો, એ શાંત મનમાં યોજિત થયા; વિવંબથી વેર દઢ થતું ગયું. અને વિચારથી જેમ જેમ એ ઉપાયો દઢ પામતા ગયા, તેમ તેમ તે ઉમેદચંદનો નિઃસંશય વિનાશ સૂચવવા લાગ્યા. સંસારના પૂર્ણ અભ્યાસીએ અંતે નિર્દોષ રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એક કામમાં એ અર્થ સરે, પોતાનું કામ થાય, આગલાનો વિનાશ થાય, છતાં તેના મનમાં પોતાનો ગુણ રહે, તેને તો એથી ઉપકાર-વૃત્તિ બતાવ્યા વિના છૂટકો નહિ, અને દુનિયાને એથી કંઈ ધારવાનું કારણ ન મળે, એ યોજના શેડને ગળે ઉતરી. ધનની લાલચમાં નાંખી, કંઈ નવું કામ કહાડવાને બહાને ઉમેદચંદને કોઈ પરદેશમાં મોકલવો, અને ત્યાંજ કોઈ તેનો ઘાટ કાયમને માટે ઉતારી દેવો. એના સંબંધમાં હાલ પૈસાની છૂટ રાખવી. એટલે તેને અહીં આવવાનું મન ન થાય. આથી સુંદરને શિક્ષા થાય, ઉમેદચંદ દુઃખી થાય, પોતાનું ધાર્યું પાર પડે, અને ઉમેદચંદને ઉલટો સારો લાગું-એ વિચાર શેડને થયા.

પ્રસંગ આવ્યે કાંઈક લાલચથી, કાંઈક નરમાસથી, અને કાંઈક ભવિષ્યમાં તેના ભાગ્ય ખુલવાના સંભવિતપણાથી શેઠે ઉમેદચંદને વેપાર પ્રસંગે પરદેશ જવા સૂચવ્યું. ઉમેદચંદે પહેલાં તો નારાજ બતાવી, અને જવાની આનાકાની જણાવી. પરંતુ છેવટે શેઠની ધમકીથી ભય પામી, તેમની નરમાસથી પોતાને માહું થવાનો ભય મનમાંથી કાઢી નાખી, મૂળથી જ લોભી તેનું મન લાલચને વશ થઈ ગયું.

“ઉમેદચંદ ત્યારે હવે તમે ઉપડવાનો વિચાર નક્કી કરો.” શેઠે છેવટપર આવી કહ્યું.

“હાજી, આપનો વિચાર તેમ છે, તો મારી ના નથી. પણ આપ જાણો છો કે મારે કુટુંબમાં કોઈ સંભાળ રાખે તેમ નથી,”

“હવે એ તો જાણ્યું જાણ્યું ! ઝાઝી પતરાજી કરવામાં માલ નહિ.” શેઠ બોલ્યા.

“ખડુ સાર, સાહેબ, ત્યારે હું વિચાર કરી છેવટનો જવાબ દઈશ.”

“હવે એમાં વિચાર શું કરવાનો છે ? મને નવાઈ લાગે છે કે તમારા જેવો માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સમજે નહિ.”

“ઠીક, સાહેબ; હાલ તો હું રજા લઉં છું.”

“ઠીક, બહે; પણ સારા જ વિચાર કરી આવજો.”

ઉમેદચંદ ગયા પછી શેઠ એકલા પડી ગયા. તેમનું અંતઃકરણ મૂળથી દયાળુ હતું; અને ઉમેદચંદના કૃત્યથી પોતાને તેના તરફ આવી વર્તણૂકનું બહાનું મળ્યું હતું, છતાં તેમનું મન અંદર દયા ખાવા લાગ્યું. તો પણ વિચારના હિંચકા ઉપર આમથી આમ જોરમાં જતાં આવતાં એ દયા નીચે સરી પડી.

અરે ! દુઃખી સંસાર ! તારામાં કોઈને કાંઈ સુખ જ નથી. માણસનું મન દુરાચરણી, દુરાગ્રહી, અને મનોવૃત્તિઓને વશ છે. એટલે કોઈ પણ જાતનું સુખ ભોગવવાનો એને વખત નથી રહેતો. ઇર્ષ્યા, અસૂચા, અને એક બીજાને નુકસાન કરવાની વૃત્તિમાં પોતાનું સુખ ધણી વાર માણસો જોઈ શકતા નથી. પોતાનું હોય તેમાં સંતોષ ન માનવાની વૃત્તિ, એ મળેલા સુખમાં ઘટાડો કરે છે. શેઠને સર્વ જાતની અનુકૂળતા છતાં ઉમેદચંદનો કંટક ખુંચવા લાગ્યો. ઉમેદચંદને પોતાની રિશ્તિ પ્રમાણમાં સુખદાયી છતાં અત્યંત લોભથી—લાલચથી ભવિષ્યની આશામાં વર્તમાનનું સુખ પણ ગુમાવી ચિંતાની ચિંતામાં આળોટવાનું માથે બેરી લેવા તે તૈયાર થયો. સુંદરને શેઠથી સર્વ જાતનું સુખ મળવા છતાં, ક્ષણિક, અભિકાળને માટે જ સ્થાયી

રહેતા સુખથી મોહિત થવા વખત આવ્યો. વિદ્યાનંદને વિધિ અનુ-
કૂળ નહિ—દયાકુંવરને તેની માતુઃશ્રી જ પ્રતિકૂળ ! પ્રેમકુંવરને દૈવ
કેશો ! કપટરામ કપટમાં જ મસ્ત ! અને વર્ણસંકરનું સુખ પોતાને
હોય એમ કોણ ઇચ્છા રાખશે ? વિદ્યાનંદનાં માળાપ પુત્ર વિયોગથી
દુઃખી—ત્યારે સંસારમાં સુખ ક્યાં છે ? કોને છે ? રાજાને સુખ નહિ !
પૈસાદારને સુખ નહિ, નિર્ધનને સુખ નહિ ! વિદ્યાનંદને સુખ નહિ,
અવિદ્યાનંદને સુખ નહિ ! સુખ માત્ર સંતોષમાં જ છે.

સંતોષ મૂલં હિ સુખમ્—મનુસ્મૃતિ.

ગમે તે સ્થિતિમાં સંતોષ રાખવો એ જ સુખ.

સંતોષ એવ પુરુષ્ય પરં નિધાનમ્ સંતોષ એ જ માણસનો મો-
ટામાં મોટો ખજાનો છે. ત્યારે સંતોષીને જ મૂત્ર દુનિયામાં દુઃખ નથી !
પણ એ વૃત્તિ મહાત્મા સિવાય કોઈની રહેતી નથી; માટે દુનિયામાં
દુઃખ જ છે.

આ સૂર્ય ઉગતો આમ, ઝળકતી જ્યોત કિરણો ફેંકે,
હલમલી તરંગે ચડી રાચતો બહેકે.

જો સાંજ પડે ત્યાં સૂર્ય આથમી ઉગે શશી શીતળ તે;
આનંદે રહીને મસ્ત, શાંત ચળકે છે.

નહિ સંતોષી એ સૂર્ય,

નહિ સંતોષી એ ચંદ્ર,

સૌ રહી કાર્ય મશગુલ, બની સુપ્રકુલ આપ વિચરે છે;

ભૂલો ભવિષ્યકાળનું ભાન, હર્ષમાં રહે છે.

જો ! સમુદ્ર ઉછળી આભ અડકવા કરે પ્રયત્ન જ પોતે;

નભ દેખાતું બહુ દૂર, પરંતુ રહે અડકતું ત્યાં તે.

જ્યાં જોઈએ ત્યાં તે નહિ, નહિ જ્યાં જોઈએ ત્યાં તે આવે;

એમ અયોગ્યતાથી આપ કિમત બહુ જુજ વખતથી ગુમાવે.

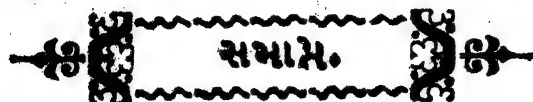
એમ જ આ સંસારે છે,

બહુ દુઃખ અસમતા દે છે,

દુઃખો દુઃખી દેખું સંસાર, નહિ કંઈ સાર, પાર પણ ના'વે;

બહુ સુઘ જનોને એ જ અસમતા ધણું ધણું જ રડાવે.

ખરેખર ! દુનિયા દુઃખને માટે જ પેદા થયેલી છે.



સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર રા. ઠક્કર નારાયણ વિસનજીકત
રસિક નવલકથાઓ.

રમણી કે રાક્ષસી ?—અબળા જ્યારે મદનના મદથી ઉન્મત્ત
બની જાય છે, તે વેળાએ, પોતાના
વિકારની તૃપ્તિ માટે તે કેવાં ભયાનક કૃત્યો અને અશ્રુતપૂર્વ સા-
હસો કરે છે અને તે એટલી હદ સુધી કે કોઈ મહા નીચ અને અ-
ત્યંત ઘાતકી પુરુષને પણ તેના સમક્ષ લજ્જાથી માથું નીચું નમા-
વવું પડે; એનું આ નવલકથામાં આમેદુલ્લા ચિત્ર આલેખાયેલું છે.
સત્યપ્રેમી જનોના શિરપર એક પછી એક આવતાં અનેક સંકટો કામી
જનોના વિવિધ પારના છળ પ્રપંચ, નીચ નારીઓની કુટિલતા,
કામી પુરુષોની શતા, અને સંસારની વિલક્ષણતા આદિ વિષયો
આ નવલકથામાં સરલતાથી વર્ણવાયા છે. ઉત્તમ કાગળ ઉત્તમ છપાઈ,
ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, અને પૃષ્ઠની સંખ્યા લગભગ ૨૫૦
કપડાંનું સોનેરી નામવાળું સુંદર પુઠું કી. ર. ૧-૮-૦.

આજકાલનું હિંદુસ્તાન અથવા બ્રાહ્મહારક મૃગ-

જળ:—ચાલુ સમયમાં ચાલતા નીંઘ સુધારા, ગાડીવાડીના વૈભવ
ખાતર ગમે તેવા શ્રીમંત પતિ મેળવવાની લાલસા, શ્રીમં-
તોનાં મૃત્યુ સમયે થતાં વીલના સ્વપ્ને ન આવે તેવા બનાવે, આદિ
સાંસારિક ઘટનાઓ વાંચવાથીજ ખ્યાલ થશે. આ સંસારિક નવલ-
કથા એવી અપૂર્વ લખાયેલી છે કે એક વાર તે વાંચવા લીધા પછી
તે પૂર્ણ કર્યા વગર એન પડશે નહિ. સુંદર ફોટોગ્રાફનાં ચાર ચિત્રો,
પાકું સોનેરી પુઠું ગ્લેઝ ઉંચાં કાગળ, કિંમત રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ માફ.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહજીકત રસિક નવલકથાઓ.

ભયંકર ભદ્ર અથવા કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણભંગુર સં-

સાર માટે !—આ સંસારના ક્ષણભંગુર ભોગ વિલાસની લાલસાથી
મહત્વાકાંક્ષાના પ્રવાહમાં તણાઈ કુદ્ર માનવી પિશા-
ચના દાસત્વને સ્વીકારીને આ જગતમાં કેવાં કમકમાટી ઉપજાવનારાં
કુદ્રત્યો કરે છે અને જ્યારે પિશાચની નરકગર્ભમાં પડવાનો પ્રસંગ
તેમનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહે છે, તે વેળાએ તેમની કેવી

દયાળનક દર્દશા થઇ જાય છે, એનું જો તાદરશ ચિત્ર જોવું હોય, તો તે કેવળ આ અદ્ભુત નવલકથામાં જ દેખાશે. આ નવલકથાનો મૂળ લેખક રેનોલ્ડજ છે અને અનુવાદક ઠંકુર નારાયણ છે એટલે અંચની અધિક પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા રહેતીજ નથી. લગભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠનાં સોનેરી નામ તથા સુંદર બાઇન્ડીંગ ફોટોગ્રાફીક ચાર સુંદર ચિત્ર હોવા છતાં રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ અને વી. પી. ખર્ચ જુદું.

લતા અને લલિતા. ભાગ ૧-૨-૩-૪—સંસારની વિલક્ષણ

ઘટમાળ દર્શાવનારી, અને લતા તથા લલિતા નામની બે બહેનો પોતાના જુદા જુદા પ્રકારના સ્વભાવને લીધે કેવાં સુખદુઃખમાંથી પસાર થાય છે તે દર્શાવનારી અને પ્રત્યેક લાંચગ્રેયીમાં અગત્યના પુસ્તક તરીકે માન પામેલી આ સંસારિક વાર્તા દરેક ગુજરાતી બાપા જાણનારે વાંચવી જોઈએ. દરેક ભાગનાં ૨૦૦ પૃષ્ઠ અને દરેકમાં ચાર ફોટોગ્રાફીક સુંદર ચિત્રો સાથે. દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૧૨ આના. સધળા પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ વધારે સમજવું.

પિશાય-મંદિર-- રેનોલ્ડજના ઝાઝ સ્ટેચુ પુસ્તકના આધારે આ પુસ્તક લખવામાં આવેલું છે. આમાં ચમત્કારિક ભેદભરમો એવા હૃદયદ્રાવક અને આકર્ષક આપેલા છે કે એક વાર વાંચવા લીધા પછી તે સંપૂર્ણ વાંચ્યા સિવાય મુકાતું નથી; એટલુંજ નહિ પણ આ પુસ્તક પહેલીજ વાર વાંચતાં પાત્રો પ્રત્યે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ ભાવ બીજી વાર વાંચતાં વણો સ્પષ્ટ થતો હોવાથી જે સંવાદો અરસપરસ થાય છે તે એવા આકર્ષક જણાય છે કે તે વાંચવાથી અત્યાનંદ થાય છે અને તેટલાજ માટે તેના મૂળ લેખક આ પુસ્તકને બે ચાર વાર વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરે છે. આ પુસ્તકમાં સુંદર આકર્ષક ફોટો ઝીન્કોનાં પાંચ ચિત્રો આપેલાં છે. આજેજ મંગાવી ખાત્રી કરો. પાકું પુસ્તક લગભગ ૨૫૦ પૃષ્ઠ છતાં કિં. રૂપિયા બે પોસ્ટેજ માફ.

૨૧ અખંડલાલ જીવરાજ જોશીકૃત રસિક નવલકથાઓ.

મુરાદેવી અથવા માર્યવંશનો અજ્યુદય—આ પુસ્તકમાં મગધ-દેશના રાજકર્તાઓનો સંપૂર્ણ હેવાલ આપવા ઉપરાંત નંદવંશનો નાશ કરીને મહાબુદ્ધિ-માન અને કૌટિલ્ય વિદ્યાવિશારદ ચાણક્ય દેવે મૌર્યવંશની સ્થાપના શી રીતે કરી, ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાધિકાર અપાવવા માટે મલયપુરના રાજાનંદિની

મંદાકિનીએ કેવા કેવા યત્નો કર્યા હતા. મહારાણી મુરાદેવીના કંક-
ણની ચોરી થતાં રાજ ધનનું દનની કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ થઈ હતી.
મિત્રધર્મ બળવવા માટે પહાડી રાજ સમજાતું કેવી દક્ષતા દર્શાવી
હતી. આદિ સર્વ ઘટનાઓ વાંચતાં વારની પૂર્વ ઇતિહાસ તેમજ
નૈતિક સિદ્ધાંતોનું સારું જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે, સ્ત્રીઓ તથા બાળ-
કોના હાથમાં ધણુ આ પુસ્તક વિનાસકોચે વાંચવા આપી શકાય
તેમ છે ચાર સુંદર આકર્ષક ફોટોગ્રાફિક ચિત્ર સહિત, કાગળ ગ્લેજ
ઉંચા પાકું પુઠું છતાં કિંમત રૂ. ૨ પોસ્ટેજ માફ.

કલન્દરની કટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર.

આ પુસ્તકમાં નવીન નવીન વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો
છે. ભયંકર ખૂનરેજી અને લોહીની નદીયો વહેવડાવનારાં દર્શ્યોનો
આબેહુબ ચિતાર આપે તેવાં કેટલાંક પાત્રો આ નવલકથાની રંગ
ભૂમિપર કામ કરીને વાંચનારને ક્યારેક સ્તાંભિત બનાવી દે છે તે
ક્યારેક થરથર કરાવી મૂકે છે. નીચ અને શયતાન દોસ્તો કેવી
દગાબાજીથી પોતાના દોસ્તનો ધાત અર્થવા ખૂન કરે છે, સ્વાર્થને
વળતે તેમનાં દર્શ્ય કેવાં પાપાણુ જેવાં બની જાય છે તથા અંતે
એવા દુરાત્માઓની કેવી હુદ્દશા થાય છે. તે સર્વ વિષયો વાંચતાં
વાંચકની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા માંડે છે. કોમળ હૃદયની
કામિનીઓ પ્રેમને માટે કેટલાં બધાં સાહસો વેદીને, જીવનનું બલિ-
દાન આપવાની તૈયારી કરીને તે અન્ય પુરુષના પ્રેમને સંપાદન કરે
છે, એ વાંચતાં વાંચતાં શરીરમાં ક્યારેક કંપનો આવિર્ભાવ થાય છે
તે ક્યારેક માત્ર શિથિલ થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત મહાત્માઓના
ચમત્કાર, પિશાચોની પાપલીલા, પિતા એ પિશાચનું સ્વરૂપ ધારીને
કન્યાને ભોંયમાં દટાવવી, દીવાનની દુષ્ટતા પાપીનો ભયંકર જીલ્મ,
જાસૂસોની બહાદુરી, શયતાની ચક્રર ભોંયરામાંના ભેદ ભરેલાં કુકર્મો,
મનુષ્યના અવતારમાં પેદા થયેલ શયતાનો, અમૃતમાં હળાહળ ભર-
નારી ભામીનિઓ, છુપી કટારીનું પરાક્રમ આદિ સર્વ વિષયો વાંચતાં
આ સંસાર એ ખાંડાની ધારજ છે એવો સર્વને ભાસ થયા વિના
રહેશે નહિ. ચાર ફોટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો સહિત. ૫૪ ૩૦૦
પાકું પુઠું મૂલ્ય ૧-૮-૦

મળવાનું ટેકાણું,
બુકસેલર—મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

બાગે શયતાન અથવા તલવારનું તુફાન— આ એક ડિટેક્ટીવ

નવલકથા છે. ડિટેક્ટીવ રામપાલસિંહની અજાયબી ભરેલી ચાલાકી, ભયંકર ખુનરેણુ, કાપાકાપી વગેરે હૃદયદ્રાવક ખનાવો એક પછી એક એવા આવ્યા છે કે તે વાંચતાં હૃદય કંપી જાય છે. શુભ ચાલાકી ભરેલા દાવમાંથી અને છુપા ભેદભરમોથી આ પુસ્તક છલાછલ ભરેલું છે, કાગળ ગ્લેજ ઉંચા પાકું પૃઠું છતાં કિં. ૨ રૂ. પોસ્ટેજ માફ.

કમળા દેવી ઐતિહાસિક નવલકથા. આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં વીર,

કરુણા, શૃંગાર આદિ રસનો મહાસાગર છે. માતૃભૂમિનું ગૌરવ, રણુશૂરા રજપૂતોની સ્વદેશ ભક્તિ અને આત્મત્યાગનાં જવલંત ઉદાહરણો વિશુદ્ધ સ્નેહ તેમજ સંયોગ વિયોગના હૃદય—ભેદક, ચિન્તાકર્ષક અને રસમય પ્રસંગોથી ભરપૂર સુંદર સદૃશ ગ્લેજ કાગળ, ૪૦૦ પૃષ્ઠ, પાકું સોનેરી પૃઠું, છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦

મજલાલ બદવણ ઠક્કરજીત રસિક નવલકથાઓ.

દગાબાજ દુનિયા:- રહેલે ખાતાના નોકરોની શોચનીય સ્થિતિનો ચિતાર, ટ્રેનમાં લાસ, સ્ટેશન મારતર કુળુલાલનું કલ્પના પણ ન પહોંચે એવું કાવત્રુ, પત્નીનું એકાએક ગૂમ થવુ નાટકની એકટ્રેસ સીતા અને સોનેરી ટાળીના દગાબાજ મેન્પર કેશવલાલનું કારરથાન, આદર્શ હિંદુ વિધવા નિર્મળાનું દેવી જીવન, નર્મદાનું નદીમાં તણાઇ આવવું, નર્મદાના જીવનનો શુભ ભેદ અંતે ધર્મનો જય અને પાપનો પરાજય, પતિ પત્નીનું પ્રેમ મિલન, વીસમી સદીના સાક્ષર કેશવલાલનું પડ્યંત્ર વગેરે આકર્ષક અને રસમય વિષયો વાંચતાં વાંચતાં તમે આહાર, નિદ્રા ખૂલી જશો. હિંદુ નારીઓને નવલકથામાંથી જ્ઞાનસુધાના ધુન્ડડા પીવાના મળશે. આ નવલકથાનાં ચિત્રો જોઇ તમે “ વાહ—વાહ ” નો ઉચ્ચાર જ કરશો સુંદર ગ્લેજ કાગળ ઉપર છપાયેલી ૪૬ પ્રકરણની. પાકા સોનેરી બાઇન્ડીંગની ચાર સુંદર ચિત્રોવાળી આ દળદાર નવલકથાની કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ વી. પી. પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું—મહાદેવ રામચંદ્ર જગુપટે.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ—ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

કંગાલ કેદી અથવા સ્નેહબંધન હતભાગ્ય કેદી રંગનાયતું અપૂર્વ ઘટનામય જીવન, ફોજદારનો જુદમ, આદર્શ હરિપ્રસાદનું પરીપકારી જીવન, સતી સ્નેહલતાની હૃદયભેદક સ્થિતિ, સ્ટીમરમાંથી સમુદ્રમાં જળસમાધિ, સ્વામી સ્નેહજ્યોતિનો અપૂર્વ ઉપદેશ વગેરે અસંખ્ય અસરકારક વિષયોનું આ નવલકથામાં આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. મ્હોટી સાઇઝનાં પૃષ્ઠ લગભગ ૨૭૦ સુંદર સફેદ કાગળ, આકર્ષક છપાઇ, ચાર મનહર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ; છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૧૨-૦.

રણુધેલા રજપૂતો યાને સતીઓનું શૂરાતન—આ નવલકથા એટલી બધી રસિક અને ચિતાકર્ષક છે કે એક માસમાં જ તેની પાંચસો નકલો ખપી ગઇ છે જે રણુધેલા રજપૂતોએ જનની જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતાને માટે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પોતાનાં જીવન સમર્પણ કર્યું હતાં. જે સતી સાધ્વી રજપૂત સ્ત્રીઓએ યુદ્ધ કરી અપૂર્વ શૂરાતન પ્રદર્શિત કર્યું હતું. એ સઘળો ચિતાર આ નવલકથામાં આપવામાં આવ્યો છે. વીર લુટારા, અદ્ભુત શક્તિ, વિરહવેદના, આદર્શ પતિપ્રેમ, યવનોની વિલાસ પ્રિયતા; છળ, કપટ, દગો તેમજ પપંચના અનેક વિષયોથી ભરપૂર આ નવલકથાની ક્ષોદ્રપ્રિયતા જોઇ અત્યારથી આજ નામથી ખીજી નવલકથા છપાવા માંડી છે માટે ‘સતીઓનું શૂરાતન’ નામ વાંચી ઓડર લખશો. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૫૫ પાકું પૃષ્ઠ; છતાં કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

પિશાચિની કે પ્રેમદા—આ નવલકથામાં એક પક્ષી એક એવા બચકર રુવાં ઉભાં કરે એવા પ્રસંગો બને છે કે, જેથી વાંચનાર વિસ્મિત બની જાય તેમ છે જૂત પ્રેતની બચકર લીલાના પરિણામે ઉપજતું બ્રમ્હલક દુઃખ, સુંદરી લીલાવતીનો પ્રણયરંગ, વિધવા કિશોરીની હૃદય વ્યથા વગેરે વાંચતાં વાચક તલ્લીન બની જાય તેમ છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૫૦ ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો. પાકું રૂપેરી પૃષ્ઠ. કિંમત ૧--૮૦.

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા અથવા આદર્શ વિધવા

આ નવલકથા એક સર્વોત્તમ બંગાળી નવલકથાનો અનુવાદ છે. આ નવલકથા એટલી બધી લોકપ્રિય થઈ પડી છે કે, તેનું ઇંગ્લેન્ડ હિન્દુસ્તાની આદિ ભાષાઓમાં ભાષાંતર પણ થઈ ગયું છે. ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી એક દરિદ્ર ગૃહસંસારનાં સંકટો, સતી અને સાવિત્રીનું પરમપવિત્ર જીવન, વિશ્વેશ્વરની પરોપકારિતા, ધર્મપ્રીતિ, શ્રીમંતની શક્તિ આદિ રસિક અને બોધક વિષયોથી પરિપૂર્ણ ચાર મનોહર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, સુંદર છપાઈ, પાકું લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું રૂપેરી પૂઠું, છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૦-૦

રા. નગીનદાસ મંછારામકૃત નવલકથાઓ.

મધુર-મધુરી અથવા મુંબાઈની મોહિની:— અલબેક્કી મુંબાઈની

આકર્ષણીય મોહિનીનું દિગ્દર્શન કરી તેમનાં કાબાણુની-વિનાસી યુવકો ઉપર કેવી રામબાણુ અસર થાય છે, અને પરનારીના પ્યારથી તેમની કેવી પાયમાલી તેમજ ખાનાખરાબી થાય છે, એક આદર્શ આર્ય અખળાનું શું કર્તવ્ય છે, વફાદાર મનુષ્ય આત્મત્યાગનું ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત કેવી રીતે દર્શાવે છે વગેરે રસમય અને ચગત્કારિક બનાવોથી ભરપૂર મોટી સાઇઝનાં લગભગ ૨૬૯ પૃષ્ઠ. ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, ગ્લેઝ કાગળ, મનોહર છપાઈ/પાકું રૂપેરી પૂઠું કિંમત રૂ. ૧-૮-૦.

ભક્તાણી કે ભામટી ?— નટવરના સુપ્રસિદ્ધ લેખક નગીનદાસ મંછારામકૃત આ ન-

વિન પુસ્તક છે. આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે. આમાં એક વર્ણિક ગૃહસંસાર, ભક્તાણીને નામે ચાલતા ભામટા-વેડા, એક રસોઈયા બ્રાહ્મણની લંપટતા વિગેરે બનાવો સારા આ લેખાયેલા છે. હાસ્ય રસ પણ ભરપૂર છે સાથે ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. કાગળ ઉંચા લાયબ્રેરીને શોભાવે તેવું પૂઠું છતાં કિ. ૧૧૧ રૂ. પોસ્ટેજ માફ.

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતાકૃત પુસ્તકો.

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર— આ નવલકથામાં સ્વાર્થ સાધવાને કૂરકર્મો કરતી એક ભયંકર અને ભેદ ભરેલી ભામનીનાં રસ પ્રવાહમાં તસ્લીન કરી નાંખે એવા બનાવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જે નીચેનાં પ્રકરણો વાંચતા જણાશે. અખળા કે પ્રખળા—રાજસિંહનું ખૂન—પ્રથમ પરિચય—સતી સુનંદાના સંકટમાં—સાસરવાસ કે નરક—વાસ—વિજય—રાજનું ખૂન—સફેત પુરુષ—છુપા પ્રપંચો—પાપીની પ્રેમયાચના—ઉશ્કેરા—એલું હૃદય—દેવીનું મંદિર—ઝેરી અંગુઠી—ક્રોધની જ્વાળા—રંગમાં ભંગ—કોપેલી કાળરાત્રિ—રાજકુમારનું હરણ—પત્ની કે પીશાચિની—નિર્દોષ પર ઝઝુમી રહેલું ખંજર—કનક અને કાન્તા—કુકર્મીના કોપમાં ફસા—એલી કુસુમ—કાળા કીલ્લામાં કેદી મહેન્દ્ર—કેદી કનકની કોટડી—ભયંકર આગ—(વિગેરે પ્રકરણોનો સમાવેશ છે. પુસ્તક સોનેરી પાકા પુઠાનું ઉત્તમ ગ્લેજ કાગળો પૃષ્ઠ ૩૨૦ છતાં ફી. રૂ. ૧-૪-૦ સવા. પોષ્ટેજ જુદું.

તરુણ તપસ્વિની ભા. ૧-૨ જે— નીતિ, રીતિ, પુન્ય, પાપ, પરાપકાર વગેરેનું જ્ઞાન દર્શાવનારી અને અનેક ભયંકર ભેદ ભરમોથી ભરપુર સંસારને સોના સમાન બનાવનાર આ સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા પર આ હકોની જખરી લુટ પડી છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સાધુ રૂપના શયતાનના ભયંકર પૈશાચિક કર્મો વાંચતાં હૃદય સ્તબ્ધ બની જશે, ખરા ખોટા મિત્રની પરિક્ષાનું ભાન થશે અને સતી સત્રારીઓના પાતીવ્રત્યથી આર્થ બાળખોને સંસારના ભાન સાથે શિયળ પ્રભાવનું જ્ઞાન થશે. ટુંકાણમાં આ પુસ્તક અવશ્ય સોએ એકવાર વાંચવું જ જોઈએ.

બન્ને ભાગ જુદા બાંધેલા છે દરેકનાં પૃષ્ઠ ૪૦૦ ઉપરાંત, કાગળ ઉચ્ચા, સોનેરી પાકા પુઠું દરેક ભામની કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ મુજબ કુલ રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર બાગુટે.

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

કમનસીબ લીલા:—કેળવાયેલા યુવકને અમુકજ કન્યા સાથે પરણવાની ફરજ પાડવાથી માતા પીતા અને પુત્ર કેવું દુઃખ ઉઠાવે છે. તેમનો સંસાર કેવો વિષમય બને છે; તેમજ કેવળ લાવણ્ય અને ફેશનથી ભરેલી ઉચ્ચશ્રેણી અબળા સાથે પરણવાની લાલસા રાખનાર યુવક કેવા દુઃખ ઉઠાવે છે, સ્વાર્થ માટે તે કેટલા નીચ કામ કરે છે. કેળવાયેલા યુવકની દુનીયામાં શું ફરજ છે ? તેનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ ? વિગેરે અનેક સંસારિક ઘટનાઓ તાદૃશ્ય મ્હો આગળ ઊભીજ હોય એમ વર્ણવી છે. સાથે ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફીક ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. કાગળ ઉંચા, લાયબ્રેરીને શોભાવે તેવું પાકું પૂઠું છતાં કી. રૂ. ૧૧૧ પોસ્ટેજ માફ.

જીવન શિક્ષા—સુપ્રસિદ્ધ અમેરીકન વિદ્વાનીયાદ મીસીસ ઇલીઝાબેથ ટાઉનનાં “લેસન્સ ઇન લીવીંગ”

નામના પુસ્તકનું આ ભાષાન્તર છે. આ પુસ્તકમાં જીવનનો પાયો, સૃષ્ટિના મૂળ સાત સિદ્ધાન્તો, પ્રકૃતિનો તમસ્સ્વભાવ, પાપનું રૂપાન્તર, નૂતનમતનું ધોરણ, વિકાસક્રમ અને મુક્ત તથા શાશ્વત જીવન, વિશ્વચેતા, સર્વજ્ઞ શી રીતે થવું ? મનના સંદેશાની નવી પદ્ધતિ, માનસિક અન્તઃપ્રવેશ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, આખાદાનીનો ઇલાજ, આરોગ્યતા તથા આખાદાનીના સિદ્ધાન્તો તથા ઇલાજો, મનની અને શરીરની પરસ્પર ક્રિયા, સારો દિવસ શી રીતે નિર્ગમવો ? તમારૂં આત્મગાન વિગેરે જીવનના ઉંચામાં ઉંચા સિદ્ધાન્તો ધણા સારા સમજાવ્યા છે. આ પુસ્તકની ઇંગ્રેજીમાં લાખો નકલો ખપી ગઈ છે એજ આ પુસ્તકનું મહત્વ બતાવે છે. મીસીસ ઇલીઝાબેથ ટાઉન “ધી નાનટીલસ” નામક સર્વ વિદ્યા પૂર્ણ માસિકનાં સંપાદિકા છે. અને તેની પ્રતિમાસે બે લાખ પ્રતો નીકળે છે. એજ એમની વિદ્વતાની સાક્ષ આપે છે. કાગળ ગ્લેજ ઉંચા પુંઠું પાકું લાયબ્રેરીમાં રાખવા યોગ્ય છતાં કી. રૂ. ૧૧૧ પોસ્ટેજ માફ.

મળવાનું ઠેકાણું,

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી

ત્રણ દરબાજા—અમદાવાદ.

નવી નવલકથાઓ હમણાંજ બહાર પડી છે.

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર)	૧-૮-૦
„ „ ભાગ ૨ જો. (સચિત્ર)	૧-૮-૦
ભયંકર ભદ્ર. (સચિત્ર)	૨-૦-૦
રમણી કે રાક્ષસી? (સચિત્ર)	૧-૮-૦
પિશાચ મંદિર. (સચિત્ર)	૨-૦-૦
લતા લલિતા ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
„ ભાગ ૨ જો. (સચિત્ર)	૦ ૧૨-૦
„ ભાગ ૩ જો. (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
„ ભાગ ૪ થો. (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
કંગાલ કેદી અથવા સ્નેહ-બંધન. (સચિત્ર)	૨-૦-૦
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા ! (સચિત્ર)	૧-૮-૦
દગાખાજ દુનિયા. (સચિત્ર)	૧-૮-૦
પિશાચિની કે પ્રેમદા? (સચિત્ર)	૧-૮-૦
ખાગે શયતાન. (સચિત્ર)	૨-૦-૦
મુરાદેવી. (સચિત્ર)	૨-૦-૦
કલંદરની કટાર. (સચિત્ર)	૨-૦-૦
મધુર મધુરી. (સચિત્ર)	૧-૮-૦
કમનસીખ લોલા. (સચિત્ર)	૧-૧૨-૦
ભક્તાણી કે ભામટી? (સચિત્ર)	૧-૮-૦
સુંદર અને વિદ્યાનંદ (સચિત્ર)	૧-૪-૦
કમળાદેવી.	૧-૮-૦
કાશ્મીર અને કેસરી	૧-૦-૦
તરણ તપસ્વિની ભાગ ૧—૨	૩-૦-૦
કાળરાત્રીનું ખૂની ખજૂર ભાગ ૧—૨	૨-૧૨-૦
રણધેલા રજપુતો.	૧-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું,
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃષ્ટે.
 બુક્સેલર અને પબ્લીશર,
 ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

